

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1955. LIX. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁN IMRE, BARÓTI DEZSŐ, ECKHARDT SÁNDOR, NAGY PÉTER, TOLNAI GÁBOR

FELELŐS SZERKESZTŐ:

TOLNAI GÁBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1955. LIX. évfolyama 4. számának munkatársai:

Eckhardt Sándor egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, *Vargha Balázs*, az Irodalomtörténeti Társaság osztályvezetője, *Gergely Gergely* egyetemi adjunktus, *Dobossy László* egyetemi docens, *Stoll Béla* tudományos kutató, *Kiss Kornél* tanár (Esztergom), *Kiss Sándor* könyvtáros (Debrecen), *László József* levéltáros, *Vincze Géza* ny. tanár, *Fallenbüchl Zoltán* könyvtáros, *Fahidy József* újságíró, *Szauder József* egyetemi docens, az irodalomtudomány kandidátusa, *Kardos László* Kossuth díjas egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, *Varga József* aspiráns, *Harsányi Zoltán* főiskolai adjunktus, *Szabó György* tudományos kutató.

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., PESTI BARNABÁS U. 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

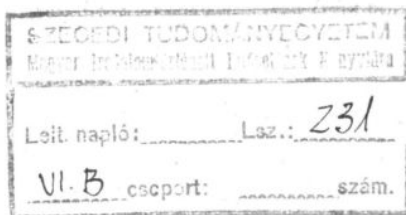
KOMLOVSZKI TIBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények

évenként négy füzetben, kb. 30 nyomtatott íven jelenik meg. Előfizetési ára egy évre 40 forint.

Megrendelhető a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest, V., József nádor tér 1.

Bankszámla: 61,295. Előfizetés esetén az összeg rendeltetése pontosan feltüntetendő.

Zrínyi Miklós — Gyöngyösi István — Radvánszky János — Illésházy István —
 »Őszi harmat után«

I

Tudjuk, hogy Zrínyi Miklós könyvtárában megvoltak Balassi Bálint »fajtalán« énekei és feltehetjük, hogy Batthyány Ferenc özvegye, Poppel Éva révén kerültek oda, aki Zrínyi nevelőanyja volt, s akinek ura vőlegénykorában ezekből a versekből ragadott ki szép sorokat, sokszor egész darabokat, hogy német leveleibe beleszúrva udvaroljon velük.

Zrínyi olvasta is őket, és gyönyörködött bennük.

Klanciczay Tibor Zrínyi-könyve óta látjuk, mennyire fejében jártak Zrínyinek Balassi szerelmes versei, amikor saját szerelmes verseit írta (vö. 47—51. l.). Sőt Klanciczay még a *Szigeti Veszedelem*-ben is kimutatta egyik tavaszi énekének visszhangját (185. l.).

Ezt más, érzelmesebb természetű strófaiból is kivehetjük. Miközben hatalmas alkotását írta, ezek az emlékek többször is képzeletébe tolultak, ha valami költői helyzetet akart festeni.

Mikor Juranics elesik (IX. 73), egy gyönyörű Celia-vers képével él a költő:

Leesik Juranics, mint egy szép virágszál,
 Két kegyetlen munkás nagy vassal lekaszáll,
 Avagy ha tövéből kidül liliomszál,
 Mely szép növéseben tavaszi mezőn áll.

Aligha írta volna így ezt a szakaszt Zrínyi, ha Balassi nem így festi a síró Celiát:

Mint szép liliomszál, ha félben metszve áll, fejét földhez bocsátja,
 Celya szép feje, úgy áll lefüggesztve, mert vagyon nagy bánatja.

Juranicsra alkalmazva kissé túl gyöngédnek érezzük a képet s ha ideje lett volna a gyorsan író Zrínyinek Balassi-emlékeitől szabadulni, talán kidöntött tölgyet, vagy leomló gyertyánt emlegetett volna...

Delimán idillje sajátzerű barokkos mitológiai díszletbe illeszkedik (XII. 2):

Úl vala egykoron harmatos hajnalban
 Egy igen szép dombon és szellős árnyékban,
 Eleiben tűnék Cupido haragban,
 S ily haragos szókat beszéle magában:

Vagy (= vaj?) megkisebbedett-e az én hatalmam?
 Hogy én ezt az embert megbírnya nem tudom,
 Talán nem oly erős az én nyílaim s íjam,
 Mint mikor megbirta Márst én vitéz karom?

Itt Balassi három versének emléke járt Zrínyi agyában. Az első a vadászó Júlia képe (49. 4):

Hevült vala pedig Julia sokáig vadak után jártában,
 Kikapcsolja azért hónál fejérb mellyét, hül szép szellőn árnyékban.

De Cupido is Balassi verseiből bukkan elő váratlanul :

Csak úgy véletlenül hát már előttem ül személye Cupidonak :

A szárnyas istenke bosszús monológja pedig mintha egyenesen az egyik Celia-versből volna átirva (78, 19—24) :

Gondolkodván rajta csak tétova hajta fejet Cupido szómon,
Monda : Szegény Márs-é gyámolod s nem más-é? Hát hol az én hatalmom?
Ketten csak ti vadtok, kik semmit sem adtok én bosszúállásomon?

Azelőtt is maga Márs meggondolhatta mint járt egyszer miattam,
Mikor kedve ellen merő meztelen mindennek látni hattam,
De az mint esmerem, nem gondoltok velem, de megmutatom magam!

Mikor Zrínyi egy galambbal repíti el a császárhoz írt utolsó üzenetét, egy ráró rácsap és tépdetni kezdi az ártatlan madarat (XIII, 99) :

De nem örüle sokat szabadságában,
Mert ráró mind ott kinn leste az magasban.
Utánna röpüle s elkapá az szárnyán
Kegyetlen körmével, örül szagatásán.

Ezt a vadászképet Zrínyi tapasztalásból is ismerhette, de miért élt akkor az *Aenigma* (12. sz.) szavaival?

Azonközben nagy sebesen egy keselő csalárdképpen
Rájok menvén az egyikét körme között az szebbikét
Elkapá, faggatá szegént, mint szeretőt kedve szerént:

Sőt azt hiszem, hogy Zrínyinél eredetileg »szagatásán« helyett »faggatásán« állott, mint Balassinál, s csak a másolók rontották el a szöveget. Ugyanaz történt különben Balassi szövegével is, valahányszor ezt a szót (faggat = tépdés) használta : a másolók nem értették már, s ezért írtak »fogatá« és »fogatnak« alakokat.

Végül lehetetlen feltennünk, hogy a *Végek dicsérete*, a magyar vitézség himnusza nyomtalanul maradt volna a magyar hősiesség nagy eposzában. Itt már csak Zrínyit kell idéznem, Balassi megfelelő sorai mindenki emlékében csengenek (V. 34) :

Ez a hely s ez a vár légyen dicsőségünk,
Avagy madár gyomra mi koporsó helyünk,
Mindenképen emberek s vitézek legyünk,
Úgy marad meg örökkén az mi szép hírünk.

Itt is, úgy gondolom, szövegromlásból ered az »Avagy«. Balassinál tudvalevőleg ez áll : »Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek...« Az »avagy«-nak Zrínyi szövegében nincs értelme : az eredetiben bizonyosan »A vad s madár gyomra« állott.

Alapi Gáspár felvonulásában (V. 48) is ott van a *Végek dicséretének* emléke (»Az párduckáppákkal, fényes sisakokkal, forgókkal szép mindenik«) :

Hát Alapi Gáspár négy ötven szablyával
Jün, van befűdözve párdacnak hátával,
Vitéz módra ékes szép darutollakkal,
Bővelkedik vitézséggel s okossággal.

Mindezt Zrínyi látta saját katonáin is, de Balassi mutatta meg, hogy a »fényes sok szép szerszám« és a »seregben tündöklő és fénlő frissesége« is van olyan költői téma, mint a Cupido perlekedése.

II

Köztudomású, hogy Wesselényi Ferenc nádor többször idézi Balassi Bálint szerelmes verseit levelezésében.

Kimutattam ennek okát: a nádor nagyanyja Wesselényi Ferencné Szárkándi Anna Balassi Celiájával azonos és így joggal feltehetjük, hogy a Wesselényi-családban is volt Balassi Bálint világi verseinek egy kézirata.

Érdemes tehát körülnézni, vajon e gyűjtemény körül nem virágzott ki valami újszerű költés? Itt talán nyomtalanul múlt volna el a nagy költő életműve? Hiszen a nádor környezetében is folydogált Hippokréné vize! Más szóval Gyöngyösi István látta-e Balassi szerelmes verseit?

A komornyik költő nagy termésének figyelmes olvasása meggyőzhet mindenkit arról, hogy nemcsak látta, de még inkább, mint nagy elődjénél, Zrínyinél, emlékében éltek ritmusai, képei. Gyöngyösit persze legjobban az kapta meg, amit fel tudott használni saját céljaira.

Az alexandriai iskola óta a görög istenek elvesztették félelmetes hatalmukat; az antológia verselői s utánuk a római költők, elsősorban a nagy rétor Ovidius, majd a humanisták úgy használják őket, mint valami negédeskedő színjáték, opera vagy balett szereplőit, esetleg mint elvont szimbólumokat.¹ Vénus, Pallás, Márs és főleg a szerelem röpke istenkéje, Cupido ott járnak-kelnek a költők fantáziájában mint kényelmesen használható figurák, akik ezzel tudós színezetet adnak kifejezésüknek s lehetővé teszik, hogy minden nagyobb erőlködés nélkül »költői« nyelvre, »költői« világba tegyék át a földi eseményeket vagy erotikus érzéseiket.

Balassi saját korában nagy irodalmi esemény volt, amikor a magyar költői nyelv és formák megalkotója ezt a leहुított mitológiát saját érzésvilágára elsőnek alkalmazta és Losonczy Anna, majd Szárkándi Anna, tehát Júlia és Celia meghódítására írt verseit ezzel a humanista díszlettel ékesítette fel. Ez az, amit ő is »doctus«, vagyis tudós költésnek érez s amit hű tanítványa, Rimay János is kiemel, mint a Júlia-ciklus különös érdemét.

Tudjuk, hogy itt két történet folyik párhuzamosan: az egyik az ő mindjobban lángoló szívének drámai monológja a rideg kegyes felé, mely a remény, az elragadtatás, a sóvárgás, az elkeseredettség különféle állomásain keresztül jut el egy bizonyos kétségbeesett lemondásig; a másik az a retorikai játék, mely a költő, Cupido és Vénus között folyik s az egész ciklus külső keretét szolgáltatja. Amazt csak igazi költő élheti át és fejezheti ki, emez eleshető és könnyen utánozható nemzetközi fogás.

Bár Gyöngyösi benne élt Ovidius retorikájában és mitológiájában, mégis Balassi olvasása közben jöhetett csak arra a gondolatra, hogy elbeszélő költeményeire is alkalmazza ezt a humanista mítoszt, melynek Balassinál a nápolyi epigrammaköltő, Angerianus volt a fő sugalmazója. Balassi Bálint udvarlásait ebbe a mitológiai játékba burkolja — Ovidiusnál ilyesmi nem fordul elő —, s így Gyöngyösi csak tőle vehette azt a gondolatot, hogy gazdájának, Wesselényi Ferencnek híres szerelmi kalandját, majd Kemény János házasságát ilyen felszereléssel verselje meg.²

Mint Zrínyi, Gyöngyösi is természetesen ott emlékezik nagy elődjére, ahol a szerelem hatásának ábrázolásához fog.

Már a költemény alapgondolata és címe, a *Márssal társalkodó Murányi Vénus* is megtalálja előzményeit Balassinál. Mikor Celia-verseit megkezdi, Balassi is ebben a stílusban írja, hogy ő lengyel földre nem szerelmeskedni jött, mert hiszen ő végleg búcsút mondott a szerelemnek és íme: Cupido megint megsebezte. Ezért pörlekedik Cupidoval és ezért hívja Mársot, Diánát és Pallást segítségül, mintegy jelezve, hogy ő katonáskodni, esetleg a lengyel urakkal vadászni, továbbá tanulni, olvasni ment ki lengyel földre (77, 2):

Hozzám azért most láss, Márs, Diána, Pallás, most legyetek mellettem!

S később (78, 18):

Immár uram is más, Pallás és vitéz Márs, kik mentenek tüzedtül...:

De kénytelen engedni, mert »Se Márs Cupidonak nem árt vitézséggel, sem Pallás elmével úgy mint világbirónak«.

Az istenek és istennők allegorikus alkalmazását, bizonyos elbeszélő célzattal, ennél fogva Balassi Bálint hozta divatba. Közvetlen halála után Rimay János is egy ilyen mitológiai keretbe illeszti Balassi Bálint és Ferenc halálának történetét.

¹ Gyöngyösi Ovidius-utánzásairól részletesen írt Rupp Kornél, EPK. 1891, 361. A *Csalárd Cupido*-ról ő mutatta ki, hogy az *Átvaltozások* VI. könyvéből ered.

² Gyöngyösi kiadója, Badics Ferenc, csakúgy mint Dézsi Balassival tette, Gyöngyösi nyakába varrt egy sor névtelenül származó ovidiusi ihletű szerzeményt. Semmi alapunk nincs ahhoz, hogy feltevéseit elfogadjuk. Alábbí fejtegetéseinkben csak a *Murányi Vénus*, *Kemény János*, és a *Csalárd Cupido* szerepelnek mint Gyöngyösi hiteles művei, ahol szerelemről esik szó. A *Chariclea*-ban Balassi-nyomokat nem találunk.

A gáláns stílust kedvelő Gyöngyösinek ez a kulissza pompásan megfelelt. Cupido mindenkor fellép, akár Balassinál, valahányszor szerelemről szó esik: főleg, mikor a szerelem keletkezését kell ábrázolni. Gyöngyösi hősei is gerjednek, lángolnak, mert Cupido nyíla találta szívükön. Nem akarom kicsinyelni a római elégikusok, különösen Ovidius szerepét Gyöngyösi költői műveltségében, de magyar költőelődjét is sokszor kihallhatjuk ezekből a gáláns fikciókból. Gyöngyösi is leírja, mint Balassi (54. sz.) Cupidót (*Csalárd Cupido*, I. 23):

Füzetetett válla két felől tollakkal,
Tegez van oldalán; az rakva nyilakkal,
Világ nagyobb részét hódította azokkal
Kiket meg sért pedig, gyötrí nagy kénokkal.

Balassi is »világbiró«-nak nevezi és számtalanszor leírja, persze mint a római elégia-írók, mint Ióvi nyílát szívébe, sőt külön költeményt is ír mindent lenyűgöző hatalmáról (19. sz.).

Ez utóbbi vers különben, úgy látszik, nagyon megkapta Gyöngyösit, mert a *Murányi Vénus* I. részében külön kitérésben foglalkozik Vénus hatalmával, antik példákkal illusztrálva azt. Mindhárom példája szerepel Balassinál, bár elismerjük, hogy Gyöngyösi, aki számtalanszor felhasználta az *Átváltozások* könyvét és Ovidius egyéb műveit, részletesebben adja elő ezeket a történeteket, ti. Dido és Aeneas, Demophoon és Phyllis, Jázon és Medea históriáját. És bár Balassi versének formája (12 + 12 + 12 + 13) némileg eltér Gyöngyösi négysarkú Sándor-verseitől, az olvasó határozottan érzi Balassi versének tükrözését.³

De lássuk a Cupido-játék részleteit.

A *Csalárd Cupido* szárnyas istenkéje a költőt szíven találja és Vénus ezért porlekedik vele, mint Balassi, mikor Júlia-ciklusát elkezdi (II. 90):

Ugy tettett, hogy sért-is már nyíla szívemben,
És tüzet-is mintha érezném mellyemben,
De az Isten asszony álván vele szemben,
Az fogja pártomat illy szoros igyemben.

Mondván: te vérszopó hamis szárnyas gyermek,
A'kitől származnak ezer veszedelmek...

Wesselényi is így esik szerelembe (I. 197):

Fel-teként, s-szemeit té-tova forgattya,
El-ijed, Cupidot hogy fejénél láttya,
Amaz-is nem késik, idegét meg-ránttya,
S-az választott nyílát szívében bocsáttya.

Mond: Ne fély, halálos ez sebed nem léssen,
Kévént dolgaiddban sótt jó véget téssen,
Groff Szécsi Mária szerelmében véssen,
Általa léssz minden dolgod kévént részen.

Bár a Radvánszky-kódexből épp az a vers hiányzik, ahol Vénus »egy igen szép kegyest« ígér Balassinak (43. sz.) (nem lehetetlen, hogy a Wesselényi-féle kéziratban benne volt ez is), de Cupido más versében is megismétli ezt az ígéretet (42. és 60. sz.). Gyöngyösi mindenesetre újra hivatkozik az ígéretre, csak úgy mint elődje; Wesselényi még levelében is emlegeti (II. 75):

Légyen úgy; és az mint Cupido tégedet
Nekem ígért, hozzám mutasd úgy kedvedet;
Hamaréb vettelek szívemben tégedet,
Hogy sem szemlélhettem kegyes személyedet.

Még a Cupido leírásának nemzetközi témája is felbukkan a *Murányi Vénusban*, mely kimutatásunk szerint két ízben is előfordul Balassi költésében: egyszer az ősminta

³ Phyllis és Demophoon történetét mindketten a II. heroidából ismerték; vö. Rupp K. EPK. 1891, 371.

Propertius nyomán, egyszer meg Angerianus szellemében, a Dobó Jakab ellen írt énekben (vö. Irt. Közl. 1913, 420). Gyöngyösi így fogalmazza meg:

Azért szokták vakon írni az szerelmet,
Hogy nem tud ösmérni semmi veszedelmet;
Vadászi Pál ha ad vala engedelmet,
Ferencz-is vesztére talál vala vermet.

De ennek a humanista-barokkos díszletté, irodalmi játékká vált antik mítosznak részletei is bizonyíthatólag sokszor Balassi költészetéből származnak.

Mikor Kemény János a Lónyai-lányokról elmélkedik, a görög-római istenasszonyok vonulnak fel isteni szépségük jellemzésére (I. 1. 15):

Ez három Nymphanak nézd-el nemességét,
Találod ezeknek ő benne szépségét,
Értékét Junonak, Pallás eszességét,
Helénát ajánló Vénusnak szépségét.

Losonczy Anna pedig szintén olyan isteni nő, hogy

Erkölcset Diána, elméjét Minerva, Merkurios beszédét.
Mind ő neki adta... (44, 13)

A Krusith Ilonához írt versben (9. sz.) pedig azt állítja a költő, hogy szépségével felülmúlja Szép Helénát. Egy másik helyen pedig Angerianus nyomán a hét planétát képviselő istenekkel veti egybe a nagyasszonyt (61. sz.).

Széchy Mária szeret halászatni. Ez alkalmat ad a költőnek arra, hogy a vadász Diánával hasonlíttassa össze és azt állítsa, hogy ha Mária és Diána egyszerre kerül az ember szeme elé, összetévesztheti őket (II. 282):

Minémű Diána erdőn Vadászatban,
Hasonlónak lássad ezt az halászatban
S' mi választást tennél ez két ábrázatban,
Ha egyszer mind kettőt találnád utodban?

Csak azt, hogy Diána nyilat visel kézben,
Ez pedig hálloval halásztat az vízben,
Semmi más különbség nincs ez két szépségben,
Sőt győzi Mária majd az Deliségben.

Nem hiszem, hogy ez az erőltetett hasonlítgatás létrejött volna az angerianusi epigrammákból magyarított Balassi-vers nélkül (49. sz.), ahol a »tündérek egyike« nézi csodálkozva a vadászó Júliát:

Két Diána vagyon talám ez világon? Mely hasomló ez hozzá!
Diána módjára megersztve haja, kezében szép dárdája,
Könnýű zöld ruhája, oldalán kezíjja, szép aranyas puzdrája.

Képe, keze, szeme, teteme, termete, olyan mint Diánának!

III

Gyöngyösi játékos fantáziáját legjobban Balassi két echós verse (62. és 72. sz.) kapta meg. Ez a műfaj, mely Ovidius *Átváltozásai*ból származik (III. 339–402) és Erázmus diológusaiban is megtalálható, humanista költőknél, mint Ioannes Secundusnál is előfordul, de főleg az olasz pásztorjátékokban volt divatos és Balassi is Castelletti *Amarilli*-jéből tanulta el és alkalmazta magyar nyelvre saját pásztordrámájában, a *Szép magyar comoediában*.⁴

⁴ Ovidiusra utalt Gyöngyösivel kapcsolatban Zlinszky Aladár, EPK. 1888, 289. Itt idézte Gyöngyösi echós versrészleteit, s az alábbiakon kívül még a *Chariklából* is egyet (X. r.). Bővebben veti össze a két költőt Rupp K. EPK. 1891, 386, de ő sem gondol Balassira, mint közvetítőre. Viszont Badics Ferenc Gyöngyösi-kiadásának jegyzeteiben (II. 396) már említi Balassit Gyöngyösi echós mintái között, de nem foglalkozik részletesebben viszonyukkal. Balassi pásztordrámájának igazi címéről vö. Irt. Közl. 1954, 417.

Kemény János szomorúan gondol tatár fogságában menyasszonyára, Lónyai Annára, Wesselényi István özvegyére (II. 6—16). Sőhajtozik, mire Echo felel, mint Balassi »szép magyar comoediá«-jában :

Midőn óhajt, hall jajt, ott egy kösziklárul,
Ez ki lén? mond ez: Én; ősmére szavárul.

Az Echo jelent meg, mellynek hívására
Könyökle ujjonnan a ház ablakára...

S ugyanúgy kapcsolódik a szerelmes válasza az Echo szavába :

S így szabad világot zárt napom nem ér. (Echo :) Ér.

Vajha érnel és szád igazat mondana,
Hogy innét valaki engem meg-oldana,
Azért nyelvem téged örökké áldana;
De ki volna az, ki meg-váltana? (Echo :) Anna

A válaszok, mint amott, szinte azonos rímekkel következnek, de mindenesetre ugyan-
úgy megnyugtatók a kétségbeesett szerelmest, mint Credulust :

Talám benne-is meg-alutt az hűség? (Echo :) Ég.
De látom-é magát valaha, Istenem?
Vagy nála nélkül kell holtig sinlenem? (Echo :) Nem.

A Csalárd Cupido-ban újra megszólal Echo, s ugyanazzal a válasszal lepi meg a köl-
tőt (I. 40) :

S mondom : itten vallyon a felelő ki lén?
Az Echo szól erre és azt mondgya : hogy Én.

Emlékeztetőül hallgassuk meg Balassi Echoját (62. sz.) :

Ki látta éltében, hogy így haljon vesszen, más mint én szerelmesén?
Echo : Én.

Vagy amikor Losonczy Anna nevét visszhangozza :

Igazán ki neve, kit jómnak felette lelkem oda kívánna?
Echo : Anna.

Ugyanígy a másik (72. sz.) echós versben :

Kérlek, mondd meg nevét, kit mint idyősségét bús lelkem úgy kívánna?
Echo : Anna.

És hogy ezt a *Colloquium octo viatorum*-ot bizonyosan ismerte Gyöngyösi, arról tanús-
kodik, hogy a Murányi Vénusban így írja körül Cupidót (II. 85) :

Azért az Vénusnak futosó fiára,
S' annak győzhetetlen tüzére s-nyilára,
Az nagy szerelemnek erős hatalmára,
Kénszerítlek Vénusra-is ő magára...

Ez a Vénus »futosó fia« a Zsófia-rím kedvéért készült éppen Balassi echós versében
(72, 18) :

Ki az kire engem gyujtott (mond) ily igen Vénus futosó fia?
Echo : Sofia

Ebben a szakaszban egyébként a rímek : *attyafia ~ hifia ~ fia*. Gyöngyösinél a
Csalárd Cupido-ban pedig (II. 88) ez az összeállítás :

Többet mondok vala, de az Venus fia
Csattogtatja szárnyát; pengé kezében ija,
Felhúzott nyilával szívem bayra hifia
Sőt ostromlya-is már, és erőssen vija.

IV

Ezek után nem lephet meg, ha megállapítjuk, hogy Balassi megkapó hasonlatai is mély nyomot hagytak Gyöngyösi költészetében.

Igy Széchy Mária, mikor Wesselényitől az első levelet kapja, meglepetésében tétovázik (II. 137):

Mint az uton-járó, mely útját téveszti,
Jár s-kel, magát erre s-amarra ereszti,
Hol im csapásra jut, azt megént el-veszti,
Ide s-tova bolyog, míg uttyát lelheti;

Akképen ujságán ez nem várt dolognak,
Mária szándéki sok képen forognak...

Wesselényinek pedig, mikor Murány alatt töpreng, mi módon fogjon a vár ostromához, Gyöngyösi a következőképpen ábrázolja lelki harcát (I. 111):

Mikor vad Boreas szeleit mustrállya,
S' erejét, Eurussal küszködven, próbállya:
Az mint ezek között tengeren az gállya,
Haboktul csapatván, helyét nem talállya;

Vagy mint jádzó-helyen labda fel-üttetvén,
Mig le-ereszkedik, mindenüt lesetvén,
Ha kézre kell, egyrül másakra veretvén
Ide s-tova ugrik, nyugtát nem lelhetvén:

Igy búsult elméje nagy háboruiban,
Hol egyre, hol másra tér gondolatiban...

Mindez nyilván Balassi egyik aránylag korai versének emléke (16. sz.):

Mint eltévedt ember két járt útra jutván
Nem tud melyikének indulni csapásán,
Megáll gondolkodván,
Igy én is nem tudok indulnom mely után.

Mert miképpen laptát mikor ketten jádzaak,
Tudod hogy egymásra ütök és hajitják,
Igy szívemet húzzák
Szerelem s bosszúság ide s tova vonszak.

.....

Elmém csak tévelyeg széllal kétségében,
Mint vasmacska nélkül gállya az tengerben,
Kormányeltörésben,
Nincsen remensége senki szerelmében.⁵

Gyöngyösi Kemény Jánosa feleségétől búcsúzva úgy érzi, mintha lelke szakadna ki testéből (III. 5. 89):

Mint ha most válna-el lelke a' testétül
Kemény-is olly kinzást vészen a szívétül,
Hogy el kell távozni leg-böcsösb kincsetül,
Édes Annájának kedves személyétül.

Balassi Losonczy Anna nevében írt énekében él ezzel a képpel, mely eléggé elterjedt aztán Balassi olvasói között (vö. kiadásomban I. 186):

⁵ A költemény alap gondolata Balassinál is Ovidiustól származik (vö. már Bartal Antal EPK. 1894, 755, ki Fasti V. 3-ra utal). A szélről hányt-vetett gállya képe Ovidiusból ered, de a többi kép Balassié. Az Ovidius-hatásról már írt Maurer Mihály EPK. 1895, 46.

Szinte mint hogy az test mikor az lélektől
Fáj, hogy eltávozik mint szeretőjítől,
Igy árva fejemtől
Az vált el, ki engem szeretett hű szívből.

Kemény János tatár fogságában úgy van, mint az eleresztett, majd visszafogott sólyom, mikor előbb leveszik bilincseit, majd újra visszateszik (II. 8. 38):

Mint a, melly Sólyom láb szíjját le-fejtik,
Hogy tulajdon kényén járjon, el-eresztik,
Örül, de örömet megint bűk követik
Ha ismét meg-fogván, a' kosárban vetik...

Gyöngyösinek bizonyára nem jutott volna eszébe ez a vadászéletből vett hasonlat ha a szerelmeitől szabaduló Balassi Bálint nem ösztönözte volna (34, 16):

Örülök, röpülök nemkülönben mint karul,
Kinek sárga lába lábszíjakbul szabadul...

A helyzet ugyan más, de a kép ugyanaz.

És bár Aeneas Sylvius retorikájának köszönheti Balassi is, hogy a szerelmi fogadkozásoknál a lehetetlenségek képeivel él, Gyöngyösi nyilván őt utánozza, mikor Wesselényi örökre megalapozott hírnevét akarja hiperbolikus stílusban jellemezni (III. 394):

Az fént⁶ néző hegyek eléb le-omolnak,
S alacson térségre mint mezők, hajolnak,
Eléb az le-csurgó vizek vissza-folynak,
S-azokbéli halak erdőkre oszolnak:

Mint emlékezete ennek el-enyészik...

Csák Borbála bizonygatja hasonlóan szerelmének örökkévalóságát (3, 34):

Én szerelmemnek mert akkor leszen vége, mikor a folyó vizek
Visszafolyók lesznek s mindenfelé hegyek árkokká lönni kezdenek...

Viszont egy Celia-ének visszhangját halljuk ki Széchy Mária szépségének ebből az ábrázolásából (II. 335):

Mert miként Phosphorus az haynal-emelő (= Vénus)
Az több Csillagoknál fényesebben kelő:
Vgy ez egyebeknél több szépség viselő,
Minden állapottya szeretet-nevelő.

Celia mellett elhalványodnak a többi csillagok (81, 10):

Támadtakor napnak, mint holdnak csillagnak hogy enyiszik világa,
Úgy menyek-szüzeknek, mint az szép füveknek vesz szépsége virága,
Mihent közikben kél Celia, az kinél égnek nincs szebb csillaga.

A gyászoló Lónyai Anna szépsége is a már kialakított humanista képekben tűndöklök (I. 1. 46):

A piros klárisok, kik ajakán ültek,
Elébbi mosolygó színekben kékültek,
Orczáján a' Rózsák, kik minap örültek,
Szomorú csüggőnek s-hervadásra dültek,

Széchy Mária arca hasonlóan (II. 143):

Napkeleti klárist látnál ajakában,
S' rósák mosolyognak gyenge orczájában.

⁶ Itt alighanem sajtóhibával van dolgunk: az eredetiben „fént” állhatott. Badics 1909. kritikai kiadása „fént”-et ír.

Balassinál Krusith Ilona arculata ilyen virágos és színes (9, 29):

Látván minapi napon hajad arany színő voltát,
Kaláris szabásu ajakid édes mosolygását,
Gyönyörű beszédednek hallám zengő szavát,
Álmélkodván csodálám te rózsaszínő orcádot.

Még sok egyéb Balassira emlékeztető apróság, fordulat üti meg az olvasó fülét Gyöngyösi olvasása közben. Így pl. Daedalus történetét elmesélve mondja a költő a Murányi Vénusban (III. 47), hogy azon töri fejét, »miképpen győzhesse tenger Morotváját«. A szó Balassiból került elő (66, 3):

Csudákat nevelő, gallyákat viselő nagy tenger morotvája!

B. költészetében gyakori a tárgyak szimbolikus magyarázata a szerelmi ostrom szolgálatában. Mikor Széchy Mária egy kerek órát küld Wesselényinek, így kell érteni a küldemény jelentőségét (II. 274):

Kereged az óra, zománczos zöltsége,
Nem ösmerni végét, oly egyenlősége:
Igy szakathatatlan szíve nehézsége,
Az míg bé nem telik küldött reménsége.

Balassi egy gyűrűt küld hasonló szándékkal és magyarázattal kedvesének (11, 37):

Ezt megmondván neki, utolszor kérd erre,
Hogy miként az gyűrűt foglalták jól eszve,
Nincsen sohol vége,
Legyen így vég nélkül én hozzám szerelme.

V

A két ránk maradt vitézi ének varázsa is erősen megkapta Gyöngyösit. A *Borivóknak való* tavaszi ének téltre kifordított visszhangját halljuk Kemény János téli tájában (III. 5. 43):

Nem tart a fűvellő már pányvás lovakot,
A' tél estállóra szorította azokat,
A' poros szénához kívánnak abrakot,
Hogy jól viselhessék mezőben urokat.

S Balassi (28, 10) a lovakról így ír:

Mert fáradság után füremedt tagokat
Szép harmatos fűvel hizlalod azokat,
Új erővel építvén üzéshez inokat.

Még nyilvánvalóbb a *Végek dicséretének* emléke ott, ahol Gyöngyösi Ovidius mintájára⁷ párhuzamba állítja a szerelmeseket és a végbeli katonákat, de Balassi képeinek színezésével:

Az vitézek dolga sok földet járni,
Kétes reménységgel szerencsáját várni,
Az puha életet kedvétül el-zárni,
Essőt, havat s-záport egyaránt próbálni,

Kétes szerencséje az szerelmesnek-is...

⁷ Vö. e hellyel kapcsolatban Rupp K. EPk. 1891, 389, aki a IX. elégiára utal. A hely Gyöngyösi-nél Murányi Vénus III. 4.

Vigyáz leseire az vitéz, s-strását ál,
Álom szemeire éjjel-is ritkán szál,
Kévánt próbájára ha mi módot talál,
Siet, s-nem tartya meg semmi veszély s-halál.

Az szerelmesnek-is ébredve kell lenni...

Éjjel üt az vitéz gyakran ellenségre,
S' véletlen csapása fordul nyereségre;
Tart az szerelmes-is sokszor setétségre,
Hogy nyilván ne kelyen dolga veszteségre.

Az vitézi dolog forgandó s-kétséges,
Néha hasznos, néha káros s-veszteséges;
Szerlem dolga-is nem mind nyereséges,
Ha most gyönyörköttet, volt eléb inséges.

Az vitézkezdőköt sok veszély rémíti,
Kezdett uttyokrul-is gyakran meg-téríti,
S' néha nem reméllet vezélyben keríti,
Meg-szabadulásra csak Isten segíti.

Ki visell több veszélt, mint az szerelmesek...

A rétori disszertációban benne van Balassi végvári vitézeinek »lese«, »strázsát állása«, hirtelen visszafordulása, a sok fáradság, éjjelezés emlegetése stb. Így kerül be a végváriak dicsősége egy ovidiusi közhely kifejtésébe.

VI

Gyöngyösi rímelő készsége sok elismerésre talált az utókorban. De arra nem gondolt senki, hogy Balassiban keresse mesterét. Pedig bizonyos, hogy Balassi és talán Rimay verseinek ösztönzése nélkül Gyöngyösiben nem fejlődött volna ki ez a formakészség.

Íme egynéhány példa arra, mint térnek vissza Balassi rímei Gyöngyösinél.
Murányi Vénus (II. 312):

S-mivel hogy az Vénus tréfát örömet üz,
Mellyel táborában mulat sok gyenge szűz,
Wesselénibenn-is nem nyukhatik az tűz,
Az valóságoshoz illy tréfa-szókot fűz.

A Júlia-versekben pedig olvassuk (59, 29):

Szivembéli, tűz, ágyamból felűz, házad fele indit...

Kemény János fogságában visszagondol a boldog időkre (II. 5, 48):

A' kedves orczárul örömmel szedett csók,
S azzal egyveledett szerlem nemző csók,
Más egy mással közlött sok örvendetes jók,
Kevés öröm után bánatra hanyatlók...

Kinek ne jutna eszébe B. B. legmélyebb ihletű verse, ahol visszagondol régi szerelmére (39. sz.):

Méznél édesb szép szók, örvendetes csókok!
Most emlékeztetnek elmúlt régi sok jók,
Melyekbe ezután már soha nem jutok.

A Celia-versek mesterien képzett rímeit halljuk más helyen (Kemény János II. 8. 36)

Bé fedett szivének de le-vonván kérgét
Találni az alatt sok gonosznak férgét,
Iritség, gyűlölség s' boszszuságnak mérgét
Áll vermek ásások s' practicák bővségét.

Nem véletlen, hogy B. B. is a féltékenységről elmélkedve találta ugyanezeket a rímeket (85, 4—6):

Átkozott gyanúság, kétséges boszuság, gyógyíthatatlan mérég,
Ahova te beférsz, onnan nehezen térsz, oda ragadsz mint kéreg,
Dühötöd mérgeddel, kit szerelem legel, a pokolbeli féreg!

Ugyancsak a Celia-versekből ered a *Csalárd Cupido* (II. 89) egyik rímfüzére: *kiált ~ talált ~ ellene állt ~ hoz rám halált*.

Balassinál ez így hangzik (83, 7—8):

Szerelmesétül vált nem csuda az halált hogyha fejére kéri,
Mert buában halál orvosságot talál, fájdalom végét éri...

Wesselényi szerelmes sóhajai között ott szerepel az a reménység, hogy az idő majd meghozza az eredményt. Ez az »idővel« motívum refrénszerűen ismétlődik Gyöngyösinél három szakaszon át (II. 200—202):

Amaz magos tornyok *idővel* épülnek,
Az kis Madarak-is *üdön* el-repülnek,
Idővel az fene-vadak szelédülnek,
Jármokra vad tulkok *idővel* kerülnek.

Idővel az vizek árai áradnak,
Az magos kősziklák *idővel* szakadnak,
Idővel az setét homályok haladnak,
Az kedves napok-is *idővel* viradnak.

Virágok *idővel* nyílnak az kertekben,
Idővel olvadnak jegek az vizekben,
Nympháddal *idővel* lehetcz te-is szemben,
S vele együtt élhez *idővel* örömben.

Ez a belső refrén is Balassi ritmusa; ő szerelmének örök voltáról búgja el a világ mulandóságáról szóló melankolikus énekben (55. sz.):

Idővel paloták, házak, erős várak, városok elromolnak,
Nagy erő, vasztagság, sok kincs, nagy gazdagság *idővel* mind elmulnak,
Tavaszi szép rózsák, liliom, violák *idővel* mind elhullnak;

Királi méltóság, tisztesség, nagy jószág *idővel* mind elvesznek,
Nagy kövek hamuá s hamu kősziklává nagy *idővel* lehetnek;
Jó hírnév, dicsőség, anyagi nagy szépség *idővel* porrá lesznek;

Még az föld is elagg, hegyek fogyatkoznak, *idővel* tenger apad...

Viszont egy másik énekben Gyöngyösi érvei is megjelennek (65, 10):

Szép sólymok, vad rárók, kiket madarászók tanítanak, viselnek,
Bánással, tartással, szóval, kiáltással szelidek, kézre jünek,
Az erős kősziklák hevétül az Napnak romolnak, repedeznek...

VII

Állítsuk össze, mint annak idején Batthyány Ferenc versidézetei alapján tettük: (EPK. 1943, 46. l.), milyen Balassi-énekek visszhangját hallottuk ki Gyöngyösi költeményeiből:

3. Csák Borbála nevére
9. Krusit Ilona nevére
11. Eregy édes gyűrőm, majd jutsz asszonyodhoz
16. Ó te csalárd világ, nyughatatlan elme...

22. Losonczy Anna nevére
28. In laudem temporis: Borivóknak való
34. Kiben örül, hogy megszabadult az szerelemtől
39. Méznél édesb szép szók...
42. Régi szerelmem nagy tüze...
44. Ez világgal bíró felséges Cupido...
45. Egy kegyes képében az gyászöltözetben...
48. Engemet régóta sokféle kénokban...
49. De Julia venante: A Julia vadászatáról
54. Az Dobó Jakab éneke ellen szerzett ének
55. Az ő szerelmének örök és maradandó voltáról.
59. Hogy nyerte el Julia a Cupido nyílát
60. Kiben morog Cupidóra...
62. Dialógus, kiben úton járván az versszerző beszél Echoval
65. Én édes szerelmem, egyetlenegy lelkem...
66. Ó nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség, csillagok palotája
68. Vitézek mi lehet ez széles föld felett...
72. Colloquium octo viatorum.
77. Kit csak azért mivel, hogy esmét nagy tűzzel...
78. Júlia szózatját, kerek ábrázatját Cupido úgy mutatja...
81. Coelia feredésének módját írja meg
83. Az szeretőjétől való elváltán kesereg
85. A maga ok nélkül való gyanuságában bankódik

Ebből az összeállításból az derül ki, hogy Gyöngyösinék kezében egy olyan Balassi-kézirat volt, ahol a nagy költő eddig ismert szerelmes versei valószínűleg mind együtt voltak. A Júlia-énekek előtti időből csak hét darab szerepel lajstromunkon: a reminiscenciák zöme azonban a Júlia-ciklusból való, összesen tizenhárom ének. A Celia-énekek öt darabbal szerepelnek.

Nagyon valószínű, hogy ez a kézirat azonos azzal, mely Wesselényi Ferenc nádor birtokában volt, s ahonnan Wesselényi három ízben idéz leveleiben (vö. Balassi B. összes művei II.). Ez a kézirat, mint kimutattam, Celiától, vagyis id. Wesselényi Ferencné sz. Szárkándi Annától, a nádor nagyanyjától származhatott át az unokára, akihez Balassi lengyelországi tartózkodása alatt intézte szép verseit (vö. kiadásomban I. 5). Alighanem gazdagabb lehetett, mint a Radvánszky-kódex, mert a nádor leveleiben két olyan versidézet is szerepel, melynek semmi nyoma nincs a kódexben. Így talán Gyöngyösi költeményeiben vannak olyan Balassi-reminiscenciák is, melyeket jelenlegi eszközeinkkel kimutatni nem tudunk.

A Júlia-ciklus túltengése érthető; itt kapta meg Gyöngyösit az a játékos mítosz, amit ő is alkalmaz kardforgató magyar hőseire. Vénus és Cupido, Pallas, Minerva és Márs segítségével helyezi át a magyar történelmi valóságot abba a galáns, képzeletbeli világba, ahol negédeskedni, bókolni lehet és kell, mert attól kap »tudós« színezetet Murány ostromának és Kemény János viharos életének elbeszélése.

VIII

A többi kézirat sorsát is lehet követni. Rimay János kézirata ugyan elveszett, de ránk maradtak előszavai és Rimay verseiben számos visszhangja, mint azt Balassi-kiadásomban részletesen kimutattam.

A feltételezett erdélyi kézitról a *Vásárhelyi Daloskönyv* tanúskodik, melynek névtelen szerzői ékesen bizonyítják, hogy a kézirati hagyomány nem volt elegendő ahhoz, hogy a költő hírnevét biztosítsák. Ezekre áll Balassi panasza, mikor Rimaynak azt írja, hogy: »S nevetem azokat s búsulás nélkül nem szenvedhetem, akik akármí írásimot is elméjeknek csomós pórására kötvén sok ígéknek változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, fesletik, izetlenítik« (vö. I. 381).

De a ma is kezünk közt levő kézirat, a Radvánszky-féle körülbelül ugyanazt termelte ki maga körül, amit a Zrínyi-féle, míg Zrínyi nevelőanyja, Poppel Éva vőlegénye kezében volt: udvarlásra használták fel, kibővítve, átírva, módosítva, a versejékből a szerző nevét »kikalapálva«, mint a kassai kiadás előszóírója, a rejtélyes SOLVIROGRAM írja.

A kézirat történetét Radvánszky Jánosig tudjuk visszavezetni, ki a XVII. század végén maga is írt szerelmes verseket. Ezekből már Thaly Kálmán is adott kostolót.⁸

⁸ Abafi-féle Figyelő 1876. I. 300 és Radvánszky Béla: Irt. Köz. 276.

Az eredetiek híján egyelőre be kell érünk Thaly Kálmán másolataival, melyeket sikerült az Orsz. Széchényi Könyvtárban megtalálnom (Fol. Hung. 1390; I—II). Rimay egyik szerelmes versén kívül a következő Balassi-énekek szerepelnek itt: Krisztina nevére (35. sz.), Mint sik mezőn csak egy szál fa (26. sz.), Ez világ sem köll már nékem (46. sz.), Ha ki akar látni két eleven kutat (57. sz.). Radvánszky sehol se mondja, hogy ezek Balassi versei, itt-ott változtat is a szöveget, sőt meg is toldja; Júlia neve helyébe pedig Máriaét teszi. A »Ha ki akar látni...« végén megtudjuk a szerzés körülményeit (Irt. Közl. 1904, 276).

Éneklé ezeket keserves kinjában
Egy megbusult ifju az Felső-Almásban,
Bű aratás tájban, kilenczvenhatodikban.

Felsőalmás Bát mellett van Hontban, akkorában Radvánszky-birtok volt. Önállóbb verseiben is, melyeket Radvánszky Béla adott ki (Irt. Közl. 1904, 269—285), hol itt, hol ott bukkan fel a birtokában levő kézirat olvasásának emléke, különösen az 1694-ről keltezett *Inventio poeticá*ban, ahol Vénusszal társalog a költő, miután vadászat közben lepihent egy forrás mellett:

Im jön nagy szertelen tegzesen, mesztelen kinzó fia mellette...

Felelősségre vonják, miért bujkál előlük. A vadász Diánával és a vadászással mentegedőzik. Vénus erre ígér egy szűzet, kinél szebb nem lehet:

El küldém (Mutatja Cupidot) hatalmas kis nyilával,
Vet szikrát fészkeiben, üt nyilat szűviben szokott tudományával:
Csak küvessed bátran, vigasztaltatsz ottan szived nyugodalmával.

A Krivánra küldi tehát:

Találsz ott egy limbát (?), merű szép kis nymphát, ezt rendeltem titkomban.

A költői tehetséget semmi sem pótolja. Hasztalan igyekeztek az epigonok »tudós« formában kifejezést adni szerelmi kalandjaiknak, mesterüket egyik sem érte utol.

IX

Még sokan sorakoznak a nagy költő nyomában, akik feltehetőleg csak kéziratokból ismerték nagy kortársuk vagy elődjük költészetét: Széchy Tamás, Nyéki Vörös Mátyás Vataj Ferenc, Ráday András, Madách Gáspár, Beniczky Péter, Amadé Antal. Az egy Vörös Mátyást kivéve, aki csak vallásos énekeivel tűnt fel, mind a szerelmes versek hatása alatt verseltek, udvaroltak.¹⁰

E versek között nem egy figyelemre méltó alkotás akad. De egyikük sem üti meg annak a névtelen szerzőnek a mértékét, kinek költeményét már Balassi első kiadója, Nyéki Vörös Mátyás felvette gyűjteményébe, mint bizonytalan szerzőtől (*De incerto autore*) származó alkotást (Varjas-kiad. 73. vö. Balassi-kiad. 290). Innentől kezdve valamennyi Balassi-kiadásban szerepel.

A versfőkben nem a szerző neve, hanem ez a keresztény sztoikus szellemű jelmondat áll: »Ferendum et Sperandum«, vagyis: »Tűrj és remélj!« A szerzőről az utolsó szakaszban megtudjuk, hogy

Mikor az madarak fákon fészket raknak tavasszal zöld erdőben,
Béjárván sok földet, bujdosó fejemet meg nyugotám egy völgyben,
Ezeket így szerzém igyemet kesergém, az Ezer hat száz négyben.

Humanista műveltségű ember lehetett. A költeményben egy Homéroszból vett hasonlattal találkozunk, ami talán egyedülálló jelenség ebben a korban. Persze a költőnek nem kellett okvetlenül görögül tudnia, hiszen a XVI. században számos kétnyelvű Homérosz forgott közkezen.

¹⁰ Kiadásomban az egyes daraboknál idézem Balassi-reminiscenciákat, de a névmutató segítségével könnyen felmérhető a hatás jelentsége.

Éktelen kösziklák mint fészkek úgy állnak, hazája Ulyssesnek,
Hosszú életével, jó szerencséjével tetszik lenni kedvesnek,
Midőn azt ohajtja, hogy csak füstöt lássa régi lakó helyének.

S hozzáteszi, hogy a repülő madarak, félelmes vadak messziről megtérnek szokott fészükre, barlangjukba,

Csak egyedül nekem nem szabad meg térnem örömöm hajlékában.

A nagy francia humanista költő, Du Bellay pontosan Homérosznak ezzel a helyével fejezi ki honvágyát, mikor mint nagybátyja titkára, a rideg, romlott Rómából visszavágyik a szelíd éghajlatú Anjouba:

Heureux qui comme Ulysse a fait un beau voyage...

És felsóhajt:

Quand reverrai-je, hélas, de mon petit village
Fumer la cheminée, et en quelle saison
Reverrai-je le clos de ma pauvre maison,
Qui m'est une province, et beaucoup davantage?¹¹

Az ismeretlen magyar költő szakasza tulajdonképpen két Homérosz-reminiscenciából alakult ki. Az egyik az Odysseia legelején van, s ez az, amire Du Bellay is emlékezik Pallas Athene meséli az isteneknek, hogy Kalypso mindenféle csábításokkal igyekszik lekötni a nála időző Odysseust, de az csak földjének felfelé szálló füstjét ohajtja látni és halálba vágyik:

»semper enim mollibus et dulcibus sermonibus demulcet, ut Ithacae obliviscatur; verum Ulysses cupiens vel fumum exilientem suae terrae, mori cupit.«¹²

Ithaka szikláinak a képe pedig a XIII. énekből való, ahol megint Pallas Athene írja le a hazatért és földjét fel nem ismerő Odysseusnak a szigetet (i. h. 121. lap): »equidem aspera et non equitabilis est, neque valde sterilis, neque lata est«, tehát rögös és lóval nem járható (föld) sem nagyon terméketlen, sem terjedelmes, viszont van benne búza, bor, marha, erdő, víz, eső, harmat...

Persze Odysseus nagyon megőrül (gaudens sua patria, sicut ei dixit).

Majd a következő énekben (XIV.) elindul a kikötőből a meredek úton, az erdős hegygerincen keresztül:

»At hic ex portu ingressus est asperum iter, locum per sylvosum per iuga, ubi ei dixerat«...

Humanista műveltségén kívül a magyar vers több mindent elárul szerzőjéről: Igen magas állású és gazdag úr lehetett:

Ez világi sok kincs, mellyben semmi jó nincs, mulhatik szerencsétül,
Tündöklő uraság, tisztbéli méltóság függ ennek erejétül,
Ha megszűnik kedve, küld idegen földre régi lakó helyétül.

Rólam vehet ebből, mint egy szép tükörből magának minden példát,
Mert az mint rám osztá, töllem ugy ekrántá, szerencse adományát,
Ki kedvemre éltem, kell immár követnem számkivetésnek kinnyát.

Azt is halljuk, hogy igen befolyásos ellenségei vannak:

Hatalmas emberek mindenütt üldöznek, ellenségem rám kiált,
Lesben megállanak fejemnek akarnak szerezni szörnyű halált.

A bujdosó szerző hatalmas ellenségei tehát egyenesen az életére törnek, feje vesztésére törekednek.

¹¹ Chamard, Du Bellay monográfusa is Homéroszra utal e helyvel kapcsolatban: *Histoire de la Pléiade* II. 241.

¹² Homeri Opera graeco-latina. Basileae. Haer. Nic. Brylingerii 1567, in-fol. I. 2. lap. Orsz. Széchényi Kt. Ant. 1456.

Ki lehetett ez a nagyon gazdag és magas tisztséget viselő úr, aki a fejvesztés büntetése elől rideg havasi tájakon bujdosik?

Iszonyú kősziklák, erdők, széles puszták fejemet lappangatták,
Idegen emberek engem elkerülnek, magok hozzám sem adgyák.

A záróstrófa kelte kezünkbe adja a titok nyitját. 1604-ben egyetlenegy magyar úr van, akire ezek az adatok ráillenek s ez Illésházy István, Liptó és Trencsén megye főispánja, királyi tanácsos és udvarmester, Szentgyörgy, Bazin, a morvai Hodolin és más várak ura, felesége, Pálffy Kata révén annak első ura, Krusith János roppant kincseinek örököse. Vagyonát már annakidején egy millió forintra becsülték.¹³ Ezt az igen vagyonos embert, ki éjjel-nappal birtokainak gyarapításán fáradozott és apróbb hasznokért még nemtelen cselekedetekre is képes volt, főbenjáró perbe keverték Rudolf emberei, nevezetesen Unverzagt bécsi kamarai tanácsos és Szuhay István egri püspök, a magyar kamara elnöke, mert Szentgyörgy és Bazin lakosait megakadályozta abban, hogy zálogjóságot képző váraik és városaik zálogösszegének lefizetésével szabad királyi városokká alakuljanak, s így a kincstár nagyobb összegtől elesett. Így fakadt Illésházy tagadó álláspontjából az abszolút uralkodói és a magyar feudális jogfelfogás harca, mely Illésházy vagyonának elkobzására vezetett, sőt az e célra alakított és Pozsonyban jogtalanul összehívott bíróság fejvesztésre is ítélte. Istvánffy Miklós nádori helytartó az ítélet szövegét jutalom reményében még meg is hamisította, Unverzagt és Szuhay pedig mohón rávetették magukat a menekülésre kényszerített Illésházy vagyonára, melyből még itthon hagyott feleségét is száműzték, lefoglalva és elkobozva egész hozományát, sőt ingóságait, kikergetve őt utolsó menedékéből is.

Illésházy tehát menekült. 1603. november 11-én már jelentik, hogy megugrott Bécsből ellenségei elől,¹⁴ előbb morvai várába, Hodolinba ment,¹⁵ majd magyar birtokaira futott, — nov. 19-én Illaváról ír —, aztán Lengyelországba szökik. Esterházy Farkas több székéren 39 ezer tallért és sok ezüstműt visz nagybátyja után Trencsénből. Végül is Krakóban telepedik meg s onnan, és Lanckrónából ostromolja kegyelemkérő leveleivel a császárt. Onnan levelez Bocskaiával is s végül a felkelőkhöz csatlakozva tér haza, miután Bocskai kincstárnokká és a dunamelléki megyék főkapitányává nevezte ki. Később ő közvetítette a békés megegyezést a fejedelem és a császár között. 1608-ban már nádorrá választják, s a következő évben meghal.

Nem ismerünk ebből a korból senkit, akire a *Ferendum et Sperandum* adatai úgy ráillenek, még csak megközelítő mértékben is, mint Illésházynak. Senki másról nem tudunk, aki 1604-ben nagy tisztjét, uraságát otthagya, kénytelen lett volna bujdosásra adni fejét, nehogy a hóhér bárdja alatt lehulljon.

De vajon a szerzés irodalmi feltételei megvannak-e?

Illésházy erős latin műveltséggel rendelkezett: Károlyi Árpád írja róla, hogy a *Corpus Juris* a kisujjában volt. Latin nyelvű levelei nagy számban találhatók az Illésházy-levéltárban¹⁶ és másutt. Humanista oktatását tehát korán megkapta s így érthetjük egyrészt az akrosztichon latin jelmondatát, másrészt a Homérosz-idézetet.

De Illésházy szerzősége mellett szól Balassi Bálint verseinek az a visszhangja is, melyet a költeményből kiérzünk. Illésházy szomszédja, bizalmas jó barátja volt a költőnek: Balassi neki írta meg lengyel földre való kibujdosásának legbensőbb okait (vö. Balassi-kiad. I. 410). Ő írja meg sógorának, Pálffy Miklósnak, hogy Balassi előtte fogadkozott, hogy Liptóújívárat a végsőkig kész tartani (uo. 411), és éppen ezért kíméletet ajánl erőszak helyett.

Mint jó barátjának, akinek megírta, hogy Losonczy Anna kosara miatt bujdosik el, Balassi bizonyára megküldötte időnkint verseit is. És valóban, a *Ferendum et Sperandum*-ból kihallatszik pl. az egyik Angerianus-epigrammából magyarított Júlia-ének emléke (55. sz.):

Nagy kövek hamuá s hamu kősziklává nagy idővel lehetnek ...
Még az föld is elagg, hegyek fogyatkoznak, idővel tenger apad,
Az ég is béborul, fényes nap sötétül, mindennek vége szakad ...

¹³ Illésházyról elsősorban Károlyi Árpád klasszikus művét kell elolvasni: *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Bp. 1883.

¹⁴ Károlyi i. m. 117. 3. jegyzet. Sajnos Károlyi sem tud a szöveg részleteiről részletesebb adatokat. Sejtése szerint Mátyás főherceg segítette elő futását.

¹⁵ L. uo. 130.

¹⁶ Az Illésházy-levéltár előbb Körmenden, majd Keszthelyen volt, jelenleg az Orsz. Ltár-nak a Bazilika pincéjébe helyezett részlegében őrzik.

Illésházy nál pedig :

Véget ér, elhitem (= bízom benne), az idő mindenben bánatnak vége szakad,
Nagy erős kösziklák idővel romolnak, s idővel Tenger apad,
Igy sok inségemnek számkivetésemnek idővel vége szakad.

A tavaszi ének (28. sz.) és egy Celia-vers (79. sz.) visszhangját halljuk viszont ebben a szakaszban :

Az Tél mikor mulik, víg Tavasz érkezik föld mindenektől ujul,
Levelekkel erdő, örvend az sík mező, virágokkal beborul,
Csak én szegény lélek, sirok és kesergek, mert örömem nem ujul.

»Ujul még az föld is mindenütt te töled...«, írta Balassi. Az ismeretlen szerző példa-
ként állítja oda magát a többi emberek elé :

*Rólam vehet ebből mint egy szép tükörből magának minden példát,
Mert az mint rám osztá töllem úgy el rántá szerencse adományát...*

És Balassi (34, 31) :

*Vehetnek ifjak, vének példát én rólam,
Én nagy szerelmemben menyí nyavalyát láttam...*

Illésházy buzgó protestáns volt. Lanckronból írt levelében így ír feleségének (1604. febr. 2) :

»En hála istennek, az úristen kegyelmességéből nagyobb részéből megbirtam ez nagy háborúságot, magam is immár jobb egészségben vagyok. Könyörgek az úristennek minden nap, hogy az ő szent lölykét el ne vögye tőled, szenvedhesd te is az urnak az ő akaratját békességgel és körözttyén szűvel, és adjon erőt egészséget budosásodhoz és munkádhoz ; ennél küsebb dolgok sem lesznek az ő szent akaratja nélkül. Panaszolkozhatnánk azért mi is mind Sz.-Jóbbal s mind Sz.-Dáviddal : ok nélkül megsokasodának az mi ellenségeink és ime mikor az úrban bizunk vala, tört vetének minekünk, kiben megfogának, megfosztának, megölének. Uram tekénts reánk, mert te benned bízunk ; ne bocsásd szájokra az mi ellenséginket, hogy ne emelkedjenek föl és ne ütközzönek meg mi bennünk azok is az kik az istent várják és ő szent fölségében bíznak.

Ennek meg kellett lenni. Bizony sok könnyhullatással könyörgettem az úristennek ez két esztendőben, hogy ő szent fölsége megszabadítson ettől ; főképen Prágában éjjel is sok könyvem hullott ; de az úristen ugyan így akará ; miért? nem vagyunk méltók kérdeni ő szent felségétől ; legyen az ő szent akaratja, csak adjon nekünk szent lölyket és erőt hogy békességgel szenvedhessük az ő szent körözttyét és az mi szánkából ne fogyjon ki az ő szent nevének dicséreti, ölég kegyelmesség az úristentől az minekünk, nem hágy azért el bennünket, mindennapi könyeret parancsol és meg is fizet még az ötet nem félőknek az hamissáért ; hagyjuk reá az boszuállást. Ha meghaltunk volna, úgy is minden ide maradt volna, minden. Az úristen az mi kövésünket ha azoknak nem birta az kiknek mi gondoltuk, ki állhat ő szent fölsége ellen? Legyen az úr akaratja. Kérlek azért mint szerelmes atyámfia, most mutasd meg az büntetlen szenvedésedben, hogy igaz körözttyén vagy ; az ki bűnén szenved, semmi szenvedés az ; de az ki büntelen szenved, az szép és jó.«¹⁷

Ugyanebben a hangnemben válaszol a katolikus Pálffy Kata is urának (Pozsony márc. 28), mikor már az udvar felől is kegyelemről kezdenek tárgyalni :

»Azertt, hiszem az Úr Istent, hogy immar jo állapotban hozza minden dolgunkatt, Azertt ha Isten az embereknek az eo kemeny keo zikla szíuekett így megh lagyetotta hozzank, minden embereknek uelekedések kiueoll, tehatt melto hogy mys mind az Isten eleott, smind az emberek eleott megh alazzuk magunkatt, es engedelmessek legywnk mind Fejedelmwnkheoz smind felebaratinkhoz, Az mint Z: Palis mongya, Hogy az ky az Fejedelemnek nem enged tehatt Istennek nem enged, Azertt ez eleo Istenert kerem kgt' hogy vakmerosegre uagy kemenzsegre ne uegye kg'd magatt...«¹⁸

¹⁷ Idézi Károlyi, 209.

¹⁸ Illésházy-levéltár. Missiles.

Egyik *Memoriale*-jában pedig Pálffy Kata emlegeti ura irigy ellenségeit:

»Hogý ez à nagi halhatatlan bñntetés az en Vramnak semmi gonozsagaertt nem eseott, mert sem Cziazart eo Felseget sem orszagat el nem arulta, sem Orzaganak teoruenie ellen nem utedott: sem kediglen Orzag teoruenieuel nem bñnteteteott megh. hanem cziak egynehanyi iregi embereknek iregisegenek általa jutank ebbe ez nagi romlasba...«

A névtelen költemény is ebben a szolozsmás töredelmesség hangulatában készült:

Nem is kerülém el szentséges erkölccsel sok hzelkedő szavát,
Nem jutván eszemben, hogy Isten mindenben jelenti igasságát,
Az mint sok jóm után érzem immár nyilván Istenemnek ostorát.

De miért csudálom Isten dolgát? Tudom, hogy gonosz jóra fordul,
Vétkünket eltűri, de reánk is küldi büntetését ostorul,
Segítségét tőlünk rántja, ha nem térünk régi gonosságunkból.

Úgy én bűneimért Istenem engem sért, elhagyott, és megutált,
Hatalmas emberek mindenütt üldöznek, ellenségem rám kiált,
Lesben megállanak, fejemnek akarnak szerezni szörnyű halált.

Már-már öngyilkosságra gondol, de azt sem mívelheti, »mert elveszti lelkét Istennek haragja«.

Tűrnöm hát jobb lészen, mert még elől vészen Istenem szent fiáért,
Bűnöm elfelejti, pokolra sem veti én lelkem, ki hozzá tért,
Noha kereszt által keservesen próbál fertelmes életemért.

Szenvedem békével, magamat is ezzel biztatom mindenekben,
Többet én megváltóm szenvedett jól tudom idvösségemért testben,
Nem egyedül vagyok földön ki nyomorgok, szenvedik ezt is többen.

A zsoltáros ihletből is kihalljuk olykor Balassi szavait:

Mindentül elváltam, egyedül maradtam, *barátim elhadtanak*...

A nagy költőelőd pedig a 27. zsoltár parafrázisában írja (88. sz.):

Engem már *barátim*, szüleim, rokonim
Elhattanak mint veszett embert.

S a reménység is ugyanúgy hangzik fel:

De miért csudálom Isten dolgát? tudom, hogy gonosz jóra fordul,
Vétkünket eltűri, de reánk is küldi büntetését ostorul...

Balassinál:

De a te jóvoltod és ígérted sok jód, kit bűm után vígan adsz,
S az boldog élet s kegyelmességed, kit velem hittel váratsz,
Biztat nyavalyámban...

Ezzel persze nem akarom mondani, hogy ezúttal valami tehetségtelen epigon költeményével van dolgunk, hanem valakivel, akit az élet mélyen sújtott és költőmestere példájára egy egészen egyéni színezetű versbe sűrítette öregedő élete minden keserűségét és reménységét. Am Balassi példája nélkül nem igen jutott volna eszébe a magányosan bujdosó Illés-háznak, hogy versben könnyítsen zokogó lelkületén, mert Balassi volt az, aki az üldözött: égnék és bujdosásnak ezt a melankolikus hangulatát elsőnek érezte verseiben (pl. 52. sz.)

Bujdosom mint árva, idegen országba veszettül mint szarándok,
Ruhámban sötét színt, szívemben szörnyű kint viselek én, úgy gyászlok.

Ez a bujdosó költészet most már kötve van az új verses formához, a Balassi-stróféához, mely ekkor még csak tizenhat éves; ez az a ritmus, mely a magyar elégia kialakulásához alkalmas keretet nyújtott. Így a versben a szerző minden eredetisége ellenére szüntelen a nagy költőelőd epedő ritmusaira gondolunk. Így pl. Szilády Áron a zárószakasz dátumát későbbi változtatásnak vette és Balassi Bálint versei közé vette fel...

Mondottuk, hogy Illésházy költeménye először Ferenczffy—Nyéki Vörös Mátyás katolikus jellegű, Bécsben Balassi neve alatt kiadott énekeskönyvében jelent meg »De autore incerto« jelzéssel s ez az egyetlen vers, ahol odaírják, hogy »igen szép ének«. Szerintem a kiadók egészen jól tudták, hogy Illésházy versét adják ki, csak nem tartották szükségesnek vagy ildomosnak, hogy annak a protestáns főúrnak a nevét említsék meg, mint szerzőt egy ilyen panaszos ének élén, akit Rudolf rögtönzött bírósága vagyon- és fejevesztésre ítélt. Késérő emlékeket ébresztett volna egy ilyen közlés az olvasókban...

Azt sem tartom lehetetlennek, hogy a kiadók a verset Rimay János verseivel együtt kapták, kinek a nevét két kivétellel szintén elhallgatták a gyűjteményben. Rimay Illésházyval közvetlen jó viszonyban állott: Bocskai vele íratja hozzá címzett leveleit (kiadásomban 11., 13. és 14. sz.) és Rimay neki írja meg nevezetes leírását Bocskai utolsó napjairól, s így talán Rimay verseivel együtt került ez a remekbe készült költemény is Nyéki Vörös Mátyás és az udvari titkár, Ferenczffy Lőrinc birtokába.

Thaly Kálmán a Décsi-kódexből (MTA M. Cod. kis 8. r. 12) kiadott egy hosszabb politikai éneket (Századok 1871, 315), ahol az ismeretlen szerző »pártálláson fölülemelkedve« ... az önzéstelen hazafiság szózatának ad helyet; fölszólítja Bocskait és Bástat: béküljenek ki, ne dúlják harcaikkal a hazát, ne ontsanak keresztyén vért, ott a török, a közös ellen, arra törjenek inkább mindketten. Thaly hozzáteszi, hogy »mivelt, olvasott ember volt: mutatják a classica irodalomból merített példázatait, s gördülékeny, gyakorlott verselése«.

Azt hiszem, az előzőkből kiderül, ki volt ennek a hosszú versnek a szerzője, mely zabályszerű Balassi-strófában készült. Nézzük előbb a klasszikus reminiscenciákat:

4. Uliisses régenten tiz esztendeiglen járt tengőri hadakban,
Görög vitézökkel Trója mezejében sokat feküdt táborban;
Enni viaskodás, pártütés, támadás soha nem volt akorban.
5. Agamemnon *penig*¹⁹ Achillest kérleli, több hadat ne indítsón,
Mört elkeserődött, száradt, s megepedött az mostani romlón:
De most azt kívánják, mindnyájan óhajtják, mönnél inkább dúlhasson!

A szerzőnek tehát Homérosz járt eszében: ezúttal az Iliász és az Odüsszeia egyszerre. Már ez a tény azt a gyanút kelti, hogy itt is Illésházy költeményével állunk szemben. Alább még egy klasszikus görög történetet kapunk:

15. Az egész Ázsia régön Efésumban éppite egy templomot,
Kiben nagy sok király rakattata cifra százhuszonkét oszlopot,
Az templom friss, ékös, egy asszon nehezen tartá föl egy rossz iffjat;
16. Azon igyeközik, azon mestörködik: hírét nevét öregbitse,
De nincsen jó módja, a várost meggyújtá: azonban hírükkel lőn,
Magukkal azt végezték: ki volt, ne hirdetnék, hírük nevük elveszne.²⁰
17. Így mast is nagy sokan, lásd, az papi urak, nagy hirt nevet keresnek,
Íly szép drága várost, Istennek egyházát fölégetni sietnek;
De mindön láttára az Isten haragja szálljon az ő fejükre.

A 20—22. szakaszban meg a krokodilusról tud egy antik mesét: egy kis állat meglesi és adott pillanatban a torkába ugrik és halálra marja. Így Róma csekély számú ellenségei is majd meggyőzik az Antikrisztust.

Ha az Ulyssesre vonatkozó egyéb Homérosz-idézetek már eleve összekapcsolják ezt a sajátos költeményt a *Ferendum et Sperandum*-mal, Illésházy szerzőségére vall a költemény politikai tendenciája is.²¹ Mert a hosszú vers nem csupán pápaellenes, ami elvégre más protestáns szerzőt is jellemezhetne, hanem egyenesen azzal a szándékkal íratott, hogy békét teremtsen Bocskai és Bástá között.

¹⁹ A kódexben: Cherib, ami értelmetlen másolási hiba. Általában a másolat nem lehet hű, több helyen találkozzunk romlással. Thaly kiadásába több hiba csúszott be.

²⁰ Itt is romlott a szöveg, »Egy asszon« csak Artemisre vonatkozhat, akinek a templomát Herostratos felgyújtotta, hogy hírnévre tegyen szert. Az utolsó sorban már Thaly jelzi, hogy »híre, neve« lenne a helyes szöveg. A szakasz első sorában is, a szótagszám tanúsága szerint, »hírnevét« állhatott.

²¹ Érdekes, hogy Rimay is hivatkozik (33, 21 és bevezetés) Ulyssesre, mint aki befogta fülét a szíréna és Circe szavára (így kell befogni fülünket a csábító gazdag katolikus egyház ellen), de mindez lehet Ovidiusi reminiscencia is (Met. XIV).

10. Vitézlő Bocskai, Bátya fegyverősi egymásra miért törtök?
Halhatatlan hírért fejedelmöm nekül de miért kardra keltök?
Míne(?) úr most vagyon, mindön úgy forgódjék, mindanni ellenségtök.

11. Romlási hazánknak ujluton ujlunak, semmi békesség de nincs;
Valahol pártútás, ohajtás, kesergés: mind semmi ott az sok kincs,
Sőt mind életödet erős öröködet sokkal inkább akkor félt.

Károlyi Árpád részletesen megírja, hogy mielőtt nyíltan Bocskaihoz csatlakozott volna, Illésházy megkísérelte a két ellenfél, Bocskai és a császár kibékítését, amiben Mátyás főherceg is segítette volna. Így remélte, hogy kegyelmet nyer és jószágait visszakapja. Ez ügyben Cavrianihoz írt levelei 1604 végéről kezdődnek.²² De ezúttal is eleinte Szuhay püspök önző dűhe gátolta meg közbelépése sikerét. Egyik levelében a török szövetségről is olvasunk, amire a költemény is célzó: »hogy ha neki a lázadókhöz lehetne mennie s a nagytekintélyű ecsedi Báthory Istvánnal beszélnie, hiszi, hogy a fölkelőket lecsendesítené, amennyiben még sem a törökkel nem szövetkeztek, sem magok közt nincsenek tisztában céljaik iránt.« Az Illésházy-levéltárban is olvasható több sajátkezű fogalmazvány, ahol Illésházy később, mikor már nyíltan Bocskai mellé állt, tisztázni próbálja magát az árulás vádjá ellen, ami természetesen kialakult a békítő szerepet kereső főúr ellen.

Hogy a török miatt kell összefogni a két ellenfélnek, azt a költeményben is olvashatjuk:

8. Halálos ellenség az török nemzetség, bár egymással ne víjonk,
Se Kassa vármögyét, se Nyitra vármögyét bátor ne ostromlanók:
Nándor-Fejérvárban, Buda, Egörvárban elég dolgot találunk!

9. Az farkas báránnyal pártútók juhokkal im lásd, mostan legelnek,
Török keresztyénnel, tatár magyar néppel egy táborban feküsznek:
Jól volna, bárányok, ha az éh farkasok végre meg nem önnének.

Tudjuk, milyen szerepe volt Szuhay egri püspöknek Illésházy elítéltetésében. Ezért hasonlítja »az papi urakat« Herostratoshoz, akik a haza felgyújtásával is hírnevet akarnak szerezni.

Nem hiszem, hogy lett volna még az öreg Illésházyon kívül valaki ebben az időben, aki a politikai hivatottság tudatában ilyen atyai hangon szólíthatta volna fel a szemben álló feleket:

27. Intlek mind két felől pártoló két részről, háborútok szálljon le!
Legyön egyességtök hitben szeretetben, egymásra ne törjétek,
Valljon s országunknak nyomorult hazánknak ebben haszna vagyon-e?

28. Bátya nyúts hitödet, Bocskai kezedet, hogy egymásra nem törtök,
Nagy jó győzödelmet éltig jó hirt nevet így inkább szörözhetők,
Hogynem nagy károkkal az körösztén vérben mind ketten förtözzetök.

Az ének az Úristenhez küldött kérésben végződik:

29. Ezöket Ur Isten kéllek, kegyelmessen vigyed jó egyességre;
Mert ez nagy háborút mint vesszöt, koszorút csak te fűzheted öszve,
Az te kis hajódat választott bárkádát tarts meg az sok szélvészben!

A költemény különben korántsem oly jó rimelésű mint a *Ferendum et Sperandum*, a belső rímek többször hiányoznak, míg amott csak egyszer, de érdekes, hogy a szöveg özik, mint Illésházy is sajátkezű leveleiben, míg a *Ferendum et Sperandum*, mely már Nyéki Vörös Mátyás kezén ment keresztül, nem nyújt özö alakokat.

A fenti verset tehát nyilván békítő akciója alátámasztására írta Illésházy és bizonyára több másolatban küldte haza ismerőseinek lengyel száműzetéséből. 1604 novembere és 1605 júniusa között írhatta, amikor aztán végleg Bocskai oldalára állott.²³

²² Vö. Károlyi i. m. 152.

²³ Köszönettel tartozom Klaniczay Tibornak, aki kéziratomat olvasva, a fenti versre figyelmeztetett.

Hogy Illésházy milyen bő forrást fakasztott versével, azt a bujdosó énekek további özönlése mutatja. Ezek mind a *Ferendum et Sperandum* hangnemében készültek és mivel ez az ének valamennyi Balassi—Rimay kiadásban újra meg újra megjelent s mivel ez volt a kötetben talán a legszubjektívebb tónusú, jobbára profán ihletű vers, a közönség tudatában a melankolikus bujdosás hangulatával öntötte el az egész Balassi-költészetet.

Kimutathatólag ez a vers termelte ki a névtelen közköltés legszebb darabját is, ahol a híres »Őszi harmat után« szakasz szerepel.

Már másutt rámutattam arra, hogy ennek a nép között ponyvatermékként is elterjedt éneknek az eleje (»Boldogtalan vagyok« stb.) csak később, a XVII. század vége felé csatlakozott a szerelmes búcsújához és eredetileg valami öreg ember panasza volt, akit környezete súlyos munkára fogott be. (Balassi-kiad. I. 280). De más részek meg a *Ferendum et Sperandum* egyenes folytatásai:

Én szemeim sírván, könnyeim csordulván, néznek csak keservesen
olvassuk az 1770. kiadásban. És Illésházyai:

Mulnak ohaytásim, noha most könyveim szemeimből csordulnak...

Másutt:

Mind búval, ennyivel, vagy ennél is többel, ifjúságom mint éljem?
Jobb lesz a darvakkal, vagy más madarakkal, ősszel búcsúmat vennem,
Mennem olly országra, hol irigym soha nem szólhatnak ellenem.

Illésházy pedig:

Repülő madarak, ha ősszel távoznak, megjőnek ísmét Nyárban...

Itt sem annyira a szó szerinti szöveg, mint az általános hangulat, mely az egész költeményt végső formájában eltölti, megy vissza Illésházra és végső fokon Balassira.

Téves volna ezt az éneket egyedül erre a forrásra visszavezetni. A költemény a valóságban vándorversekből, röpke gondolatokból, stereotíp fordulatokból állt össze a két évszázad folyamán Balassi halhatatlan ritmusának öntőformájában. Hallgassuk például a Vásárhelyi Daloskönyvnek ezt az énekét (III.):²⁴

El kell mennem, nines mit tennem, édesem,
Kín úgy búsul, csak meg nem hasad szívem,
Valyon s mikor leszen hozzád térésem?
Isten hozzád legyen immár, édesem.
Nem t'om, mikor látnak immár szemeim...

S a népénekben:

Szívem Isten hozzád, megbocsáss ha szolgád, vétett ő beszédében,
Mert noha nehezen, de tőled elmegyen, ki téged szán szívében,
Lesz-e véled szemben, láthadd-e e testben? maga tudja az Isten.

Talán még közelebb áll ehhez a szakaszhoz egy másik, 1672-ből keltezett ének (XIII):

Én is azért mostan szép alázatosan tőled búcsúmat veszem:
Megbocsáss édesem, hogyha mit vétettem szívem, gyönyörűségem:
Adj a úr Isten, rövid idő múlva lássalak egységben.

Ugyanez a formula, más változatban (XLI):

Bizonyos okokért kellett én nekem szeretőmet elhadnom,
Sok irigym miatt nem leheté tovább véle szemben lehetnem;
Oh én édes lelkem, hogy nem lehet tovább te veled multságom!

Megbocsáss édesem, neked ha vétettem, Istenemnek ajánllak,
Végső bucsuzásom, tőled elválásom ez lesz, ha nem láthatlak;
Adj a úr Isten, élhesd szerelmesen világi életedet.

²⁴ A Vásárhelyi Daloskönyv-ben előforduló Balassi-reminiscenciákról részletesen írt Imre Ilma diszertációjában: *Balassi Bálint hatása a XVII. század névtelen költőire*. Budapest 1930.

Itt az »irigyek« is felbukkannak, mint amott, miattuk kell az énekesnek bujdosásra adnia fejét.

S hogy az általam Illésháznak tulajdonított ének mennyire élt még ekkor a köz-tudatban, idézzük a Daloskönyv egy másik darabját (LXXIX):

Jaj nekem szegénnek, idegen legénnek, ki most útra indulok;
Idegen helyeken, szokatlan völgyeken csak egyedül bujdosok;
Lelkem asszonkámnak friss palotájának még csak füstöt sem láthatom.

Nehéz megállapítani, hogy az *Őszi harmat után* búbájos versszaka előbb keletkezett-e, mint a *Vásárhelyi Daloskönyv* egyik darabja, ahol a szakasz rímei már felbukkannak (LXXXIX):

Búkkal emésztő szomorú tél
Elmúl, fujdogál az szép szél,
Kivel ember lelke repesve él...

Mindebből látható, mi köze Balassinak ehhez a gyönyörű énekhez. Nem tőle való ugyan, de az a búcsúzó és bujdosó elégikus hangulat, mely előmlik rajta az Illésházy versén keresztül, végső fokon az ő költészetében gyökerezik. Viszont érezhetően közköltési termék. Az ihlető élmény közelebbi megjelölése, részletezése teljesen hiányzik belőle és mint láttuk, különféle elemekből tevődött össze. Harmonikus, de nem olyan tisztán egyéni jellegű termék, mint amilyen Balassi minden világi verse.

Az *Őszi harmat után* Balassi utóéletének, századokra szóló hatásának legszebb gyümölcse.

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy még életében alakulóban volt körülötte egy egész irodalmi iskola, melyről ő maga beszél egyik echós versében és némi keserűséggel Rimay-hoz írt levelében, és ha elgondoljuk, hogy vallásos énekeit valamennyi felekezett versengve nyomtatta le kegyes célzatú gyűjteményeiben: Pázmánytól kezdve, az unitáriusokon és a reformátusokon át Nyéki Vörös Mátyás kanonokig, aki a legteljesebb, bár félrevezető összeállításban biztosította kétszáz évre hírnevét, akkor elmondhatjuk, hogy a zseni keresztültört minden akadályon és átviláglik a tudatlanság sűrű bozótján. Balassi nem törődött avval, versei megjelennek-e vagy nem, ő csak írásban küldözte őket hol udvarlás, hol baráti jóindulat, esetleg vagyoni előny szerzése céljából, de tudatában volt tehetségének és annak, hogy ha már a katonai pályán nem érvényesülhetett, örök nevet szerzett magának és a magyarságnak, mert a nemzeti nyelvet a reneszánsz nagy lendületének szolgálatába állította, mint ezt Rimayn keresztül megőrzött nyilatkozata tanúsítja. Balassi tehetsége tehát még az írott irodalom korszakában is érvényesült, szinte kapkodták énekeit. Fájdalmas, hogy hatása a néphez csak elkésve érkezett el, bár oda is elérkezett, hiszen az *Őszi harmat után* változatait még Kálmány Lajos a Szeged környéki pásztoroktól gyűjtötte össze, míg napjainkban a Kiskunságban jegyezték fel dallamát: nyilván a XVIII. századi ponyvanyomatok is segítették a szöveg és vele együtt a dallam fennmaradását.

JÓKAY JÓZSEF ILLUSZTRÁLT MÁSOLATA CSOKONAI KÉT SZÍNDARABJÁRÓL

A győri Kovács Pálnak, Petőfi barátjának, a Hazánk szerkesztőjének hagyatékában maradt ránk Csokonai két vígjátékának eddigelé ismeretlen régi másolata.

A 23 × 15 centiméter nagyságú kötet vászonkötésének gerincén ez olvasható: Csokonai műve. A kötés feltétlenül újabb, mint maga a kézirat. Ezt a borítóvászon és előzékpapír anyagából is sejtethetjük, de az ajándékozónak az előzékpapírra írt ajánlásából pontosan tudhatjuk is:

Kovács Pál urnak. Tisztelete
jeléül. Győr. Feb: 8^{án} 1854.

Gózon Imre színész

Ezen a lapon látható még a jobb felső sarokban egy ceruzával írt szám: 608 (nyilván Kovács Pál könyvtárának sorszáma), a jobb alsó sarokban pedig lila névbélyegző: Dr. Kovács Pál.

Gózon Imrénék, a kötet egykori tulajdonosának neve több helyen is olvasható a kéziratban, de az eredeti szöveg írásától eltérő tintával és kézírással. Tehát valószínű, hogy ő nem leírója, nem első tulajdonosa a kéziratnak.

Csokonai színdarabjainak elterjedéséről, népszerűségéről kevés adatunk van, ezért érdekes tudnunk, hogy ki volt az ajándékozó, aki bizonyos szakmai öntudattal írta neve után: színész.

Gózon Imre — mint Szinnyei műve tájékoztat — 1826-ban született Ógyallán. Komáromban és Pápán járt gimnáziumba. 1848—49-ben honvéd volt, hadi élményeit 1868-ban le is írta, *Emlékeim* címen. E művének kiadatlan kézírata a Széchenyi Könyvtár kézirat-tárában van. Bátyja, Antal hívatásos színész volt. Imre csak három évig, 1850 és 53 között színészkedett, mint Latabár Endre színtársulatának tagja. Győrött, Pécsen és Balatonfüreden játszottak. 1853—54-re színházi zsebkönyvet adott ki Győrött. Az 1853—54-es tanévben már tanítóképzős Pápán, leteszi a vizsgát, s 1854-től Zala megyében tanító. Szép kort megért, de a színészet már nem érdekelte. Régészeti kutatásokat folytatott, 1854-ben felfedezte a veleméri falfestményeket, Vas megyében. Eötvös Károly *Jókay Nemzetiségéből és Kempelen genealógiai könyvéből* azt is megtudjuk, hogy Jókay József húga, Jókay Zsuzsanna Gózon István felesége volt, tehát Gózon Imre Jókay Józsefnek rokona, talán éppen unokaöccse volt.

Az eredeti kézirat, melyet Gózon Imre bekötetett és elajándékozott, 52 számozatlan levélből áll. A levelek beosztása a következő: 1—22: a *Cultura* címlapja és szövege. 23—25: színes vízfestésű kosztümképek a *Cultura*hoz. 26. üres lap (verzóján sommás bírálat a *Karonyóról*, ceruzával írva: Ez nem ír Semit). 27—51: *Az özvegy Karonyóné* címlapja és szövege. 52: üres lap (verzóján kétsoros szöveg: »Hoto pota tretna quetna skazan ild de do mono mo tap dedcolialdu pas fat nősos Rhadamantenubsi« (??)).

A *Cultura*nak eddig két kéziratot szövegét ismertük. Ez a harmadik közel egykorú szövege s ez már magában is fontossá teszi kéziratunkat. Címlapján a következő szöveg olvasható:

A' CULTURA

vagy is

Az Igaz és tettetett Szeretet
Vig Játék. Három Fel-Vonásokban.
Melly is eredeti Valóságában készítettett
Csokonay Vitéz Mihály
Úr, akkorjában

a' Csurgai Ref. Gymnasiumnak érdemes
Professora által; és el-jádzatott ugyan
Csurgón sok nagy érdemű úri személy-
lyekk, nevezetesen pedig
Méltóságos Gróff Tolnai Festetits
György Ő Excellentiájának jelen-
létében.

A' Játék történi Somogyba.

Ezen az eredeti szövegen kívül a lap alján olvasható kicirkalmazott aláírással:
Gózon Imréé. A lap többi részén, vízszintesen és függőlegesen írt probatio calami-szerű
írások: »Csokonay, Csokay (!), Csokonay Vitéz Mihály (kétszer) min, minden,«

A darab címét az úgynevezett Riedl-kézirat ugyancsak így adja, míg az akadémiai
kéziratban egyszerűen: *Cultura*.

»... akkorjában a Csurgai Ref-Gymnasiumnak érdemes Professora« — ebből a szöveg-
ből arra következtethetünk, hogy a leírás nem egyidős a színjátékok előadásával.
Későbbi lemásolásra utal ez a megjegyzés is: »Melly is eredeti valóságában készít-
tetett...«, valamint a címlap verzőjén a szereplők névsora, amelyben nem szerepel, az
akadémiai kéziratból ismert csurgói szereposztás, a szereplő diákok neve.

Már ez a címlap is kétségtelenné teszi, hogy nem autográf kézirrattal van dolgunk.
A darab másik két ismert szövege is csak másolat. (A csurgói színdarabok közül egyiknek
sem maradt fenn Csokonai kezétől származó leírása. A költő eredeti színművei közül csak
a *Tempefői* és néhány töredék autográf.)

Kéziratunk azonban teljesebb a másik kettőnél, mert prologust, az előadás előtt
mondott *Oratio*-t is tartalmaz. Ennek a rendkívül érdekes, és Csokonai életrajza szempont-
jából is fontos prologusnak teljes szövegét itt adjuk, betűhíven. (Meg kell jegyezni, hogy
a kéziratban a kis és nagy l betűt, s a rövid vagy hosszú ékezetet nem lehet egészen pontos-
san megkülönböztetni. A -nak, -nek ragot több helyen rövidítéssel jelzi a kézirat, vissza-
kanyarított k betűvel. Ezt nyomtatásban így jelöljük: *ĕ*. A kézírás egyébként jól olvas-
ható.)

Oratio melly a' Vig játék előtt el mondatott.

Méltóságos Gróff! T.T.N. és Nemzetes Urak és Asszonyságok! minden renden lévő
nagy érdemű Halgatóink!!

Tudom hogy a' ti Magatok meg alázódásának betse, a' melly ti veletek született,
sokkal nagyobb a' mi tsekély próba-tételünknel, a' mellyből most első zsenget adunk: de
mind az által, éppen az biztat engemet és mindnyájunkat, hogy ilyen tsekélységre is, a'
mellyről mint első próbatételről keveset tehettek fel, ily szabad bizodalommal, és ily meg-
örvendeztető sokasággal fel-gyülekeztetek. A' Ti jelenlétetek bátorságunkra légyen é mi-
nénkünk, vagy félelmünkre, most egyszerre meg határozni nem tudom: bátorít a' Ti erán-
tunk való jó érzések, mellyet ortázatokon olvasok; de tisztelettel kevert félelembe borít
mindnyájunkat, egy illyan nagy Tekintetű Szemlélők és Halgatók soksága. — Eggy játé-
kot jádzunk mi ma el, mellynek tzéllya tréfa és valóság; szabad a' tréfát hideg vérral fo-
gadni, de a valóságot meg fontolás nélkül el-botsátani, gondolkodó kötelességünk ellen va-
gyon. Vig játékot adunk mi elő, mert még a' Tragédiának érettebb ideje a mi Culturánk
Gráditsának fentebb való fogánn áll: Az Isten adja hogy a' tökéletességnek, ennyi próbá-
jával is szolgálhassunk. — Vagynak itten a' kik a Sespír, Kornél, és Maffei parlamentyét,
's a' Kotzebue, Goldoni és Molier piattzát már meg esmerték; az ő lelkek, és izlések fellyebb
emelkedett már a' közepszerűségenn.

De tudom

De tudom azt hogy azok szinte úgy fognak örülni a' mi első mozgásunkk, mint azok
a' jó Atyák, a kik fel nevelkedett Gavallér fijaik a' Redoutokban tsudát téznek, az ő bölt-
sőbből ki szált tsetsemjőknek első apró lépéseiben. — Mivel jobb kitsinyen és könnyűn kez-
deni: melly minden szoktatásnak jó regulája: jobb a' környül álláshoz és a' tehetséghez
mindent alkalmaztatni, mint meg pukkadni a nagy fel-fuvalkodásban: ez okon a' Poeta,
minden Theatrumi Mesterséget, minden nehezen követhető indulatokat, a' dolognak teker-
vényes öszve szövését, és a' mit a' Negédes Esthetica parantsol, fel-tett tzélből el-kerülte.
— Az ő leg főbb igyekezete a' volt, hogy a' nagy lelkek az ő szavainn ha nem egyszer, más-
szor gondolkodhassanak, és azok, a' kik tsupa újság kívánásból jelentek meg, vidámságra
termett sziveket legeltethessék. — Ez a' Tzél, ez a' hely, ezek az Actorok, mind akadályára

voltak annak, hogy a' Theatrum regulái tsorbúlást ne szenyvedjenek: hát ha még azt is hozzá tesszük, hogy a' leg-híresebb Théátrumba is, hét számra készülnek; itt pedig egy hét alatt ki is dolgozták, le-is irták, meg is tanúlták, játszani is-próbálták a' Theatralis darabot egy hét alatt, még pedig az Exameni szoros napokba; — hogy másutt a Poëta minden játékhoz való dolognak viselésében úgy tehet a' mint akar, tsak képzél és parantsol: itt pedig a Fírhangok is tsak tegnap készültek el; — hogy a Poëta mert ez tesz ám leg többet: az ő két hetes nyavalyái között, felét kedvetlenség, felét pedig nyögés között többnyire az

Agyból

Agyból diktálta. — Nem így lett volna ez, ha ez, és az el-mondott akadályok nem történtek volna: De a' mi van, és a' mi ki telt, mindnyájokról azt adjuk elő; és még is szerentsénnk tartjuk, Nagy Erdemű Halgatóink! hogy tsak ennyivel is lehet údvarolnunk. — Egyébb bátorságunk, midőn tsekélységünket meg-gondoljuk, nintsen e' kettőn kívül, nem is lehet, t.i. hogy a' mi nagy érdemű halgatóink elég Nemes Szívűek, magokat a törekedni kívánó eggyűgyűségnek el-fogadására is, magokat meg alázni, és hogy ez a' hibános (!) első lépés, és talán ha nem kevélység azt hinni: egy oldalaslag való Scholiont tesz, többre menendő Gymnasiumunk Historiájában. — Légyen tehát a' Méltős Gróff, légyenek a' TT. Urak, 's Asszonyágok, légyenek minden renden lévő nagy érdemű halgatóink kegyes figyelemmel; mindjárt egy kis Choralis éneklés után ki fog jönni *Lehelji* és az ő Inassa *Fenekes*. Én pedig-is magunkat és mindenünket ajánlom jó indulattyokba 's kezeiket tsókolom. —

*

Ez az *Oratio* kétségtelenül Csokonai műve, s abban sincs okunk kételkedni, hogy el is hangzott a nevezetes »ősbemutató».

Csokonait »a Poetát» harmadik személyben emlegeti a szöveg, tehát egyik diák mondhatta el, akárcsak az Ábrahámot alakító Horváth József a *Cultura* epilógusát vagy Sárközy Albert a *Karnyóné* után elhangzott harcias szónoklatot. Arra azonban nem utal a kézirat, hogy az *Oratio*-t melyik szereplő mondta el.

Ez a harmadik személyben fogalmazott beszéd legszemélyesebb vallomása Csokonainak esztétikai nézeteiről, színműiroi tudatosságáról, s a színjáték előkészítésének körülményeiről.

A szokványos, de szellemesen megfogalmazott mentegetőzés után nagyszerű tétel következik ennek a vígjátéknak és minden vígjátéknak céljáról: »Egy játékot jádzunk mi ma el, mellynek tzélya tréfa és valóság; szabad a tréfát hideg vérrel fogadni; de a valóságot meg fontolás nélkül el-botsátani, gondolkodó kötelességünk ellen vagyom». A magyar esztétikai irodalom klasszikus tételei közt van a helye ennek a mondatnak. A büszke Csokonai mondja ezt, aki a sok megaláztatás után méginkább »érzi tulajdon érdemét». Nevetni nem muszáj a komédián — vágja a »nagyérdemű hallgatók» szemébe —, de ami a tréfában *valóság*,¹ komoly mondanivaló, azt »gondolkodó kötelességünk» megérteni, meg-szívlelni. Utal erre az *Oratio* más részén is. »Az ő legfőbb igyekezete a' volt, hogy a' nagy Lelkek az ő szavain ha nem egyszer, másszor gondolkozhassanak».

Mindjárt ezután szükségesnek tartja azt is megjegyezni, hogy a komédia készítheti elő a nemzeti tragédia megszületését, kultúránk »érettebb idejét». A Koháry Ferenchez írt 1797-es levél gondolatmenetét alkalmazza itt is Csokonai: »Még mostanság, literaturánknak ezen csecsemő állapotjában, úgy kell bánni gyengélkedő nemzetünkkel (értem a számosabb és együgyűbb részét) mint az apró gyermekekkel. Édes beszéd, kecsegtető nyájasság, danlás, báb és cukros csemege legyen mindaz, amivel ötlet az oskolai leckékhez édesgessük.» (Nem remélte, nem álmodta, hogy nem egészen két évtized kell csak a klasszikus magyar tragédia megszületéséig. Akkoriban már olyan fagyosnak érezte, »hazánk közös telé», hogy századokkal későbbre tette a boldogabb idöket.)

¹ Hogy mi volt Csokonai számára a *valóság* szó tartalma, arra két versrészletét idézhetjük:

*Virgonc fantasia! agyvelők nymphája,
Te a vén valóság pipérés lánykája.*

(A haza templomának örömnapja, 1798-as kiadás.)

Valódiba szedik férjüképeket;

(Dorottya. Második könyv.)

Csokonay

A'CVLTURA

vagy is Csokonay Vitéz

Az Igar és tettetett Keretet Mihály
Vig Játék. Harcm Fel-Vonásokban
Melly is Eredeti Valóságában Készítették

Csokonay Vitéz^m Mihály

Úr, alhozában Csokonay

a'György Ref. Gymnasiumnak érdemes
Professzora által; és el-jádrzatott ugyan

Curgon sok Nagy érdemű Urizsemély-
lyett, nevezetesen pedig -

Méltóságos Dócz János Fesztetits
György Ö' Excellenciájának jelen
Létében

A'Járak közténik Somogyban
Gökon Imre

Csokonay Vitéz Mihály

Agiból átkálta. — Nem így lett volna ez, ha ez, és
az elmondás átadályok nem törvénsei volna: De
ami van, és ami létezik, mindnyájukról azt ad-
ják elő; és még is szeretnénk tartjuk, Nagy Erd-
mű Halgatóink! hogy csak empyvelis lehet ne-
vezolmunk. — Egyébb városságunk, midőn Hebe-
günhet meg-gondoljuk, mintsen e' le-
nem is lehet, t. i. hogy a' mi nagy érdemű halgato-
ink még nem is kívánunk, magokat a' törvényi kívá-
nok egygyűjtésnek el-fogadására is, magokat meg
além, és hogy ez a' hibásos el-
f. ha nem heveléség azt hívni: egy ádázatos való-
scholiont tesz, többre menendo' Symphoniumunk el-
forrásában. — Legyen tehát a' el-
nel a' T. T. Urak, és a' Symphoniumunk, legyenek minden-
sinden le-
gyelermel; mindjárt egyhuz Choralis enelile, és a'
ki fog jönni dehelfi és az ő Mastra Feneke.
En pedig is magunkat és mindenünket ajánlom
ja indulatgyolba 's Kereiket sóholom. —

1763

KARNYONÉ

vagy is

A' Vén Asszony Szerelme

1 Vig Játék.

Három Fel-vonásolban.

Szerette és Képiette

Csokonay Vitéz Mihály

Győző Imre

HELIKONI VÍRÁGOK²

Meltyek öszve szedgettetvel
Csokonay Mihály, Kovács József

és más Verselőknek, Világ eleibe nem jöhe-
zett Töredékeikből

ELSŐ KÖTET.

A' ki nem Darrátta a' Poétáknak, vagy azok-
nak elmés furcsa gondolattyaiban meg- botrán-
koril; e' könyvetshét tegye le, s' ne olvassa,
mert

Castis omnia Casta — az az
A' melly virágról a' Pók mérget sziv,
Arról a' Méh méret gyűjt
Le irattak Jókay József Hites Ügyvédő által
a' maga s' mások gyönyörködésé végett
Külömbözö Pó-
rákafolyó
József

Petronella

Tisztes

J.

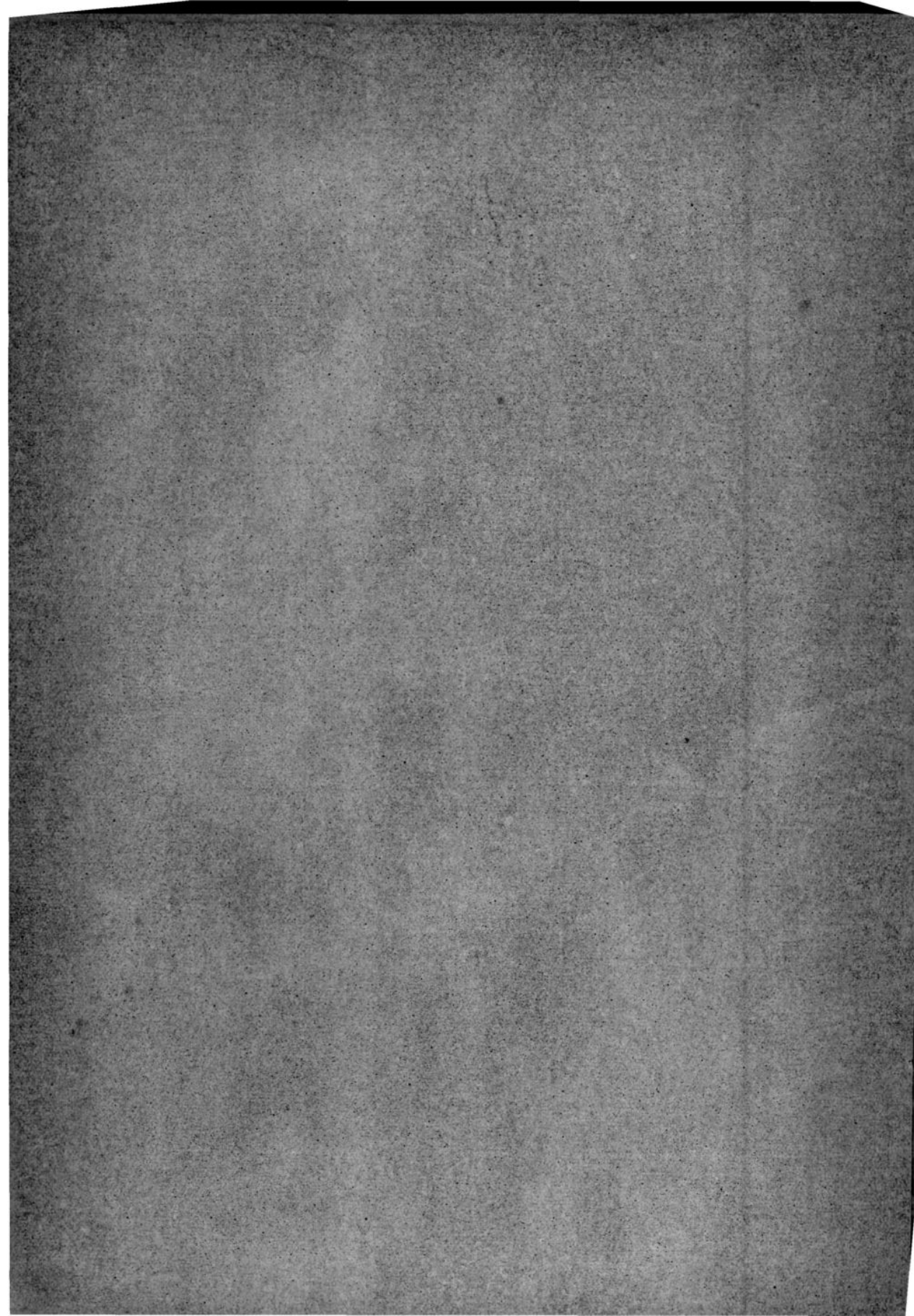

Lehel

Feneke

A következő mondatokat bóknak szánta. Az előkelőbb hallgatónak akart hízelegni azzal, hogy »Sespir, Kornél, és Maffei parlamentyét 's a' Kotzebue Goldoni és Molier piattzát már meg esmerték; az ő lelkek és izlések fellyebb emelkedett már a közepszerűségenn.« Nekünk persze azért fontos ez a névsor, mert Csokonai drámái érdeklődésének fejlődésére következtethetünk belőle. Shakespeare-t tudtommal egyetlenegyszer említi ezen kívül, Az én poézisom természete első fogalmazványában (A vidám természetű poéta. Cs.V.M. elegyes poétai munkái... Debrecen 1955). Molière-től fordított is a megelőző években, A doctorandust. Kotzebuet többször emlegeti, egy versét még Debrecenben lefordította, (A kétségbeesést). Goldonit, Corneillet úgy tudom, nem említi máshol. A nagy tömegben megismert és fordított érzelmes pásztorjátékok után tehát az inkább színpadra termett drámákra kezdett figyelni. Metastasiót, Tassot már nem is említi itt mint színpadi szerzőket.

A következőkben színjátszásukat mint iskolai előadást jellemzi, megtevén a distinkciót az ő próbálkozásuk és az igazi színházban előadott valódi drámák között. Figyeljük, mit mond a Tempefőinek, ennek a nagy koncepciójú nemzeti szatírának szerzője a csurgói előadásról: »Mivel jobb kitsinyen és könnyűn kezdeni (mely minden szoktatásnak fő regulája)... Ez okon a' Poéta, minden Theatrumi Mesterséget, minden nehezen követhető indulatokat, a' dolognak tekervényes össze szövését, és a' mit a Negédes Esthetica parantsol, feltett tzelből el-kerülte.« — A Tempefő, és a Cultura eszmei és szerkezeti színvonal-különbségének magyarázatához ez a célkitűzés is közelebb segít (bár a leglényegesebb a két darab megírásának időpontja: 1793 és 99). Nem kell tehát Juhász Gézával feltételeznünk, hogy a Cultura első formája vagy első része még Debrecenben, a diákevek alatt készült.

Hogy a darab bizonyos primitívsége mennyire szükségszerű volt, azt a következő mondatok még konkrétebben megokolják. »Ez a Tzel, ez a hely ezek az Actorok, mind akadályra voltak annak, hogy a' Theatrum regulái tsorbulást ne szenvedjenek.« Reménytelen vágyódás szólal meg itt: ha ő igazi színészeknek írhatna, igazi darabot, nem ilyen diákpallérozó iskolai komédiát! A »leg híresebb theátrumok«, ahol »hét számra készűlnek« a bemutatóra: ilyen színházaknak szeretett volna drámát írni. De a magyaroknak még (és fájdalom már) nem volt akkoriban színházuk. »... másutt a Poéta minden játékhoz való dolognak viselésében úgy tehet a' mint akar, tsak képzel és parantsol.« — Milyen díszleteket tudott volna ő írni, ha díszítőmesterek várták volna parancsait. Milyen szerepeket formált volna egy hivatásos színtársulat gyakorlott tagjai számára. Hogy tudott volna parancsolni, mint rendező. — Ilyen ábrándozások rejtőznek e néhány mentegetőző mondat mögött.

A csurgói színi előkészületekről fontos új momentumot tartalmaz a prolóus: »a Poéta (mert ez tesz ám leg többet) az ő két hetes nyavalyái között felét kedvetlenség, felét pedig nyögés között többnyire az Ágyból diktálta.« Az első következtetés: a Culturának (s talán a Karnyónénak) nem is volt autográf kézírata. Csokonai lázasan, betegen, nyögés közben diktálta a vidám, pajkos párbeszédet, diákjai az ágya mellett jegyezték le szavait. A ránkmaradt kéziratok apró eltéréseit tehát esetleg annak tulajdoníthatjuk, hogy több diák jegyeztet egyszerre. Ők sem írtak egészen pontosan, és maga Csokonai is különbözőképpen mondta, mikor egy-egy mondatot megismételt diktálás közben. Az eltérések későbbi másolásnál még szaporodhattak. Ezzel lehet magyarázni a prolóusban szereplő nevek barbár írásmódját is. (Az viszont külön érdekesség, hogy a nagy angol drámaíró nevét 1793-ban még ilyen ejtéssel fűzi versébe: sakspeárnak, Csurgón pedig már sekszpir-t diktál, amit talán a leíró diák ért és ír Sespir-nek.)

A kedvetlenség, amelyet Csokonai itt emleget, nyilván kellemetlenség volt, de hogy pontosabban mi, és ki részéről, azt nem tudjuk meg a szövegből. Más források négy nagyobb sérelemről tudnak, amely a csurgói tanítással kapcsolatban érte. Ezek közül a téli nélkülözés és díjazásának sérelmes elszámolása még nem szerepelhetett a darab írása idején, mert ezek későbbi dolgok. Viszont hathatott még kedélyére a meghívás körüli huzavona, az eszperes akadékoskodása, s főleg az, hogy a vizsga napjára nem volt tisztességes ruhája, és Sárközy késett az ígért öltözet elküldésével. Más sérelemről is szó lehetett — (Csokonait a sok csapás érzékenyvé, bizalmatlanná tette, különösen a hivatalos személyek iránt) —, de a ruházat gondja bizonyosan a Cultura előadása előtti napokban volt a legégetőbb.

A csurgói színelőadások dátumának meghatározásához lényeges támpontot ad a prolóus azzal, hogy az examerre hivatkozik. A Cultura előszavából, a Karnyóné utószavából és Gaál László feljegyzéseiből ellentmondó adataink vannak. (Lásd ehhez: Irodalomtörténet 1953. 3—4. szám. V.B. Az özvegy Karnyóné a két szeleburdiak.)

Gaál László azt írja (26. fol. verzo), hogy a vizsga 1799. július 10-e körül lehetett. Pontos dátumra (júl. 12) csak az előző évből emlékszik. A Cultura akadémiai kéziratának utószavában (conclusio) Ábrahám a két hét múlva tartandó előadásra, szeptember elsejére invitálja a hallgatókat.

Az ellentmondást kétféleképpen magyarázhatjuk. Vagy a vizsgát tették későbbre abban az évben (Csokonai csak májusban érkezett meg, mikor a diákok már szétoszlóban voltak a több hónapos interregnum miatt) — vagy pedig kétszer is előadták a *Culturát*, egyszer a júliusi vizsgán és egyszer augusztus közepén, valamilyen alkalomból.

Kéziratunk *utószavában* ez a kéthetes terminus nem szerepel, de a szövegben lényeges eltérések vannak az eddig ismert változathoz képest, ezért ennek is teljes szövegét közöljük itt:

Oratio a Vig játék után

A' mellýet az Abrahám mondott el. Ez ugyan Magyarossan van írva, de úgy kell olvasni mintha Zsidó pronuntiatióval volna írva.

No hát hogy tettett az Urakk a játék? Nékem ugyan tettett; tsak azt sajnálom, hogy eb a lelke deákjai miért producálták a Zsidót, Isten Úgyseg az ortzám bőre színt úgy égett. De ha az Urakk tettett, annyi mint a', magam is örülök. Az Isten áldja meg az Urakat. Én is tudtam volna holmi aprólékos chauklerségeket producálni; az óromból pántlikát húztam volna, a' kezem el súlt volna mint a disznó láb, phu, a zöld farkú kísértetet fel hoztam volna, így is tudtam volna álmi |ekkor az egyik lábát emeli fel:| így is |ekkor pedig a másikat:| de azért mind pénz kellett volna, ördög tsinálk valamit pénz nélkül. — Az Isten majd el-hozik az a' bődög September, akkor osztán 1^a de úgy ám ha szombat napon nem lesz, mert akkor Sábész lesz, nagy pedig, akkor mondom, prima September Egyed napján lesz egy másik Comedia, minek híjják vala, *Gárzon dű Malőrö*, vagy is a Kisértetek által meg talált ifju Űr. Akkor 1^a September Egyed napján lesz Vásár Csurgón is (a' hol is ez a vig játék játtzatott) et-wasz tzu handeln lesz valami el-adó; akkor szívesen láttjuk

az Urakat, méltóztassanak magokat meg alázni, akkor szebbet, jobbat, többet mint most ilyen rökkön — Nyugodalmas jó éjtzakát kívánok az Urakk, és az Asszonyságokk, tsókolom Kaputtyokat és Viganójokat. — —

De ki kérjük ám, el is várjuk tréfán kívül. — —

*

Ez a változat megmagyarázza azt az eddig értelmetlennek tartott részletet: »akkor vásár is lesz Cshergón etwas cihadni» (zu handeln). Érdekes új részleteket tartalmaz a *köklerségről*, a vásári mutatványosok szemfényvesztéseiről. (Nem tudom, ismeretes-e ennek a mondásnak magyarázata: »Itt a kezem, nem disznóláb» — Abrahám szavaiból jól megmagyarázható: a mutatványos kurta pisztolyt, »disznólábat» rejtett ruhája ujjába, s kézfogáznál elsütötte ijesztésül.)

Magának a darabnak szövege sem az akadémiai, sem az ún. Riedl-kézirattal nem egyezik teljesen, de az utóbbihoz áll közelebb. A változatok teljes feldolgozására majd a kritikai kiadásban kerül sor, itt csak néhány jellegzetes eltérést kívánok ismertetni.

Legfőbb különbség a színpadi utasítások szövegezésében van. Az első felvonás negyedik jelenésében:

Akadémiai kézirat: Lehelfi tesz széket a Tisztes úr alá.

Riedl kézirat: széket akar adni Tisztesnek.

Gózon kézirat: akar Lehelfi széket adni Tisztesnek.

A hetedik jelenésben:

Akadémia: egyszerre mondja mindakettő.

Gózon: Ezt a tagadást Pofók és Kanakuz egyszerre mondják.

A második felvonás tizedik jelenésében:

Akadémia: Az ujját a szájába veszi s pettyeget, mint a pipás ember.

Gózon: fogja az ujját a szájába, mutattya a pipázást s kényesen jár.

Több olyan színpadi utasítás van szövegünkben, amely a két másik kéziratban nem található:

Első felvonás, ötödik jelenés:

s hozza Kanakuz a nyúl bőrt.

néki adják osztán s nézegetvén ezt mondja rá

Második felvonás, harmadik jelenés:

ebbe a játékba Konrád németesen fog magyarul beszélni.

A harmadik felvonás negyedik jelenésében a dalbetét (Avagy mágnes...) után:

Repete: De reménylem s a t.

Ez a sok eltérés megerősíti azt a feltevést, hogy a színpadi utasítások egy részét nem Csokonai diktálta, hanem a diákok tölték bele a szövegbe másolás közben, emlékezvén az előadásra, Csokonai rendezői utasításaira.

A Rákóczi-nóta, melynek énekeltetéséért Csokonait szigorúan megdorgálta Festetics gróf — a Gózon kéziratban olvasható legteljesebb formában, az összes ismétlésekkel:

Pofók: No már az Ur kedvéért még is tsak meg tselekszem.

(Énekel, melly is így foly)

Haj Rákóczi [Tököli] Bertsényi, Tököli

Nemzetünk régi híres válogatott Magyar Vitézi.

Szeginy Magyar Nip

Mikor lesz már ip.

Töredékeny mint tserip

Szeginy Magyar Nip.

Mert a' Sasnak körme között, körme között jonnyad

mint a' Lip. — Szeginy Magyar Nip.

Hová lettek, hová mentek Nemzetünk régi híres

Magyar vitézi

Szeginy Magyar Nip

Mikor lesz már ip

Töredékeny mint tserip

Szeginy Magyar Nip.

A Rákóczi-nótát és az előtte levő dialógust egy későbbi kéz a margóra húzott vonallal kiemelte, s a sasnak körméről szóló sort szaggatott vonallal is aláhúzta. Jellemző ez a figyelem a Rákóczi-nóta különleges jelentőségére a századeleji Bécs-ellenes hangulat élesztésében.

A *Cultura* szövegének ezek az imént felsorolt különbségei is fontosak. De a Gózon-kéziratot a már említett vízfestésű képek teszik igazán unikum-értékűvé.

A képek, melyeknek mását itt adjuk, így következnek egymás után:

23. recto Petronella és Tisztes

23. verso Firkász és Ábrahám

24. recto Lehelfi és Fenekes

24. verso Konrád és Szászlaki

25. recto Kanakuz és Pofók.

Gózon Imre az illusztrált oldalak aljára odairta nevének egy-egy betűjét.

A *Cultura* szereplőinek rajza után a *Karnyóné* címlapja következik:

KARNYÓNÉ

vagy is

A Vén Asszony Szerelme

Vig Játék

Három Fel-vonásokban

szerzette és készítette

Csokonay Vitéz Mihály.

Gózon Imrée.

A Karnyónénak a Gózon-kéziratban közölt szövege különbözik némileg az eddig ismertektől, s szintén a Riedl-kézirattal tart legközelebbi rokonságot.

Egyik érdekes vonása, hogy Lázárnak, a boltoslegénynek idegenszerű kiejtését erősebben jelzi, mint a többi kézirat. Így az első felvonás második jelenésében: »Van id már Cunto, lásad az Aszuny ára is tsak a' papirus vesztegettyük, több a Cunto mint a' Netto, tsag a' davalit olvasum el.

Conto azon Burdikákrúl mellyeket Her Volfgang Lebedlotty dé Göröntsér telek, izvegy Garnúni hátúsú búttýábúl el hurdatott.«

Szövegünk teljesebb a többinél: szerepel benne néhány pajzán célzás, vaskosabb kifejezés és színpadi utasítás, amely máshol nem olvasható.

Több jel arra mutat, hogy ezt a kötetet, amely Gózon Imre nevét viseli, Jókay József, Jókai Mór édesapja másolta le.

Jókai ezt írja egyik visszaemlékezésében (*Hogy kezdődött ez a dolog*. Hátrahagyott művei 5. kötet. Az én életem regénye 139. l.).

»Poétái... akkor is voltak a magyar nemzetnek, s azoknak a munkáit szokás volt olvasni a magyar házaknál, ami akkoriban úgy ment, hogy ha egy poéta tetszetős poemát költött, azt a legközelebbi ismerőse is leírta magának sajátkezűleg, s aztán tovább adta másodíknak, harmadíknak, míg utoljára az egész város leírta...

Az én apámnak is voltak ilyen versgyűjteményei. (Egyet ma is őrzök ereklyeképpen.) Csokonainak minden munkáját leírta maga: ez volt az egész világi gyönyörűsége. De nemcsak hogy leírta, hanem maga illusztrálta is. Olyan szép színes képekre emlékszem a travesztált Aeneisből meg a »Karnyóné« színművéből, amiket az apám maga festett a kedvenc poétája műveire, hogy én ma se tudnék olyan szépeket festeni.«

Az »ereklyeképpen« őrzött kötet, amelyet Jókai itt emleget, ma is megvan a Széchenyi-könyvtár kéziratgyűjteményében: *Helikoni virágok* a címe, s főként Kovács József és Csokonai verseinek másolatait tartalmazza. Címlapjára Jókay József a nevét is odaírta. (Mellékesen megjegyzem, hogy a kötet címlapja kettős, összeragasztott lap, s átvilágítással elég jól olvasható az eredeti címlap szövege is, amelyet Jókay valamilyen okból eltüntetett. Nem kellene-e a kettős címlapot szétválasztani?)

A *Helikoni virágok* és a Gózon-féle kézirat észrevehetően egy kéztől származik. Jókay Józsefnek a Széchenyi-könyvtárban őrzött későbbi kézírásaival összehasonlítva azt is mondhatjuk, hogy a *Helikoni virágok* és a két Csokonai darab másolása egy időre esett. Ezeknek a könyveknek nyugodtabb, biztosabb vonalú a kézírása, a későbbi iratoké szálkás, kúszaltabb. A *Helikoni Virágok* első, átragasztott címlapján 1809-es évszám olvasható: ez időtájtban készülhetett a Csokonai színművek másolata is. A *Helikoni virágok* második, szintén ebből az időből származó címlapja feltűnő hasonlóságot mutat a mi kéziratot kötetünk két címlapjával. A hasonlóság különösen a nagybetűs szövegeknél szembeötlő, de ha egyenként megvizsgáljuk a kisbetűk vonalvezetését, ott is teljes az egyezés. (Összehasonlításként közöljük a *Helikoni virágok* címlapját és a Gózon-féle kézirat két címlapját.)

Egy másik különleges jele is van annak, hogy a *Helikoni virágok* és a Gózon-féle kézirat egy kéztől származik. Kéziratot kötetünk harmadik levelének alján tűszúrással kialakított írás olvasható. A tűszúrással több következő lapba is benyomódtak, de a harmadik levélen, egy be nem írt részen kezdődnek, s itt világosan el is olvasható ez a szöveg:

Csits vaji szuszána

írta

Hasonló tűszúrással figyelhetők meg a *Helikoni virágok* első lapjain is, de ott csak díszítő mintáknak látszanak, legalábbis nem sikerült belőlük semmiféle betűt kihámoznom.

Azt természetesen senki be nem bizonyíthatja, hogy ezek a tűszúrással Jókay József kezétől származnak. De a rejtett jelzéseknek ez a sajátos módja feltétlenül a két kézirat együvértartozására mutat.

Maga a szöveg is igen érdekes, amely ezekből a tűszúrással kiolvasható: Csicsvai Zsuzsanna írta.

Ez a név a *Csittvári krónikának* eredeti formájával a *Csicsvai könyv*-vel egyezik meg, amelyet Szirmay Antal említ *Notitia Historiae Comitatus Zempleniensis* című művében (340 l. lásd: O. Nagy Gábor: Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában Debrecen 1942. 19. l.). Szirmay szerint a csicsvai könyvet a zempléni megyegyűlések alkalmával írták össze, hírhedt hazugságok, hamisítások gyűjteménye volt. Jókai az *És mégis mozog a föld* első fejezetében vagy Szirmay adatával, vagy a gyermekkorában hallott hasonló értelmezéssel vitázik, mikor ezt írja: »A jezsuiták a kikiről ez a krónika sok kedvezőtlen adatot jegyzett fel, azt hírsztelték felőle, hogy ez a válogatott hazugságok és bolond ötletek

tárháza, s még a nevét is elferdítették »Csicsvári krónikának«, s ha valaki valami nagy bolondot vagy nagy hazugságot mondott, ez volt rá a közmondás, hogy »ez is a csicsvári krónikába való!«.

A kéziratos kötetnek ezt a kuriózum-bejegyzését talán Jókai is ismerte, mindenesetre már gyermekkorában hallotta azokat a mendemondákat, amelyekből később a csittvári krónika legendáját formálta.

A túszerűs szöveg ezek szerint kritika is lehet a Csokonai-darabról (»zavaros hazugság«), viszont akkor nem származhatik Jókay Józseftől, aki Jókai több emlékezése szerint Kovács József után Csokonait tartotta a legnagyobb költőnek, s a *Karnyóné* dalait szokta énekelni gyermekeinek, mikor a térdén lovagoltatta őket.

Jókainak a vízfestésű illusztrációkról szóló fentebb idézett emlékezése minden bizonnyal a mi kéziratos kötetünkről szól. Igaz, hogy ő a *Karnyóné* rajzairól beszél, de több oka is volt rá, hogy ennyit tévedjen. A rajzok a *Cultura* és *Karnyóné* szövege között vannak a kéziratos kötetben. Magát a kéziratot már hatvan-hetven éve nem láthatta, mikor ezt az emlékezést írta. S végül: az irodalom csak a *Karnyónét* tartotta számon némileg a két csurgói színdarab közül, a *Cultura* kiadatlan volt, Jókai már ezért is elfeledkezhetett róla.

Hogy jutott hozzá Jókay József Csokonai műveihez? Erre pontos feleletet nem adhatunk, de az Jókai emlékezéseiből is nyilvánvaló, hogy több komáromi család őrzött másolatokat Csokonai műveiből. Csokonai komáromi kapcsolatai Lilla férjhezmenetele után sem szakadtak meg. Ottani pártfogója, Laky Bálint fiskális magától a költőtől is kaphatott kéziratosokat. Ismeretes, hogy Csokonai 1801-ben megegyeszer járt Komáromban, akkor dedikálta Lillának *A szépség ereje a bajnoki szíven* című könyvecskéjének egy példányát. A csurgói diákok másolatai is eljuthattak Komáromba; a színjáték szereplőinek további sorsát vizsgálva még találhatunk esetleg új adatokat a Csokonai-kultusz dunántúli elterjedéséről.

Gózon Imrének fentebb felsorolt életrajzi adataiból (Ógyallán született, Komáromba járt iskolába, egy évvel volt fiatalabb Jókai Mórnál, rokonságban volt a Jókay családdal) azt következtethetjük, hogy bejáratos volt a komáromi Jókay házba, esetleg ott is lakott, s mindennapos játszópajtása volt a gyermek Jókainak.

Nem valószínű, hogy ezt a könyvet Jókay József vagy halála után özvegy Jókayné Gózon Imrének ajándékozta. Jókai a *Helikoni virágokat* is úgy emlegeti mint ereklyét, még inkább ereklyeszámba mehetett az illusztrált kötet. Nem szívesen gyanúsítunk meg egy tisztességben megőregedett műkedvelő régészt nyolcvan évvel halála után — de nem tehetünk fel egyebet, mint hogy a szép képeskönyvet még gyermekkorában *magához vette* Komáromban.

Hogy feltételezéseinket tovább fűzzük: beleírta több helyen a nevét még mint meg gondolatlan ifjú, a birtoklás friss örömeivel. S éppen azért, mert a neve bele volt írva, nem juttathatta vissza a családnak a kötetet később, mikor már megbánta a dolgot. 1854-ben Jókainak is elküldhette volna — ha meri. De jobbnak látta, hogy egy közömbös egyénnek adja, aki azonban mint irodalmár méltó volt a szép kötet őrzésére. Így jutott Jókay József másolata Kovács Pálhoz, s így maradt fenn az író hagyatékában.

Tolnai Lajos munkássága rendkívül gazdag és igen széleskörű, az irodalomnak csaknem minden ágát felöleli. Írt balladákat, elbeszéléseket, rajzokat, regényeket, tanulmányokat és tankönyveket; szerkesztett folyóiratokat, vezetett irodalmi társaságot és regényeket, életrajzot stb. fordított magyarra. Kétségtelen azonban, hogy munkásságának legfontosabb területe a regényírás s e mellett »beszélei« a legjelentősebbek, azért bármely oldalról közelítünk is Tolnaihoz, mindig az idevezető szálakat kell bogoznunk. Nem öncélú tehát kritikai munkásságával való foglalkozásunk sem, ezen az úton is a regényíróhoz vezető szálakat keressük. Ebből kifolyólag e tárgyalásnál nem lépünk fel a teljesség igényével. Nem foglalkozunk részletesen tanulmányainak elemző módszerével, megállapításainak értékelésével, modorának, hangjának csipkelődő, maró kíméletlenségével stb., — ez külön tanulmány tárgya — csak annyiban érintjük ezeket, amennyiben írói magatartásának elvi oldalára vetnek fényt. Vizsgálódásunkat csak eszköznek tartjuk arra, hogy szépirodalmi műveit jobban megérthessük. Irodalmi tanulmányaiból afféle ars poetikát szeretnénk levonni, amelynek alapján közelebb férközhetnénk az íróhoz s mélyebben bepillantathatnánk alkotóműhelyébe. Azt kutatjuk, hogy milyen eszmék vezetik, kiket és miért tart mintaképeinek, milyen fogásokkal él alkotás közben, milyen a munkamódszere stb. Ez a vizsgálódás előtanulmány kíván lenni egy nagyobb Tolnai dolgozathoz.

Tolnai irodalmi nézetei azonban más szempontból is rendkívül fontosak. Tudvalévő, hogy a 60-as évek második felében s főleg a 80-as években ő az irodalmi ellenzéknek vélt vezére. Politikai és irodalmi elvei tehát igen jelentősek, annál is inkább, mert olyan ellenzéki orgánumok voltak a kezében, mint pl. 1887 első felében az *Irodalom*, amelyet ő szerkesztett, munkatársait maga válogatta meg, amelynek irányítása az ő kezében volt. Irodalmi harcainak fő területét ez a lap jelentette s minden fontosabb elvi megállapítását már itt és ekkor megtaláljuk. E kérdéseket azonban szintén csak Tolnai szemszögéből érintjük, s nem a teljesség szempontjából. Így csak annyi kitekintést nyújtunk a kortársi ellenzék munkájára, amennyit maga Tolnai ad erről.

Olyan jellegű megállapításokra törekszünk, amelyekből egyrészt Tolnai irodalompolitikai nézetei tükröződnek — ebben külön helyet foglal el az a harc, amelyet az Arany—Gyulai-iskola ellen és Petőfiért folytatott — másrészt olyanokra, amelyek esztétikai elveire vetnek fényt. E szempontok nemcsak vizsgálódásunk irányát adják meg, hanem egyben megszabják a dolgozat felépítését is.

I. Irodalompolitikai kérdések

1. A politikai- és az irodalmi élet a 40-es évektől a század végéig

Tolnai kritikusi tevékenységének túlnyomó többsége a 80-as 90-es évekre esik. Ez irányú munkásságának határköveitől az 1878-ban megjelent Tompa tanulmányát és az 1898-ban cikksorozatban napvilágot látott Petőfi tanulmányát tekinthetjük.¹

E két évtizedből visszatekintve fejt ki nézeteit az előbbi korokról is, s ezt vizsgálódásainál mindig tekintetbe kell vennünk.

Tolnai tanulmányainak száma meghaladja a negyvenet s azok néhány hasábtól 60–70 lapig is terjednek. Nagy kár, hogy az egy Tompa tanulmányt kivéve, — amely doktori disszertációja volt — nem jelentek meg külön kötetben, a különböző ellenzéki lapok hasábjain,² valamennyi folytatásokban került a közönség elé. Van olyan is (Vörösmarty), amelyet 25

¹ Az 1899-ben folytatásokban megjelent Vörösmarty tanulmányának alapjai már közbeeső tanulmányaiban megtalálhatók. (A tanulmányok jegyzékét lásd a dolgozat végén.)

² Az *Irodalom* megszűnése után a *Magyar Szemle* s a 90-es években zömmel a *Képes Családi Lapok* adnak helyet Tolnai írásainak. Az utóbbi lapnak főmunkatársa, majd 1891-től kezdve szerkesztője volt.

részletben, egy egész éven át közöltek folytatásokban, sokszor nagy időközökben s a legtöbbször nem is kerek egészeket adva, úgy hogy hatásuk nem volt akkora, mint egyébként lehetett volna. Különben egy-egy témára többször is visszatér s így gyakran önismétlésekbe is keveredik. Ez részben összefügg a kor irodalmi és főleg hírlapirodalmi viszonyaival, amely az ilyen irányú munkákat háttérbe szorította, s amelyről az irodalom nevében többször elítélőleg nyilatkozik.

Egész kritikai munkásságán egyetlen soha meg nem szűnő motívum vonul végig: a Gyulai–Arany elleni harc. Nincs talán egyetlen tanulmánya sem, amelyikben Arany vagy Gyulai neve valamilyen — rendszerint elmarasztaló — formában elő ne kerülne. Mi lehet ennek az engesztelhetetlen gyűlöletnek az oka s miért éppen ez időben csapnak e lángok a legmagasabbra? Ezekre a kérdésekre határozottan, egyértelműen, elvi szilárdsággal maga Tolnai ad feleletet.

A szálak messzire nyúlnak vissza. Ezekre maga Tolnai utal különböző írásaiban, így tanulmányaiban is, meg *A sötét világ* c. önéletrajz-szerű regényében.

Az 1849-től a századfordulóig tartó irodalmi korszak tanulmányozásánál már szinte szokássá vált évtizedenként vizsgálni az eseményeket. Így teszi ezt néhány dolgozat³ s maga Tolnai is, aki külön tanulmányokat írt a hatvanas- és a hetvenes évek irodalmáról, de minduntalan visszanyúl az 50-es, sőt előbbi évek történetéhez is, jelezve, hogy valami olyan összefüggő jelenségsorozatról van szó, amely még az ötvenes évek előtt indult meg s Tolnai kritikusai tevékenységének idején — a 80–90-es években tetőződik.

Az ötvenes évek előtti állapotokra vonatkozó nézeteit Tolnai jórészt a *Tompa Mihály költészete* c. értekezésében fejti ki. Ebben Tompa fejlődését a konkrét politikai, társadalmi viszonyok között figyeli. Ezekről így ír:

„Mi volt a mi politikai életünk? Egy kiváltságos osztály szomorú henyélése, vagy erőtlenség, iránytalan tévedése. Mi volt a mi társadalmi életünk? Fent: Páris utánzása, lent: Bécs majmolása. És irodalmunk mi volt a negyvenes évekig...? Tapogatódzás, néha jobb irányban meginduló küzdelem, a classicisták és romantikusok harca. Sokszor bábeli zűrzavar, melyben az ép beszéd is eredménytelenül hangzott el. Azok, akik valódi jelek és nagyok voltak, akiket az ifjúság bátran követgetett volna: a zajban, füstben, ködben csak akkor látszottak meg, mikor a nemzet már koporsóik mellé gyülekezék.»

Ez az idézet mutatja, hogy Tolnai gyökerénél ragadja meg a kérdést s a bajok forrásának — helyesen — a »kiváltságos osztály« henyélését, a feudális társadalom szerkezetét tartja. Egy kis ugrással az irodalom helyzetét is ebből vezeti le s figyelemre méltó, hogy »valódi jelek és nagyok«-ról beszél. Ebből kitetszik, hogy már a 40-es évek előtti irodalmi életben látott valóságos értékeket és csak hatalmi szóval csináltakat. Sajnálatos, hogy nem konkretizálja megállapítását, mert sok érdekes következtetésre adott volna alkalmat. Így most nem foglalkozhatunk azzal a kérdéssel, hogy mennyi ez állításában a való, s mennyi a visszavetítés a későbbi időkből. Még két pontra kell figyelniünk ez idézettel kapcsolatban. Az egyik az, hogy az ifjúságot a »jelek« útján, a »valódi nagyok« útján kívánja vezetetni, hogy a »jövő« számára az igaz, a helyes utat tartja fontosnak. A második pedig: ez a társadalom nem becsüli meg értékeit.

A haladó erők küzdelmét, Kossuth és Petőfi szerepét a 40-es években Tolnai döntő jelentőségűnek tartja. Hogy mit jelent számára Kossuth és Petőfi, arra nézve álljon itt a következő idézet:

„E kor a magyar költészetben (Petőfi fellépése, G. G.) — éppen az, ami a Kossuthé a politikában. A leláncolt nép itt, ... a bilincsekben vergődő nyelv ott. Egy eget-földet rázó hang, egy szívet gyógyító édes sikoly: s két lángész ült diadalünnepet. Ez a nyelvét, az az ősi alkotmányát.» (Tompa M.)

A lelkesedésnek ez az őszinte hangja felfedi Tolnainak 48-hoz való viszonyát is, amelyre Petőfivel kapcsolatban még ki fogunk térni. A Kossuth-hoz való kapcsolatára érdekes megjegyeznünk, hogy Arany László, aki Gyulai mellett szerkeszti a *Budapesti Szemlét*, mielőtt közölné a Tompa tanulmányt, azt írja Tolnainak, hogy »a Kossuthra vonatkozó dicsőítés egy részét« törölte, »ezeket a részeket Gyulai is ki kívánja hagyni.«

Tolnai 48-at mindig számonkért az íróktól. Ő maga — mint *A sötét világban* írja — mint 11 éves gyermek, látott valamit a horvátok elleni harcból s már akkor azt tapasztalta, hogy vannak, akik még ebből is csak a saját hasznukat nézik s a »zsákmány« a fontos számukra, s vannak akik meggyőződésből, hazájukért fognak fegyvert vagy villanyelet, mint az ő apja, aki szikrázó haraggal utasítja el magától a »szerzésnek« még a lehetőségét is. Ez a kép mélyen bevésődik a fiatal Tolnai emlékébe, hogy majdan számtalan formában vetítődjék ki írásaiban.

Gyulai Pálnak, mint költőnek azt veti a szemére, hogy 49-ben »mikor a nemzet jobbjai börtönben, bujdosásban szenvednek, egy ifjú költő, kinek a nemzet sebeit legmélyebben

Bikácsi László a 60-as, Moldvai Klára a 70-es, Kokas Endre a 80-as évek irodalmi életét vizsgálják.

kellene éreznie», nem érez ilyen mélyen, hangja erőltetettnek tűnik, nem zokog ki belőle a fájdalom, a bukást nem érezzük a költő saját fájdalmának. 48-cal kapcsolatban feltétlenül és teljes odaadást kíván.

A szabadságharc bukása utáni időkben, az 50-es években Tolnai szeme az ellenséget nézi.

»A főváros nyomott, sötét világa, mely ... tele volt kémekkel, német szóval, katonával, cilinderkalappal, frakkal, kalucsnival és esernyővel« — írja *A sötét világban* s Tompával szólva így csattan fel: »elmossuk itt e nyomorult jövővényeket, hogy még csak a nevük sem maradjon meg itt a mi földünkön!« Csak úgy izzanak e sorok az idegen, az elnyomó hatalom elleni gyűlöletből s ez a hang a regényíró hangja s e sorok egyenesen belekivánczolnak regényeibe, ahol nem egy helyen meg is találhatók. S hogy ujjong tovább, amikor Ausztria vereségének híréből ír, s egy kissé szabadabb magyar lélegzéstől.

»A hatalmas kevély osztrák monarchiára mélyen megalázó napok szakadtak. Lombardia, majd Velence, s vele annyi egymás után veszett el ...« (*Tompa M.*) »A politika kezdett felszabadulni béklyóiból, az olaszországi vereségek az osztrák gőgöt csufol arcul verték. Az összemonarchia büszke eszméje kezdett szilánkokba szakadni.« »Nagyszerű lázas ünnepeket ültünk, az egész ország egyszerre csak felébredt halálos álmából, eldobtuk az idegen rongyokat, saját ősi ruhánkba öltöztünk.« (*A sötét világ*, 1894.)

Ebből, az elnyomó hatalom elleni gyűlölet szemszögéből méltatja Tompa költészetét is s legnagyobbra az önkényuralom alatt írt verseit értékeli: »Megénekelte a zsarnokot, ki hatalma tetőpontján kővé vált ... a kóbor arabot, ki titkon súgva beszél falun, városban ... a megszületett szabadtőről«, reményt és hitet ébresztve.

Ennek ellenére távol van attól, hogy akár a politikát, akár a költészetet illetően illúziókba ringatná magát. Visszatekintve megvetéssel szól a »dölyfös mindenható, miniszterekről«, akik »kéz után nyultak, mely őket valami tisztásra vezethetné. Ez a tisztás: a szegény, leigázott, agyonhajszolt, kiélt — azután számba se vett Magyarország volt.« »Izretlen cirógatásnak« nevezi az uralkodó hatalom e tetteit. Ezekből nyilvánvalóan kitetszik a kiegyezés szellemének mély megvetése. Majd az előbbi gondolatmenetét folytatva így ír: »De a szabadszótól távol állottunk még. Politikusaink rébuszokban beszéltek ... E kóros állapot nagymértékben elragadt költőinkre is. S megszületett az allegória özönvíze.« (*Tompa M.*) Társadalmi gyökerei miatt lelkesedik Tompa több verseiért, de nem azért mert allegóriák, hanem mert mindenki érzi valódi tartalmukat, s mert művésziek. De abban a pillanatban feleslegesnek és károsnak tartja az allegóriát, amikor a történeti helyzet már nem teszi indokolttá a burkolt beszédet. Ekkor felvett magatartásnak, nem őszinte megnyilatkozásnak, hatásadásnak tartja.

Nem esik azonban abba a hibába, mint kortársai általában, hogy Tompát jól sikerült allegóriáért túlbecsülje. Elismeri értékeit, de nem állítja Petőfivel és Arannyal egy sorba. Már tanulmánya elején megjegyzi, hogy meglehetősen ellentétes álláspontot foglal el az eddigi felfogásokkal szemben s bebizonyítani igyekszik Tompa túlértékelését. Egy Jakab Ödönhöz írott 1878 januári levelében ezt mondja: »Nekem úgy tetszik, Tompát hazafias allegóriáiért felette túlbecsülték. Nézzem csak utána.« Ez azért fontos momentum, mert ellene mond annak a sokaknál meglévő hitnek, hogy Tolnai meggyőződése ellenére is mindig ellenkezőjét mondta annak, amit Gyulai állított. Itt nyilvánvaló, hogy régebbi tanulmányozás eredményeiről van szó s »sine ira et studio« meggyőződésről.

Egyébként nem híve a burkolt beszédnek, a nyílt, őszinte hangot tartja a költőhöz méltónak.

»Petőfiben a határozott, tiszta egyenes beszédet találta meg. (A magyar nép. G. G.) Kinek eszméi e nyomott ... korban a láncok, börtönök, kémelek hazaárulók korában gyújtson, vezessen, világítson.« (*A sötét világ*)

Itt már azt is megmondja, hogy melyik Petőfire gondol: aki vezetni, gyűjtani tud, »a királyok, zsarnokok gyűlöltőjére«, (kiemelés G. G.) a forradalmár Petőfire. Ezek után nem nehéz elképzelnünk, miként vélekedik a nem Petőfi útját járókról, a 48 alapjairól letértekről.

Arany és Petőfi tanulmányaiban rámutat arra, hogy az irodalmi Deák-pártnak rögtön a szabadságharc bukása után megvolt a központi alakja, Kemény Zsigmond, mint T. írja: »Zsigó báró személyében.⁴ Kemény — Tolnai szerint — a forradalom megtagadásával és főúri összeköttetései révén fontos tényező lesz, a *Pesti Napló*val kezében pedig hatalom. Körülötte sereglenek Gyulai, Szász Károly, Salamon, hogy csak az ismertebb neveket említsük. Kemény a kossuthi és vele együtt a Petőfi-szellem megsemmisítésére törekszik, »gyűlölte Petőfit« — mondja Tolnai. (*Petőfi a mi szemünkben*, 1898.).

Vörösmarty halála után pedig helyzetünk megszilárdítására olyan irodalmi nagyság után néztek, aki »nem bántotta az arisztokratákat« s aki valóban költő volt. Így fordult

⁴ Törő Györgyi: »Tart a harc ... most eszmék küzdenek« (ITK, 1954, 146—159.) c. dolgozatából tudjuk, hogy a nép-nemzeti irány az elvi alapokat a forradalom ellen már 1847-ben igyekezett lerakni.

figyelmük Arany felé. A továbbiakban Tolnai e hivatalos irodalom orgánumának, a *Buda-pesti Szemlének* főszerkesztését abban jelöli meg, hogy »mindent fölöllelt, mi Petőfit elnyomja és Keményt, Aranyt fölemelje.«

Ez egyben megadja Tolnai magatartásának irányát is: mindent megtenni, ami Petőfit méltó helyére felemeli és minél inkább kisebbiteni Arany és a köréje sereglettek nagyságát. (Ezt a maga helyén külön tárgyaljuk.)

Míg az 50-es évek irodalmát Tolnai szerint a behódolás jellemezte, a 60-as években az irodalmi fellendülés és az ellenzék kialakulása volt a jelentős állomás. A hatvanas évek irodalma c. tanulmányában (1889.) írja: »A hatvanas évek új világot tártak fel társadalomban, politikában, tudományban, költészetben egyaránt. Más mint a 48 előtti és más, mint amit államférfiaink vártak és reméltek.« Az ifjúság európai színvonalra emelkedett.

A fiataloknak, akik még nem tömörültek tudatos ellenzékké, a Kammon-kávéház volt a találkozó helyük. Vezetőjük az igen képzett és tehetséges Zilahy Károly volt, körülötte Bajza Jenő, Dalmady Győző, Dömötör János, Komócsy József, Szabados János, Szász Béla, Tóth Kálmán és a már öregedő Lauka Gusztáv voltak, s néhány jeles színész, mint Szerdahelyi, Lendvai, E. Kovács és mások. Zilahy, Tolnai szavaival, a következőkben látja az irodalom további feladatát:

»Mit akarnak az örökös balladák? Megírja azokat a nép jobban és végetlenül szebben, mint az egész Arany-ármádia! Fogjanak valami nagyobbhoz! Puskin ha Anyegin nélkül, Lermontoff a Démon nélkül, Gogol a Revizor nélkül hal meg — nyomtalanul vész ki nemzete lelkéből. Tele van a levegő haszontalan műnépdalokkal, fókosos ódákkal, szürös román-cokkal és émelegős lamartinizmus: szakítsanak önök az enervált senkipállal.« (*Hatvanas évek irodalma.*)

Mindegy, hogy mennyi ebben a Zilahy és mennyi a Tolnaié, az út határozott. Szakítani »senkipállal«, nyilvánvalóan az Arany—Gyulai iránnyal s »valami nagyobbhoz fogni«, az orosz írókéhoz hasonló módon beírni nevét »nemzete lelkébe«. Szép és nemes feladat s Tolnai igyekszik ezekhez mindvégig hű maradni.

Zilahy korán meghal s így Tolnai szerint jelentősebb eredményt elérni nem tudott, úgy hogy csak »apró csatározásnak« mondja az egész küzdelmet. Az ifjú írók egyénisége, mint Dömötör, Komócsy, Szabados, Szász Béla Tolnai köré csoportosul. Ezek másokkal együtt többször összejönnek Tolnai lakásán, de ő nem bizonyul alkalmasnak a vezető szerepre. Nem is tőr tána és különben is 1868-ban elhagyja Pestet s Erdélybe megy. Az akkori viszonyok között nem volt lehetséges ilyen távoleső s kisebb jelentőségű helyről az ellenzékot vezetni.

Az ifjúság így Zilahy halála után (1864.) vezér nélkül maradt s figyelme egyre inkább Jókai felé fordult. Jókai nem kereste a vezérséget, de jól esett neki e megtiszteltetés s Tolnai szerint jó érzékkel »megérezte azt az okos, gyakorlati rendszert, hogy emelkedni napi lappal lehet« s Jókainak mindig volt lapja, sokszor nem is egy.

A hatvanas évek legnagyobb politikai eseményével, a kiegyezéssel Tolnai nem sokat foglalkozik, egyenes folytatásaként fogja fel az 50-es években történt behódolásnak. Megjegyzi, hogy Kemény folytonosan közelebb került Deákhoz s vele együtt az egész irodalmi csoport, úgyhogy a kiegyezés »nyeregben találja őket«. Működésüket a lehető legártalmasabbnak tartja a magyar irodalomra és ádáz gyűlölettel harcol ellenük.

A hetvenes évek legfontosabb irodalmi eseményeinek a Petőfi Társaság megalakulását és Gyulaiéknak Jókai ellen folytatott harcát tartja. A Társaság jelentőségét abban látja, hogy a közönséggel elevebb kapcsolatot tud fenntartani s néhány tehetséges írója is van. Rosszallja azonban, hogy Jókai mint elnök keveset törődik a Társasággal s a kiskaliberű Komócsy József alelnök nem tud életet vinni működésébe. A Társaság nagy érdemének tartja a Petőfi-kultusz ápolását, de szomorúan állapítja meg, hogy rövid idő múltán ez a Társaság sem sokban különbözik a Deák-párt Kisfaludy Társaságától vagy éppen az Akadémiától. Ez azt mutatja, hogy Tolnai helyesen ismerte fel a helyzetet, hogy ti. mindkét helyen érdekcsoportosulásról van szó. Maga — bár tagja a Petőfi Társaságnak — elég kíméletlenül ostromozza ennek hibáit. Ugyanakkor a Jókai ellen népszerűsített íróknak munkáit pl. Baksay Sándor elbeszéléseit, ízekre szedi s a fonák erőlködést kegyetlen gúnnyal ostromozza. »Gondolom — írja Baksayról — hólyagot jóakaró szájak jobban még soha fel nem fújtak.« (*A hetvenes évek irodalma.* 1890.)

A 80—90-es évek az a jelen, amelyre Tolnai munkásságának fő súlya esik. A fővárosba Marosvásárhelyről tért vissza, ahol 16 évet töltött. Ez önmagában is nagy idő, de különösen nagy a magyar viszonyok 1868—1884. közötti alakulásában. Erről megdöbbentő képet maga Tolnai fest, és *A sötét világban* mutat rá a végbement nagy változásokra. Amíg ő ott Erdélyben óriási botrányok között harcolt, csak frásokon keresztül érintkezett a fővárossal. Hogyan látja Tolnai a korabeli magyar viszonyokat, a XIX. sz. végét, amelyet mi ma az imperializmusra való átmenet szakaszának nevezünk? Ekkor már fakadoznak a valójában soha be

nem forrt régi sebek, s egyszerre éleződik ki valamennyi ellentét. Hogyan reagál ezekre Tolnai? Megmarad-e még Kossuth oldalán, 48 mellett, Petőfiért lelkesedve; zsarnoknak látja-e még a Habsburg-házat, küzd-e a megalkuvók, a behódolók ellen s hogyan vélekedik az ifjú irodalmi ellenzék harcáról?

E korbeli kritikus működésének javarészt az *Irodalomban* folytatta, melynek mutatószámára 1886 decemberében jelent meg s egy félévi fennállás után, 1887 júniusában a 41. számmal szűnt meg.⁵ Más írásai, korábbi- és későbbi időkbeli egyaránt sokat foglalkoznak ez évtizedek irodalmi életével. Nagyon figyelemre méltó, hogy a politikai és irodalmi viszonyok szoros egymásba kapcsolódását milyen tisztán látja Tolnai. »A magyar társadalmi élet oly magas fokon sohasem állt, mint ma« — írja az *Irodalomban* — s megállapítja, hogy ennek jó hatással kell lennie irodalmi életünkre is. De csakhamar leleplezi e társadalom és irodalom igazi viszonyát. »Tisza Kálmán annyit adott a magyar költőre, mint egy föületlen gombra (Jókait kivéve), a magyar esztétikára semmit.« (*Kritikánk a múltban és jelenben.*)⁶ Csíkyvel kapcsolatban pedig azt írja, hogy »újabb politikai korcséletünk szülötte, az ami Tisza Kálmán a politikában, nagy megalkuvó.« (*Nemzeti színház.*) Tisza csendőrszuronyra berendezett alparlamentális uralmának irodalmi kivetítődését e rövid mondattal jellemzi: »Nálunk minden a könyomatos után megy.« (*A Petőfi Társaság. Aláhúzás G. G.*)

Egy Nuricsán Timót néven aláírt állevélben írja, hogy »a hatalommal szemközt hova mennénk? ... Nekünk — bár doktorok vagyunk — a betűre kell esküdnünk! Nyomorult állapot, a legmélyebb szolgáltság.« (*Határkiigazítások.*) Jól látja, hogy ennek az irodalom is kárát vallja, amely úgy összefonódott a hatalommal, illetve azok kiszolgálóival, hogy jó érért mindenre kaphatók. »Irodalmunk utóbbi éveiben lábrakapott valami csömörletes tárcaszerű kedvkeresés, olcsó felmagasztalása csekélybecsű — de magas állású frók műveinek.« (*Határkiigazítások.*) S a hatalom jól fizet az őket dicsőítőeknek:

»Ma költőink főrendi házi tagok, ma miniszteri tanácsosok, legfőbb bírói tagok, egyetemi tanárok, püspökök, vasúti-, bank-, vám- és hajóbizottsági tagok, királyok, hercegek barátai s a megrendelt ódákat miniszteri papírosra írják.« (*Hogy írják meg Arany János életrajzát.* 1887.)

Nem a költői érték, nem a tehetség a mérvadó tehát, állás fejében mindenre képesek a mai kritikusok, »e protekciós kritikai világban, hol egy kis hivatalért igen könnyen megteszik az embert akár Magyarország legnagyobb frójává.« (*Gyulai Pál mint elbeszélő.*) S itt látja »Nem a politikában, ... hanem itt, itt nyomorult esztétikánkban a dögletes kor korrupcióját.«

Látja Tolnai azt is, hogy e kor hatalmasságai a saját maguk által felmagasztalt frókat, költőket sem olvassák. Arany Nemzeti Múzeum előtti szobrának felállításával kapcsolatban írja: »Gondolom, az volt a cél, hogy a főrendi házi tagok sokszor — legalább lássák Arany Jánost.« (*Arany János. Kiemelés G. G.*) A tudatlanság ellen, »az igazság egyenes, nyers« kimondásával, függetlenségének tudatával, »a tekintélyek előtt gyáván, hízeglen meg nem hunyáskodó férfiasággal« hirdet harcot az *Irodalom Előfizetési Felhívásában*.

Az előbbi, hosszabb idézetünkben már láthattuk, hogy Tolnai nemcsak a kor feudális vonatkozásait látja helyesen, hanem a kapitalista kinővéseit is. »Többé nem a szép, hanem a hasznos, nem az igaz, hanem az alkalmi, nem a jó, hanem a divatos a fő. A korszakalkotó költői lángelmék a bankok ketrecében keresik — a hírt.« (*A vidék és költői.*) A pénz az úr s vele nemzetközi »sikert« is el lehet érni. »Jó lelkeket mindig lehet kapni jó pénzért, akik a fordítás és elhelyezés nemes munkájára vállalkoznak.« (*Wohl Stephanía.*) Szembeállítja a múlt íróinak helyzetét a most élők egynemével. Amíg Vörösmarty, Garai, Bajza, Petőfi és a többiek éhhalállal küzdöttek, most »Jókai Mórnak 20—30 000 frt évi jövedelme van; Gyulainak, Szász Károlynak 12 000-en felül ... Rákosi Jenőnek 40—50 000 frt.« De mindjárt hozzá teszi, viszont aki valamely oknál fogva »nem tudott belekapaszkodni a politikába«, vagyis nem volt mindenre kapható, »az nyomorog ma is.« »Vajda, e gígász a mai törpék között, az élő legnagyobb költő, nyomorog; és Reviczky lírai költészetünk örök dicsősége — nyomorultul halt meg.« (*Lauka Gusztáv 50 éves írói jubileumán.* 1889.) Ezek nem tudják »elhelyezni« műveiket, Abonyi Lajosnak 3, Vajdának 7 előfizetője jelentkezik egy kiadási felhívásra. Minden a »nexus« ebben a korban. Laukáról írva megemlíti »Nem volt tagja az akadémiának ... Kisfaludy Társaságnak, mint sok vő és sógor.« (*Lauka.*) Tolnai összeköttetést, üzletet lát mindenütt, mint a 80—90-es évek legjellemzőbb vonását. A színpadon »erkölcsatlenségek,

⁵ Az *Irodalomról* Simó Jenő írt értekezést. Tanulmánya sok helyes szempontot és meglátást tartalmaz, de sok téves felfogást is. Ez részben abból adódik, hogy Simó csak egy szektort — jelentős bár, de mégis egyet — vizsgált és nem Tolnai egész kritikus működését. Másrészt alig ismer el valamit Tolnai helyes nézeteiből, túlságosan Gyulainak oldalán áll. A dolgozattal polemizálni nem célo, mert Tolnai kritikus működését és az ellenzék munkáját nem vizsgálom; másrészt az említett disszertáció gépirat lévén, nem ismeretes a nyilvánosság előtt.

⁶ E cikkeket Pater Chrysologus álnév alatt írta Tolnai, de elvei és stílusa kétséget kizáróan reá vallanak. Kézirati hagyatékában maga kezével írott bizonyítéka is van ennek.

mesztelenségek. »Az üzletszerűség messzire megy!« — kiált fel a főváros kapitalista moráljáról szólva. (*Budapest Székesfőváros színházai.*)

Bár Tolnai kapitalista ellenes kifakadásai igen erősek, azért észreveszi a fejlődés jó oldalait is s a fellendülő gazdasági életet minden téren szükségesnek véli, hisz fejlesztőleg hat szellemi, kulturális életünkre is, legtöbbször azonban csak árnyoldalait látja meg.⁷

Különös élességgel fordul szembe a hírlapok irodalmi működésével, e speciálisan kapitalista jelenséggel, amellyel Gyulai is foglalkozott más oldalról nézve a kérdést. Tolnai szerint a hírlapirodalom a reklám csinálást szolgálja, az egyes érdekcsoportok saját lapjaikban kedvenceiket a »legnagyobbak kiáltják ki«. Ezt aztán folytonosan, tolatkodóan, licitálva naponként az olvasó közönség lelkébe vésik, míg azután kiirthatatlanná válik. »Tudjuk, hogy a lapok mily rettenetes hatalom. Egy vasgyűrű, amelyen áttörni csak igen sokára lehet.« (*Jókai Mór.*) Még visszatásztóbbnak látja azt, amivel többen is éltek, hogy »a saját munkájukat más neve alatt égis magasztalják.« (*A halvtanas évek...*)

Észreveszi Tolnai azt is, hogy hiába néhány elvhű írónak minden jószándéka, a tőkével szemben nem tudják megnyerni a harcot: az ilyen célú lapvállalkozások előbb-utóbb megbuknak. A hírlapoknak a magyar irodalomra tett fölötte káros hatásáról így ír:

»Napilapjaink, e nagy politikai beteg lepedők — a megromlott költészeti irány takargatói — lassanként odáig mennek üzérkedésükben, hogy se a magyar elbeszélésnek, se a magyar regénynek nem juttatnak többé még egy kis koldus-sarkocskát sem.

Magyar regény — az nincs, legfeljebb Jókai — illedelemből, — de fordítás és örökös lim-lom fordítás és sokszor mily kerékbe törött, Biancák nyelvén.« (*A vidék és költői.*)

A »szenzációt« a külföldi, az idegen jelenti s emiatt »kiírtják« a magyar műveket.

Ilyennek látja saját korát, alkotásainak felső szakaszán, a »Tartuffe-ök korának«, hol »üzlet, hajsza, vásár« minden, »semmi egyéb«, hol »megfogadott bírók«, »jól fizetett nap-számosok« ítélik az irodalom elevenjei és holtjai felett. »Fejtetgetés, esztétikai tárgyalás, az mire való? Ki keresi azt mai nap?« (*Vörösmarty M.*)

Különösen ilyen az élet a fővárosban, a minden rosszak gyűjtőpontjában. A *vidék és költői* c. tanulmányában azt írja, hogy Amerikában még van a fővárostól független irodalom, az »üzletszerű irodalom és művészet« Európában a fővárosba húzódik. Ugyane tanulmány más helyén viszont tagadja, hogy Párizsban, Londonban, Pétervárott és Bécsben is így lenne, mert magyar specialitásnak tartja, hiszen »a magyar a legközömbösebb nemzet írói iránt az egész világon.« A magyar írói sors motívumait olvassuk modern változatban itt, »a főváros irodalmi világát maholnap egy csomó élelmes riporter, segéd- és nem segédszerkesztő képezi és az önképző-körök lelkes ifjúsága.« Eredeti magyar műre nincs szükség. »Fordítás sülve, fordítás főve; fordítás díszítve! A magyar regényíró álljon be fordítónak — jó ölcson. Ez a dicső magyar fővárosi magyar regényköltészet szomorú képe.« »Nem panasz ez, hanem eltagadhatatlan tény.« Innen már csak egy lépés, a nosztalgia a vidék felé. »Talán még vidéken van költészet.« (Az eddigi idézetek *A vidék és költői*-ből. 1891.)

»Mint egykor vidéken emelkedett az első igaz és tiszta hang, széles ismerettel, európai látókörrrel a nemes Kölcsey lelkében: az a hitem, hogy ma is onnan kell támadnia a megváltónak, ki a lenyűgözött igazságot felszabadította. Onnan valamelyik vidéki tanári karból, hol a tudást a vásár, a lelket a metely, az őszinteséget a ravasz uralkodnivágyás még tökéletesen nem vesztegette meg.« (*Vörösmarty M.*)

Egy másik tanulmányában is arra hivatkozik, hogy Arany János nagyszalontai magányában magába tudta szívni az antik és a modern költészet minden szépségét s vidékről tört a magyar irodalmi élet központjába. Ez a probléma azonban tisztázatlan Tolnai előtt is. Ezt legjobban az mutatja, hogy egy helyütt elismeri ennek a tételnek általános érvényét, máshelyütt csak magyar viszonylatban tartja érvényesnek. A vidéken sem bizik föltétlenül: »talán« még ott van költészet — mondja — még ott nincs »tökéletesen« megvesztegetve minden és mindenki. Inkább megsejti, mint tudatosodik benne, hogy a kapitalizmus térfoglalásának intenzitásával összefüggő jelenségek ezek.

Ez a probléma a kozmopolitizmus kérdéséhez vezet. Már az eddigi idézetekben is megtalálhattuk a kozmopolitizmusnak mindkét elemét, amely értelemben Tolnai e kifejezést használja. Egyik értelmezése a költői művek idegenszerűségére, nem magyar jellegére vonatkozik.

»Általában költészetünk kezd végkép kozmopolita lenni. Petőfi után Arany a nyelvben, verselésben, magyar ritmusban rendkívüli emelkedést tőn; Tompa már idegen ritmust használ; Dalmadyban, Bartókban a magyar alakokból már semmi — Várdi is maholnap búcsút mond — francia lesz és német. Nem kívánom én, hogy debreceni bunda fityegjen a nyakunkban, csáti bottal sétáljunk az Andrássy-úton, szalonunkban kulacsból igyunk és tele torokból fujjuk: hajja haj icaca! De a költészet még se frakk és cilinder. Vissza kell

⁷ Nem feladatunk e helyt a tanulmányain túl jelentkező antikapitalizmusával is foglalkoznunk.

kanyarodnunk az elhagyott útra — ott amilyenek, de magyarok vagyunk — itt világpolgárok jelleg nélkül. Senki sem ismer bennünk fajára.» (*Költemények. Várdi Antal.*)

A »faji« ismertető jegyek számonkérésében Tolnai igen szigorú. Egy Arany Jánosról szóló cikkében a Bolond Istókját, sőt a szeretett Petőfi Apostolát is — igen tévesen — »az utolsó izzig« kozmopolitának tartja s a »Petőfieskedők« irtását azért helyteleníti, mert azok a magyar formát, hangot jelentették s pusztításukkal a »hideg allegóriák iskoláját, a magyar-talan ritmus betörését, a kozmopolita érzésnek sem fű, sem fa világát« engedték be. (*P. S. a mi szemünkben.*)

A másik értelmezés szerint kozmopolitizmuson a főváros és a vidék ellentétét értette Tolnai s korában ő fogalmazta meg ezt a legpregnansabban *Ábrányi Emil: Szabadság, Haza* c. verseskötetének ismertetése alkalmával. »Arany szerint csontig kozmopolita költő volna bizonylyan« Ábrányi, mert nem »a magyar földművesnép mezei élete, falusi lakodalma, halotti tora« stb. a dalainak tárgya. Igaz, hogy Ábrányi »nem visel subát, szűrt, bocskort« stb., hanem »mai ember, abban a ruhában, azokkal a gondolatokkal, törekvésekkel, amelyek különösen a fővárosi polgárt jellemzik.« Ez »nem kozmopolitaság, hanem egy speciális élet«, melynek létjogosultságát teljesen egyenrangúnak tartja Tolnai az előbbivel, a vidékivel.⁸

Ilyennek látja és rajzolja Tolnai tanulmányaiban a magyar politikai- és irodalmi élet alakulását a 40-es évektől a század végéig. Világosan kiolvasható ezekből, hogy a maga számára a haladás útját tartja járhatónak. A 48-as eszmék hevítik, ettől fog lángot képeleze s ennek a tűznek haragjával fordul az idegen hatalom s annak útját egyengetői ellen. De szembe fordul nemcsak az idegen, az elnyomó hatalommal és a haladásellenességgel, hanem a kapitalista viszonyok szülte eltorzulásokkal szemben is. A helyes út azonban nem találja meg, mert ha el is veti a feudális gondolkodást, maradványai élnek benne s a honoráció eszménye él benne továbbra is, a feudál-kapitalista viszonyok között. Így minden irányban eltorlaszolódik útja s egyéni út jár mind a valóságban, mind pedig szépiroi tevékenységében.

2. Harc Arany—Gyulai ellen, Petőfiért. Viszonya az irodalmi ellenzékhez

Az előbbieken már utaltunk arra, hogy Tolnai legádázabb harcát Gyulai és Arany ellen vívta. Ahhoz, hogy ezt a harcot helyes megvilágításban láthassuk, értékelnünk kellene Gyulaiék kritikai és irodalompolitikai működését. Erre itt nem vállalkozhatunk s meg kell elégednünk Tolnai véleményének ismertetésével, aminek nyilvánvaló következménye a Gyulai—Arany-kép torzultsága lesz.

Sajátságos helyzet, hogy Tolnai a »nemzeti klasszikusok« oldaláról indul. Mint kezdő, költőt a »hivatalos irodalom« elismeréssel fogadja s egy időben az irodalmi Deák-párt tagjaival jó baráti viszonyban van. Erről tanúskodik a Szász Károllyal folytatott levelezése, amely kezdetben (1864) igen szívélyes, majd egyre inkább tartózkodóbb lesz (1870), míg a 80-as években már teljes az ellentét köztük s az egész Gyulai-csoport között. A magyar életben végbemenő változást tükrözi közvetve levélváltásuk. Tolnai nem tud megalkudni a helyzettel, nem tud hallgatni s még kevésbé a rosszhoz jó képet vágni és azt dicsérni. Leplezi Szász Domokos egyházi beszédeinek plagizáltságát. Ennek következményeként mind a hat Szász testvért maga ellen zúdítja, akik fő világi- és egyházi állásuk minden eszközzel existenciájában igyekeznek megsemmisíteni Tolnait.

A hivatalos irodalom vezérével, Gyulaival soha sem került szorosabb kapcsolatba, de az ellenséget látott Tolnaiban, mert Arany ellen fel merte emelni a szavát, s mert más szempontok szerint ítélte meg az irodalmat. Gyulai volt az, aki megakadályozta, hogy Tolnai, mint a pesti egyetem magántanára előadásokat tarthasson.

Arany, Nagykőrösön tanára volt Tolnainak, nem szerette őt; a versírástól eltanácsolta s inkább a próza felé irányította. Kapcsolatuk hideg, kimért volt s Tolnai — bár tisztelte és elismerte Arany nagyságát — harcolt Gyulaiék túlzott Arany-magasztalása ellen.

Így Tolnai viszonya a Gyulai-csoport tagjaival egyre romlott, s az idők változásával Tolnai sanquinikus egyénisége még inkább súlyosbította a helyzetet. Ez utóbbi tényező határozottan fontos szerepet játszik e harcban, de meg kell jegyeznünk, hogy Tolnai amilyen könnyen sértett hevességében, olyan bátran állt azért helyt és kért bocsánatot. Ez levelezéséből kétségek nélkül bebizonyosodik. A megbocsátásra tehát lett volna alkalom, ha Gyulaiék kívánták volna ezzel élni. Abból, hogy soha nem bocsátottak meg Tolnainak, nyilvánvaló, hogy nem személyi okok, hanem az elvi ellentétek voltak a döntők közöttük. Így a harc mindkét oldalról folyt s a 80-as években Tolnainak valósággal programjává lett.

⁸ A kérdésre vonatkozóan lásd Komlós Aladár az Irodalomtörténet 1953. 1—2. sz. A »Kozmopolita költészet« vitája c. cikkét.

Tolnai tendenciája nyilvánvaló: Gyulait, Aranyt leszállítani a piedestálról s Petőfit helyezni a legmagasabbra. Nem arról van szó, hogy Aranyt »megsemmisítse«, mert sokat elismer nagyságából, hanem Aranynak Gyulai, Salamon stb. által világnagysággá kürtölése és Petőfi kicsinyítése ellen tiltakozik. Ezt nyíltan meg is mondja:

(Arany) »nem áll többé azon a hozzáférhetetlen magaslaton, melyre az ötvenes és hatvanas évek erőszakolt kultusza helyezte, szembe Petőfivel.« Ma minden megváltozott. Az emberek nőttek... Szász Károlyok, Salamon Ferencek, Gyulai Pálok, Greguss Ágostok nem élnek örökké, hogy tele torokkal hirdessék az Arany Shakespeare-Homér voltát.« (Arany J.)

A fejlődés, a kritikai szellem megnövekedése Tolnai szerint méltó helyére ülteti Aranyt is, aki éppen nem Shakespeare és Homér, mert bár »kitűnően tud festeni«, de »epikai hangon beszéltetni« s úgy »jellemet fejleszteni«, ahogy »a lángeszű epikusok, egy Homér, egy Firduszí, egy Tasso hőseik belső világát lépésről-lépésre átlátszóbbá teszik: Arany éppen nem értette.« (Hogy írják meg A. J. életrajzát?) Ebből, ezekkel a világnagyságokkal összevetve vonja le lesújtó következtetést a *Buda Halálára* vonatkozóan, hogy »egy eltévesztett Niebelungiadé, »Budája egy együgyű vén ember, az ő Attilája habozásaival pepecselő, töprengő torzképe a nagy hún fejedelemnek«. A »hármás Toldi zavaros kompozíció, az első és a befejező rész kivételével, amely »közvetlen hatást tud gyakorolni a szívre.« A »híres balladák egy része elnyújtott leírás, de amelyek »a festői részletek nélkül« a »mieink«, »mi vagyunk bennük, hús és vér,« »írja a nagy lyrikusok közvetlen hevét, igaz szenvedélyét soha sem érte el.« (Arany János.)

Sok ma is helytálló megállapítása mellett nyilvánvaló túlzások, tévedések s nem egyszer önellentmondások is találhatók egymás mellett. (Ezek elemzése kívül esik célunkon. Tolnai esztétikai követelményeinek elemzése alkalmával egy részükre visszatérünk.) Tolnai e sorainak fő célja: Aranyt, a »mintaképnek« ledöntése. Ez a szándék különösen észrevehető amikor pl. Arany nyelvét, verselését támadja meg.

(Arany) »Nyelvezete — e minta-nyelvezet — is kiment a divatból. Kőrmönfont mondatai, fordulatai, meglepő jelzői, elragadó középríme: csengő, egész a sarkantyú-pengésig menő ritmusa nem reszkettetik meg többé a gyönyör villamosságával a szíveket. (Arany J.)

Elismeri »fordulatosságát«, meglepő jelzőit, »elragadó« középrímeit, de ezek már nem gyönyörködtetik, nyilván az új költők, új formáira gondol, amelyek már nem az Aranyéi.

Elismeréssel csak akkor adózik Aranyt, ha magyar talajon áll. »Arany mindig akkor nagy és felülmúlhatatlannak látszó, ha hazai talajon áll,« ha »a homérit leveti.« Innen adódik, hogy — mint említettük — kozmopolitizmust lát Arany »nem magyar tárgyában, világában, hangjában.«

Arany János személyén át a »hivatalos irodalom« fundamentumát támadja Tolnai. Megemlékezik Arany kritikus munkásságáról is és igen nagyra értékeli azt, méltányolja Arany nagy felkészültségét, jó irodalmi érzékét, kiváló ízlését.

Tolnai irodalmi hadakozásának fő célpontja nem is Arany, hanem Gyulai és azután »csatlósai« Szász Károly, Salamon Ferenc, Riedl Frigyes, Beöthy Zsolt és a többiek. Tolnai már az *Irodalomban* is sokszor és sokat foglalkozik Gyulaival, először mint költőt veszi célba. Ebbeli első kritikájában a »hidegséget« rója fel hibájaként, »gyakorlati ember«, aki »magából semmit meg nem mutat«; egy feszesen begombolkozott életrajzíró-akadémikus, távol az érzésektől, aki a *Szél és a nap* tanulságát követi: »többet ésszel.« Szemére veti, hogy versei »nem az övéi, temérdek helyről vannak azok összeszerezve és pedig mindenkor divatos helyekről... Semmi a magából, csak a vasakat.« Eredetiség-, és valódi ihlet nélküliség és rossz stílus jellemzik Tolnai szerint Gyulait — finom papíron.

Nyilvánvaló, hogy ez állítások helytelenek és igaztalanok Gyulai költeményeivel szemben is. Tolnai elfogultságát igen jól mutatja az, hogy még a papíros minőségét is gúnyal említi meg.

Balladái és elbeszélései sem járnak különben. A balladák utánzatok, az elbeszélések belső fejlődés nélkül valók, pszichológiai megokoltság nélküli szereplőkkel. Állításait Tolnai sok példával, elemzéssel igyekszik alátámasztani, a legtöbb esetben azonban éppen hangja, a legkiméletlenebb szarkazmus árulja el, hogy mondanivalóinak személyi éle is van. Kérzik e bírálatokból, hogy elsősorban nem a költőt, hanem magát az embert akarja lehetetlenné tenni, azzal harcol. Ezért beszél hosszan Gyulai emberi vonásairól, társadalmi helyzetéről s igen sűrűn hangoztatja Gyulai Pál Kisfaludy társasági, akadémiai tagságát, egyetemi tanárságát stb. Gyulainak Petőfiről szóló egyetemi előadásait többek között így jellemzi: »Soha ily csekély világirodalmi ismeretről tanuskodó tanulmányt egyetemi tanár szájából.« Gyulaiban a fennálló társadalmi-irodalmi érdekszövetséget ostromozza Tolnai, ezért még erősebbek a Gyulaiék kritikai működését bíráló cikkek.

A nép-nemzeti iránynak, mint »hivatalos« iránynak a működését, erőszakosságát, uralmi helyzetét ítéli el Tolnai; mindenütt a korrupciót látva: »csak a Bánffy korrupcióját lehet hasonlítani a politikában, a Gyulai—Szász kompániával az irodalomban.« Ezt 1899-ben mondja, amikor Bánffy éppen megbukott. Ebben az elmarasztaló hasonlatban benne van a korrupciós politikai- és irodalmi élet és az ezekhez kapcsolt apparátusok bírálata is, amelyekben nem a tehetség a mérvadó, hanem a politikai nézet. Tolnai szerint Gyulai nem is szól addig valakiről, mint pl. Mikszáthról, amíg nem a kormánypárt tagja. Az olyan nagy tehetséget, mint Vajda meg sem említik a fenti okból. Viszont a tehetségtelen miniszteri tanácsos költőket agyondicsérik. Úgy szintén, aki nem az Arany nyomdokain halad s nem a Gyulai kijelölt útton, az — Gyulaiék számára nem létezik vagy meghal. A politikai pártállás, a sógorság-komaság, a református vallás nélkül nem lehet az irodalom berkeibe bejutni. A fiatal írók s kritikusok úgy írnak, hogy félszempennel Gyulaira figyelnek, mit szól hozzá? Ez az eredetiséget már csírájában megfojtja. Ezért kell harcolni a hatalom ellen. Ezért nagy jelentőségű Tolnainak e küzdelme a gondolatszabadságáért, Gyulaiék minden mást elnémtető hatalma ellen.

Irodalmunkról a »hivatalos« álláspontot hirdették Akadémián, egyetemen, a tankönyvekben, iskolákban. A szabad, önálló gondolkodás tiltott dolog. Ezért kell Tolnai szerint síkra szállni a vélemény szabadságért s minél ismertebb közéleti személyiségről van szó, annál keményebben tartani vele szemben a szigorú mértéket. »Egy olyan költőnél, ki sokak szemében, úgy társadalmi állásánál, mint jelentékeny tehetségénél fogva kiválóbb figyelem tárgya, a tanulmányíró fokozottabb figyelemre serkentik.« (A *hatvanas évek... Rákosi Jenő.*) Ezt a feladatot vállalja Tolnai, nagy önértékeléssel: »Nem hiszelek, nem ütök vakon és zsoldban«, — ez utóbbin nagy hangsúly van s ez adja meg írónk kritikus működésének súlyát. Szabadon, a maga elhatározásából, a saját gondolatait írja meg egy olyan korban, amikor az egész társadalom — igen csekély kivétellel — mások zsoldjában áll. A látott veszélyekre tudatosan hívja fel a figyelmet, hogy abból a (haladó) értelmiség, főleg (vidéki) tanárság és az ifjúság tanulhasson. Helyteleníti, hogy az ifjúságot a tankönyvekben és az egyetemi előadásokon keresztül nem a valódi értékeléssel, hanem a népi-nemzetiek határtalan feldicsérelésével, a világ nagyjai mellé »ragasztással«, »gőgre, elbizakodottságra, sovínizmusra« nevelik s a külföld csak kacag rajtuk. Különösen kikel a szembedicsérés ízléstelen módja ellen. »Élőről így beszélni csak mi nálunk lehet kacagás nélkül — ünnepélyes kivilágítás mellett.« Az az álláspontja, hogy a kor gondoskodik íróiról, művészeiről, de a halhatatlanságot ne ossza ki nekik még életükben. Egy Jakab Ödönhez írott levélben is megerősíti ezeket: »majd a jövő eldönti mit érünk.« A halhatatlanság igényével kell dolgozni, de nem a napi sikeréért, főleg nem a jelen uralkodó szempontok szerint. Röviden: nem Gyulaiék mértéke a mérvadó — a jövő ugyanis igazságot szolgáltat. Ezzel buzdítja, további munkára serkenti az irodalom elnyomottjait, s megnyugtatóan azt is hozzáteszi: »Nagy költő sem észrevétlenül meg nem hal, se föl nem támad«, az irodalomtörténet ezt igazolja. E tekintetben tehát határozottan optimista. A 90-es évek végén írja: »eljön az idő, mikor a szemek megnyílnak, s a magyar kritika felszabadul«, (Vörösmarty M.) de hogy konkrétan mire gondol, arról sajnos, nem ad számot.

Tolnainak a nép-nemzeti irodalom elleni harcához szorosan hozzátartozik az Akadémia és a Kisfaludy Társaság ellen folytatott támadása. Az *Irodalom* célkitűzései között szerepel az irodalmi társaságok életének figyelemmel kísérése is. Ennek a lap meg is felel, részben Tolnai ír beszámolókat, részint névtelen cikkek jelennek meg e kérdésről, amelyek minden valószínűség szerint szintén Tolnaitól származnak. A 90-es években főleg Pater Chrysologus álnéven foglalkozik az irodalmi társulatokkal.

Az *Akadémiát sok oldalról*: a tagság, a pályázatok, az ülések stb. szempontjából támadja. Gyulai serege tömör falat alkot a népi-nemzeti eszme megvédésére s csak saját soraikból egészítik ki magukat, így sógorság-rokonság, leányuk vagy húguk elvétele útján vagy igen szoros barátság révén lehet csak bejutni tagnak.

Nem a tehetség a mérték, hanem a megalázkodás, alávetettség, így nem is az igazi értékek ülnék ott. Vajda, Mikszáth és hasonlóknak kinn rekednek s hozzáteljük — Tolnai is. Egy 1881-ből kelt, Vadnay Károlyhoz írott levelében írja: »Az akadémiai tagság — nem tagadom — egyszer-e egyszer kísértett... Nem volt-e rá némi jogom?... e pont még most is gyöngém,« s hozzáteszi, hogy a szépírók, a »Szászok« voltak azok, akik kibuktatták.

Az Akadémia ülései unalmasak, néptelenek — állapítja meg Tolnai — mert nincs nyelvművelés, rossz az akadémisták stílusa s egy-egy ülés csak egymás tapsolásából áll.

A pályatételek öngigazolók, Arany nagyságát alátámasztók, mint a balladaelmélet volt s igen sokszor selejtjes művekre ütök az örökbecsűség hivatalos pecsétjét. »A legnagyobb baj, hogy «Gyulai és a Szászok uralkodnak. Ezek mellett szabadabb mozgalmról, európaibb eszmékről, filozófiai világról hogy lehetne szó. «Írni csak arról lehet és csak úgy, ahogy ők engedik. (P. Chrysologus: A főváros és az ezredév. III. A magyar szépirodalom története.)

A veszély tehát az, hogy megszűnik a magyar irodalom horizontját, a maguk kicsinyes világába kényszerítenék az egész magyar irodalmi életet.

Az Akadémiáról mondtak állnak a Kisfaludy Társaságra is, hiszen ugyanazon »régime« alatt áll: elnök Gyulai, alelnök Szász Károly, főtitkár Beöthy. Az újabb tagok »valódi epigonok a nagyok állványain.« egyedül Mikszáthtal tesz Tolnai kivételt: »legalább egy költő is van köztük« — mondja. (Tolnai a vers- és a prózaírókat egyaránt költőknek nevezi.) Igen elevenre tapintó kérdése Tolnainak: mutassák meg a társaságok, kit adtak, melyik költőt, regényt vagy színműfőt a nemzetnek?!

Tolnainak a Gyulaiék ellen folytatott harcát nagy jelentőségűnek kell tartanunk. Gyulaiék ugyan még sokáig tartották magukat, de lassan elvesztették mindenható hatalmukat az irodalomban. Ehhez a változáshoz Tolnai is hozzájárult szellemi különállóságával s az irodalmi ellenzék erősítésével, bátorításával, a népi-nemzeti iskola erejének őrlésével. Könnyű Tolnainak erre a több-évtizedes makacs küzdelmére azt mondani, hogy személyes kérdések vannak mögötte »sértődöttség«, amiért nem lehetett akadémiai tag, nem kapott nagyobb pozíciót, nem jutalmazták meg műveit stb. Volt olyan tehetsége, mint a kitűntetetteknek, neki is voltak olyan művei mint azoknak. Nyilvánvaló, hogy elvi-politikai oka van Tolnai mellőzöttségének. Tolnai nem volt hajlandó kiegyezni a kiegyezés korával, nem tagadta meg szabadságeszméit.

Gyulaiék — nem kis vívódások után — a szabadságharc bukásakor levonták a következtetést a maguk számára, a forradalom útját járhatatlannak, helytelennek látták s Keménnyel együtt megtagadták azt. Ne felejtjük el azonban, hogy ez még ilyen formában sem azonos a főurak szabadságharc alatti és utáni árulásával. Tolnai viszont a gyermekkori 48-as emlékei, honorátori származása, neveltetése s egész életfelfogása, Petőfiért való rajongása alapján, nem tudta ezeket elfogadni, tehát harcolt ellenük. Balról támadni a kiegyezést — helyes volt.

Ahogy nem tudta elfogadni az uralkodó réteg politikai álláspontját, úgy nem értett egyet az abból következő irodalmi felfogással, a nemzeti klasszicizmussal sem. Nem mintha maga is nem lett volna híve a népinek-nemzetinek, sőt azt tartja magáról, hogy igazán ő vallja ezt az elvet s Gyulaiék hamisítják meg. Gyulaiék olyan költői magatartásból csinálnak erényt, ami éppen bűn s éppen az érzést, az őszinteséget, a forradalmiságot irtják ki s olyan költőt állítanak példának, akiben hiányzanak ezek a pozitív vonások. Ezzel meghamisítják a költészet irányát, nem szolgálják a nép ügyét.

A nemzeti klasszicizmus hívei a »nemzet« saját magukat értik, a középnemességet. A néptől a falusi idill képét veszik, de kiszűrik belőle a reális életet.

Többször rámutattunk arra, hogy Tolnai Arany, Gyulai vagy akár Vörösmarty megítélésében a harc hevében mennyire elfogult s hogy olykor az erényekből is hibákat olvas ki. De van működésének egy szakasza a 90-es években, amikor más hangokat is megüt. Ez idők »vásári zúr-zavarában« a tiszta, határozott, magyar irodalmi légkört kívánja vissza s e tisztség szempontjából sokkal különbeknek tartja a régebben kárhoztatott nagyokat, mint a jelen »zsurnalisztáit«. »Kemény Zsigmond sokat tudó, nagy esszéista tanulmányai« (*Vörösmartyról*, G. G.) — írja — példa lehetne a mai laza, politikus bohóc-kor számára — itt minden magyar. (T. i. Keménynél, G. G.) Bajzát, Toldyt, Vörösmartyt Erdélyi Jánost állítja szembe kora »kozmopolita riportereivel«, mert most nincsenek komoly tanulmányok az irodalom kérdéséről, csak »piaci zshivaje«, akkor Gyulai ítéletei komoly felkészültségről tanúskodtak a mostani »üzletemberekhez« viszonyítva. (*Kritikánk a múltban és jelenben*. 1891.) Többször nyilatkozik elismerőleg Aranyról is s mindezek azt mutatják, hogy valamiként közelebb került egy időben a nép-nemzetiek csoportjához.

Egyfelől tehát küzdött a maradiság, a haladásellenesség ellen, de amikor a kibontakozott »újat«, az imperialista viszonyok romboló erejét felismerte, védelmébe vette a népi-nemzetit, a magyart. A jó értelemben vett népi-nemzeti értékek megbecsülésének különben Tolnai mindig híve volt, mint az a kozmopolita vitából is kitűnt, csak a Gyulaiék kisajátító eljárása es az ebben való megmerevedés ellen küzdött.

Összegezve Tolnainak Gyulaiék ellen folytatott harcát elmondhatjuk, hogy Tolnai az ellen a föltétlen hegemonia ellen küzdött, amely elnémított minden más hangot, ha az nem az Aranyé volt, amely Petőfi forradalmiságának kiiktatásával a magyar nép ellenálló erejét gyöngítette, egyben megszegényítette irodalmunkat az őszinte érzés nyílt hangjával s önállótlaná, eredetiség nélkülivé tette a kritika hangját.

Tolnai vádjaiiban egyúttal benne van az is, hogy mit kellett volna tenniük a hatalmon lévőknek s számon is kéri tőlük az igazi nagy alkotásokat. Az egész kérdés végső soron a Petőfi — Arany viszonyra megy vissza, amely — nem ok nélkül — egészen a marxista értékelésig, oly nagymértékben foglalkoztatta irodalmunkat. Nem arról a Petőfiről és Aranyról van szó, akik azonos elvi alapon állottak, hanem arról, akiket éppen Gyulai választott el egymástól s állított szembe egymással. Végső soron 48 és 67 alapvető ellentétéről van itten szó.

A Gyulaiék ellen folytatott küzdelemnek szoros tartozéka a Petőfi rehabilitálásért folyó harc. Petőfi Tolnai számára a csúcspont, a beteljesedést jelenti. (Mindössze egyetlen elmarasztaló megjegyzése van az *Apostol*ról.) Mint ahogy Arany vagy Gyulai csaknem minden tanulmányában előkerül, úgy az ellenpólus Petőfi, írásának minden lapján felcsillan, hogy tündöklését élénk állítsa. Nagyobb tanulmánya *Petőfi Sándor a mi szemünkben* címen jelent meg a *Képes Családi Lapokban* 1898-ban s jelentősebb még a *Ferenczy Zoltán Petőfi életrajzáról* szóló bírálata.

Már első tanulmányában, a *Tompa Mihály költészetében* elragadtatással ír Petőfiről:

»A magyar költői irodalomban egy új, fölséges világ támadott. A várva-várt valódi nagy megérkezett, s a szívek az ország egyik szelétől a másikig egy csodás új név varázsával teltek be: a Petőfi Sándor örökké élő nevével... Petőfi a hajnalnál tündöklőbb jövőtelével, költészetének mély nemes igazságával, szívének természetes őszinteségével, lyrai hevületének csodás szárnyalásával, mindennek, ami magyar, forró szeretetével megtisztította a magyar Parnassust, széttörte a bálványokat s visszaállította annak kultuszát, ami a hármaskör halom térein egyedül képes fenntartani és magasra emelni Árpád nemzetét.«

Benne van e lelkes sorokban az, hogy Petőfi eljövetele szükségszerű volt, hogy új, tiszta levegőt hozott s a népet tette uralkodóvá költészetében. Jól látja azonban Tolnai, hogy a kor »korifeusai« nem szívesen veszik Petőfit, »mert az ő szentimentális, álpatétikus, németes hangjuktól, modoruktól minden vonásban különbözött igaz magyar hangja, természet, őszinte emberi érzése«, amely »minden időnek és minden népeknek el nem múló gyönyöre, vigasztalója.« Azt is észreveszi, hogy a 60-as években Petőfi dalairól a »magyar kritika csöndes becsmérléssel szól.« Arany a követendő, őt utánozni erény, Petőfit követni bűn. Nagy hibának tartja, hogy üldözik a petőfieskedőket, mert ezzel a »legmagyarabb formában, hangban, lélekben indult költészetet« vetette vissza a kritika. Ezt többek között soha meg nem bocsátja Erdélyi Jánosnak sem.

Tolnai egységes egésznek fogja fel Petőfi költészetét:

»az a majdnem arasznyi pálya egy bevégzett, egy tökéletes, kerek, hézagtalan pálya lőn, egy egész ép világ napjával, holdjával és csillagaival, ember, állat és összes mindenségével. Világ minő Shakespeareé, minő a Molièreé a tér és idő e két legnagyobb alakjáé.« (*P. S. a mi szemünkben.*)

Az egészet, a teljeset tudatosan hangoztatja Tolnai ellenfeleivel szemben, akik mint pl. Salamon, az »enyelgés, szelídebb humor, lelki nyugalom költőjének« szeretnék megtenni Petőfit.

»Természetes, — mondja Tolnai — hogy ez állítás minden reális alapot nélkülöz. Nyugtalanabb, háborgóbb, szeszélyesebb maga a tenger sem lehet, mint a Petőfi kedélye. Hisz egész élete a zaklatottság, a harc a nyomorral, a sorssal, hogy és mikor tehetett volna szert arra a legtökéletesebb lelki nyugalomra?« (*P. S.*)

Az életből igazolja Salamon állításának alaptalanságát s a továbbiakban rámutat arra, hogy van ilyen vonása is Petőfinek, de nem az a jellemző, hanem »szerelmi és hazafias dalai azok, melyekben a világ legnagyobb lyrikusai közé emelkedik.«

A világ legnagyobb költőivel veti össze azután költészetét és megállapítja, hogy egyes vonásaiban Burnsöt, Heinét, Bérangert, Byront sőt Goethet is meghaladja s minden magyar költőt felül mül; »az első magyar lírai lángész« — mondja ki végkövetkeztetését. Túlzó szeretetében odáig megy, hogy a legkisebb vádnak felfogható megjegyzést is visszautasítja, nem egyszer helytelenül, pl. Erdélyinek azt a megállapítását is, hogy Petőfi költészete közérthető. Sértőnek tartja azt, hogy költészetének megértéséhez nem kell nagyobb műveltség. Tolnai mindenesetre nagy szolgálatot tett azzal, hogy Petőfit olyan korszakban, amikor legjobb esetben megmerevített szoborként fogták fel, követendő példaképnek állította a költők és a közönség elé.

A Petőfiért folytatott, illetve a Gyulaiék elleni küzdelemmel együtt érdekes megnézni Tolnainak az irodalmi ellenzékhez való viszonyát is. Ezek után azt hihetnők, hogy egyértelműen valamilyen ellenzéki csoport vezetője vagy legalábbis vezető tagja. A 80-as években, amikor Marosvásárhelyről visszatér Pestre, van is ilyesmiről szó. »Seregestől tódult hozzám a fiatalabb nemzedék« — írja. A 80-as évek valóban szakaszhatárt jelentenek irodalmunk történetében, az új erők ekkor bontakoznak ki, ekkor legélénkebb az ellenzék működése is és a későbbi, a 90-es években újat hozók (Bródy) jelentkezése is most indul meg.

A Pestre visszaérkező Tolnai a legnemesebb szándékkal lép fel, az irodalmat kívánja a sok szennnytől megtisztítani. Ehhez azonban fegyver kell s erre legalkalmasabb egy lap. A polgári ellenzék egyes meggazdagodott kereskedőitől, vállalkozóitól összegyűlik annyi, hogy az *Irodalom* megindulhat. A bonyolult társadalmi erők helyzetét Tolnai nem ismeri fel, azt hiszi csak »jó szándékú és gonosz« emberek vannak. Ez okozza, hogy a vállalkozás olyan hamar kimúlik. A lap a »szabad és független gondolkodás« célkitűzésével indul s az ország »feltörekvő ifjúságának« közlönye kíván lenni. Igen, de az ifjúság már nem azokat az eszmé-

nyeket vallja, amelyeket Tolnai. Ők tisztelik Petőfi költészetét, de követni nem kívánják. Ennek az ifjúságnak már nincs eleven kapcsolata 48-cal. Egységes ideológiai program híján Tolnai nem is tudja összefogni az ellenzékét. Tolnai maga is inkább egyéni útján jár, jobban szereti a magános harcot. A 90-es évek végén, amikor már az erőviszonyok jobban tisztázódnak, alkalmasabb lesz a helyzet ilyen ellenzéki csoportosulásokra, ekkor azonban már Tolnai vezérségére nem reflektálnak.

Tolnai az ellenzéki írókat sem kiméli s visszautasítja, hogy az *Irodalom* valamelyik irodalmi társulat hivatalos lapja lenne. »Kijelentem, hogy én sem a kisfaludysták sem a petőfisták neveit nem szedtem zsinórra... Senkinek a dicső nevével nem parádéztam.« Megrója a Petőfi Társaságot is, hogy tehetséges tagjai nem jelennek meg az üléseken, bezzeg Gyulaiék mindig ott vannak mindenhol s végül azt is a petőfisták szemére veti, hogy az ifjabbak felkarolását, amely oly fontos feladatuk lenne, elhanyagolják. Miben sem különböznek az Akadémiától és Kisfaludy Társaságtól. Üléseik éppen olyan unalmasak és néptelenek, mint azokéi. (*Irodalmi társulataink*. 1891.)

Vajda az egyetlen, akit az ellenzékiek közül föltétel nélkül elismer. »Vajdánál Petőfiin kívül nagyobb, igazabb, fenségebb lírikusa egysem volt a magyarnak.« Egyben azt is megmondja miért tartja annak. »Eredeti gondolataiban, képeiben, hasonlataiban, nyelvében, festésében, új, valódi és ellenállhatatlanul magával ragadó.« (*Gyulai Pál*.)

Eredetiség és újság az, amiért nagynak tartja Vajdát; eredetiség és újság az, amiért harcolt az ellenzék oldalán és magányosan, az irodalmi bálvány ellen, amelynek nevében elnémítottak minden hangot, ha az nem népi-nemzeti volt.

II. Esztétikai kérdések

A realizmusról

Az eddigiekben bemutatott irodalompolitikai kérdések jól bevilágítanak a kor viszonyaiba. Ennek a fejezetnek az élére a realizmus kérdése kívánczik. Azok az elvek, amelyeket Tolnai erről kifejt, az első ilyen határozott megfogalmazása a kritikai realizmusnak. Tudomásunk szerint e tekintetben megelőz minden kortársi teoretikust.

Tolnai tisztán látja a társadalmi élet és az irodalom elválaszthatatlan kapcsolatát.

»A magyar társadalmi élet olyan magas virágzáson soha sem állt mint ma, — írja az *Irodalom* első lapján, ezzel is mintegy előre jelezvén az egész lap irányát — pedig a költészet, főleg az elbeszélő és drámai költészet leggazdagabb forrása éppen a pezsgő, erőteljes társadalom... Rendkívül fejlődést nyert kereskedelmünk, virágzó iparunk... minden tekintetben igen kedvező a szépirodalom sokoldalú fejlesztésére.«

Az író feladata figyelemmel kísérni »az ipar fejlődését vagy elmaradását rajzaiban, elbeszéléseiben, regényeiben, színműveiben«, képet adni a »kereskedelem világából, mely az ott folyó harcot hozza az olvasó elé«, »résztörve... a nagyfontosságú küzdelemből«. (Kiemelés G. G. — B. ... : Az írók és a közönség. *Irodalom* 19. sz.)

Az élet közvetlen megfigyelését követelményként állítja fel, de nem elégszik meg a külső megfigyeléssel, hanem azt kívánja, hogy az emberek között az ő életüket élje az író, hogy meg tudja festeni életüket. »Sokat kell élnie, látnia a társadalom minden rétegében. Többet mint az orvosnak a kórházakban, hogy megállhassa a helyét.« (*Tompa*) Mélyen megveti azokat, akik »elvonulnak a néma hegyek közé«, vagy »bezárkóznak szűk deák cellába.« Egyik levelében a kezdő Jakab Ödönt arra ösztönzi, hogy »kössön barátságot színésszel, zenésszel, nyelvmesterrel«, azok sok élménnyel szolgálnak neki; vegye tapasztalatait közvetlenül az életből.

Bírálatában a realizmus szemszögéből indul ki, s döntően annak mértéke szerint állapítja meg az írásmű értékét is. Vörösmartyról azt írja: »Mindig a levegőben járt, nem ismerte az életet, se nőt a valóban, sem rossz embert, csak tündért és Arimánt, elvont eszményeket.« (*Vörösmarty*.) Emiatt elmarasztalja Vörösmartyt, míg ugyanez okból kisebbeket kedvezőbben ítél meg, pl. Győry Vilmost, aki kisebb kereskedő, alsóbb rangú hivatalnokok, német háziurak, szerelmes varró leánykák és szegény diákok, vagy művészek... ügyes-bajos életéből mutat be... olykor mélyen megindító képeket.« (*A hatvanas évek irodalma*) Általában kora kevésbé jelentős íróit e szempontból »igazabbnak«, hívebb ábrázolóknak tartja, mint Jósikát, Eötvöst, Keményt vagy a még élő Jókait, anélkül — mint mondja — hogy azok nagyságán csorba esnék.

De jóval túlmegy Tolnai az élet ábrázolása követelményének általános megfogalmazásán, hiszen ezt minden valamire való korabeli író és kritikus vallotta. Az »igaz« az, amit soha meg nem szűnően hangoztat és követel. Hogy miként értelmezi ezt, annak több kritériumát adja. Elsőnek rendszerint a kort keresi a művekben s azt nézi, hogyan tudta az író

annak »levegőjét« visszaadni. »Állítsuk elő a korszakokat műveikkel, embereikkel, mozgalmakkal, esésükkel, emelkedésükkel.« E szempontból sokra értékeli Zrínyit és kevéssé a Zalán futását, észreveszi, hogy Dugonics »korrajz tekintetében nem utolsó« s hogy Kemény »mintha kívül élt volna korán.«

Az igazi realizmus Tolnai szerint a maga valóságát festi, a magyar realizmus ennél fogva a magyar valóságot, sajátos viszonyainkat tükrözze. »Hagyd köves Arábiát beduinjaival (stb.)... fedd nekünk szomszédodat, kivel a kenyér miatt örök harcban élsz... írd barátodat... főnöködöt, szolgádat, csak ne ámits.« (Eötvös) A közvetlen környező világból vegye tehát anyagát az író, mert csak akik »között élünk«, »ahol családunk, gyermek- és ifjúkorunk emlékei, férfi korunk küzdelmei« lezajlottak, »csak ezekből alkothatja meg a költő meséi szálait.« (A hatvanas évek irodalma. Vértessy Arnold.) Mindezt nem lehetséges az érzések föltilulása nélkül. Az emberi szenvedélyek, a szeretet, a gyűlölet és a harag, az öröm és a fölhevülés, a csüggedés és a bánat egymást váltják, ezeknek helyet kell kapniuk a műben. Nem rideg ténymegállapítást, pusztá megfigyelést (naturalista) követel, hanem az »igazat, a valót, a szív örök törvényei szerint.« (Eötvös.) Ezért nagy szerepet tulajdonít a vérmérsékletnek is, hisz ez lényegesen befolyásolja az író alkotását.

Igen lényegesnek tarja a »kicsinyeknek látszó, de mélyen az egyént jellemző »apró vonások« (kiemelés G. G.) észrevételét és ábrázolását, anélkül, hogy erre esnék a fősúly, mert a »fő gondot a jellemek festésére« kell fordítani. Ezek együtt alkotják a reális »igazat« Tolnai szerint és csak ezek együttese kelti a »természetesség« hatását.

Összességében a valóság, a magyar valóság s egyben a jelen magyar valóságának ábrázolását követeli a részletes megfigyelés alapján, de állásfoglaló, érzelmeket kinyilvánító formában. Éppen ez utóbbiakból kifolyólag nagyobb igénnyel lép fel s a kritikai realizmus határát súrolja, amikor így ír:

»A genreszerűség kedves, de szűk keretéből kibontakozva, szélesebb, hatalmasabb arányokban rajzolhatja az író, az érdek, harag, gyűlölet, hiúság, bosszú megrendítő küzdelmeit.« (Irodalmi viszonyaink. Irodalom, mutatóvényszám.)

Ezekben »az embert a maga sokszerűségében« kívánja ábrázolni, amint azt a nagy realisták tették és magyar követőik utánózták, köztük feltehetőleg Tolnai is, aki bár ezt nyíltan tanulmányaiban ki nem mondja, de a gyakorlatban sok regény alakjának azonos ismétlődése stb. erre enged következtetni.

Figyelemre méltó, hogy Tolnai a romantikával igen keveset foglalkozik, főleg Vörösmarttyval és Jókaival kapcsolatban emlékezik meg róla szükséztűán. »Főnlengés«-nek nevezi írói módszerüket s e tekintetben igen jellemző Tolnaira, hogy Jókairól, akinek elbeszélő készsége őt is elragadja, a következőket írja:

»Nem rég olvastam Jókai Mórnak egy kis útleírás-forma vázlatában, hogy ő mindig realista volt, mert ő alakjait történeteit mindig az életből vette. Akár honnan vette őket de a Dumas, de a Sue szemeivel látta, és nem a Dickens lelkel.« (Gyulai Pál.)

Arra mutat ez, hogy a tárgy még nem teszi realistává a művet, a mű csak egészében, tárgyban és feldolgozásban együtt lehet realista.

Foglalkozik Tolnai a magyar realista regény kialakulásával is néhány szóban. (Más műfajban nem foglalkozik a realizmus problémájával.) Gyulai Pál c. tanulmányában említi hogy »az ötvenes években eljött az idő, mikor már érezhető volt a realizmus és naturalizmus hatása regényköltészetünkben.« A regény nálunk a kapitalizálódás felemelkedését tükrözi kialakulásában is. A realizmus elsősorban a külföldi minták hatására erősödik meg nálunk. Tolnai rendkívül fontosnak tartja e szempontból a 19. századi angol és orosz regényirodalom hatását. A politikai helyzetben látja az okát annak, hogy »a világ legigazabb beszély- és regényköltésze sehogyse bírt utat találni«, mert elsősorban német művek jöttek be, amelyek rossz angol-, francia utánzatok voltak.

»Gogoly, Puskin, Turgenyev, Dosztojevszkij, Tolsztoj mély, megrázó képeikkel, a megszólalástg hú alakjaikkal, magas örökszép költészetükkel, még nem hatoltak át a Kárpátokon — minek nagy oka volt — Világos.« (A hatvanas évek irodalma.)

Bírátaiban elragadtatással nyilatkozik a nagy orosz realistákról. Bogdanovics Györgynek írja: »olvassa a nagy orosz elbeszélőket... és figyelje meg jól, hogy miképp nyilatkozik a szív haragjában, szeretetében...« Leveleiben pl. Jakab Ödönnek, Turgenyevre és Tolsztojra hívja fel a figyelmét. Nem véletlen tehát, hogy Tolnai írásain oly észrevehetően meglátszanak a nagy orosz realisták nyomai.

A naturalizmus problémájával maga Tolnai nem igen foglalkozott s kritikai írásaiban alig említi azt. Lapjának, az Irodalomnak több cikke tárgyalja ezt a kérdést a mivel ezekkel a szerkesztő egyetért, érdemes megjegyeznünk, hogy a lap elítéli a naturalista ábrázolást. A cikkek megfogalmazásában a naturalizmus a Zola-féle rút ábrázolását jelenti, mely ellen személy szerint Tolnai is tiltakozik, (bár elismeri Zola nagyságát.) Tolnai ezen túlmenően

a nagyobb teljességre törekvés hiányát veti a naturalisták szemére s főleg tárgyválasztásuk ellen emel kifogást:

»az élet még nem vesztette el tavaszát, nyarát, gyümölcsöző őszét, hideg, zordon, de mégis egészséges telét; ez legyen a modelled költő és ne amaz utcáról felszedett rongy specialitás, kinek különös arca fogott meg inkább, semhogy a lelke.« (Eötvös.)

A két követelmény: az egyoldalúságnak és csak a rút ábrázolásának elvetése együtt jelenik meg Tolnainál s valami mélyebb, átfogó ábrázolás igényével lép fel, amelyet pontosan megfogalmazni nem tud. Hogy Tolnai kritikai írásaiiban nem találta meg a pontos feleletet a fenti kérdésekre, annak az ismeretes magyar politikai és társadalmi viszonyokban vannak a gyökerei.

Révai József elvtárs Ady tanulmányában írja, hogy »Magyarországon nem a már véglegesen és teljesen uralkodóvá lett kapitalizmus immanens ellentétei alkották a társadalmi valóság főproblémáit... De nem is egyszerűen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet a feudális rend felbomlása okozta ellentétekről volt szó.« (101. l.)

A magyar társadalmi ellentétek bonyolultak, nem tekinthetők tisztán át az alapvető osztályok ellentéteiből, »magyarországi társadalmi ellentétek még nem voltak olyan tiszták, mint Nyugat-Európában és már nem voltak olyan tiszták, mint a 19. század cári Oroszországban.« (Révai i. h.) Még jobban bonyolította a helyzetet, hogy a főkérdés nem is az osztályhelyzet tisztázása volt, hanem a függetlenség kérdése. A társadalmi kérdések második vonalába szorulásával a realizmus nem fejlődhetett a kritikai realizmus felé.

Innen adódik, hogy Tolnai sem látja a társadalmi erők mozgását, csak elszigetelt jelenségeket észlel, minek következménye regényeinek bizonyos egyoldalúsága, olykor szűk-körűsége.

Határozott jelek mutatnak Tolnai kritikai munkásságában arra, hogy az irodalom feladatának a társadalom visszásságainak leleplezését és az elnyomottakkal való együttérzést tartja. Erre mutat többek között az a jel is, hogy pl. többekkel ellentétben, Eötvös művéről elismerően szól s együttérzését tárgyával igen nagyra értékeli. Elismerése külső jeleként első elbeszéléskötetét is neki ajánlja. De van ennél jóval pozitívabb jele is felfogásának. Dickensről pl. azt írja: célja a lelencház hízó gondnokait, szerelmeskedő igazgatónőit, a rablókkel összejátszó urakat, az igazságszolgáltatás fonákágait leleplezni.

Még határozottabban mondja ki álláspontját egy más helyen:

»Jó, fesse az író a nyomort, mint Turgenyev, a bűnt, mint Thackeray; az ocsmányt a rútat, a becselést, amint Dickens, mint Bret-Harte, úgy is mondhatnók, mint néha napján, szebb órájában a lángelmű Zola, a XIX. sz. egyik legnagyobb zsenije: de akkor fektesse művébe egész lelkét...«

Föllelkesülünk, hogy a hatalmasok; a földi szerencsések; a becselten kufár telkek; a kéjencek; a Tartüffök; a szívtelen önzők; a hatalmas kutyák elvették büntetésüket.« (A hatvanas évek irodalma. Rákosi Jenő. Kiemelés G. G.) — Majd: míg a magyar író meg meri támadni a bűnt le meri álcázni a törvény elől megszabadulni tudó gaz hatalmast, és meg meri vele szemben védeni az erőtlén megtámadottat, az elnyomott ártatlant, addig ha hírrel, ha hír nélkül, számat tarthat nemzete szeretetére, méltánylására.»

Nem kétséges, hogy ezek a sorok a kritikai realizmus igényét fejezik ki. Az említett társadalmi helyzet volt az oka, hogy tudatosan is nem ez került Tolnai munkásságának tengelyébe. Kétségtelen az is, hogy alkotásainak azok a legbecsesebb darabjai, amelyekben az előbb idézett követelményeknek akar eleget tenni. Ezt értékelték benne legtöbbször, akik igazán igyekeztek megérteni őt, ezt látta benne egyik legnagyobb értékének Ady is, hogy »láttni és beszélni mert.«

Érdekes, hogy a sokszor jóformán ugyanazon gondolatok mennyivel másképpen hatnak a »hivatalos« irodalmat képviselő Gyulai szájából s a vele szembenálló Tolnaitól s mennyire másként értették Gyulai és Tolnai hívei is. Gyulai éppen a realizmus oldaláról támadja Jókait, aki szerinte »kor és jellemrajz tekintetében« nem a »lényegökben« fogja fel »az embereket és viszonyokat, mint inkább külsőségekben.« Ugyan azok a követelések, amelyeket Tolnai hangoztat. Sőt, szinte Tolnain túlmelve, a »magyar élet rajzát« követeli.

»Igyekezünk a sajátágosnak általános érdeket adni s a nemzetit összhangba hozni az emberivel... Egész új társadalom kezd képződni a régi nyomain... Tartsátok előnkbe a magyar társadalom tükrét, rajzoljátok erényeinket, bűneinket... legyetek valódi regényírók, a társadalom bírálói, erkölcsrajzolóok s az eszmény őrei.« (Gyulai: Újabb magyar regények. 1873.)

Ezek a követelmények alig különböznek valamivel a Tolnaiétól, mindössze a kritikai mérték meghatározásában, a kizsákmányolóok leleplezésében s az elnyomottakkal való együttérzésében, vagyis éppen a kritikai realizmus néhány vonásában.

Filozófiailag semmiben sem különböznek egymástól sem Gyulai, sem Arany, sem Tolnai. Mindannyian idealisták, az eszme megnyilvánulását kérik számon a művészettől.

A művészet szerintük megszépíti a természetet; ugyanakkor követelményként állítja fel a valóság visszatükröződését. Határozott filozófiai-esztétikai irányt munkásságukban megállapítani igen nehéz. Tolnai többször hivatkozik a filozófiára mint az esztétika nélkülözhetetlen segédeszközére, de tanulmányaiban egyetlen filozófus nevét sem találhatjuk.

2. A költőkről és az irodalmi művekről

Mik azok a követelmények, amelyeket Tolnai az íróktól s műveiktől számon kér, mert nyilván azokat tartja mérvadónak magára nézve is? Mértéke az elérhető legmagasabb fok, ahhoz viszonyít minden alkotást. Ebből adódik azután, hogy alig van mű és művész, amit és akit nagyra értékelt. Amit tökéletesnek ítél, annak minden tekintetben annak kell lennie, s a legnagyobbakkal összevetve kell megállania a helyét. »Ez a szó: legnagyobb, minden legnagyobb tulajdönt magában kell, hogy foglaljon — írja Petőfi tanulmányában. — Itt azzal, hogy egy lírikus nagy genre-festő, nagy tájfestő, (jó szerén azonban egyéb semmi) teljességgel be nem érhetjük.« Hogy Petőfi a világ egyik legnagyobb lírikusa, ez azt jelenti, hogy minden tekintetben az, s hogy a világ legnagyobb költőivel egyenrangú, »örök életű, mint Pindaros, mint Petrarca, mint Byron, Burns, mint Goethe és Heine.« (Petőfi.) Mértékül az ókori és középkori klasszikusok szolgálnak, de észreveszi korának természetében is a csúcsokat és azokat tűzi ki elérendő célul: a haladó angol regényírókat s a nagy orosz realistákat. »Olvassa sokszor Molièret és Shakespearet; Virgilt és Homért — és néha Goethére, szenteljen időt Dickensre, Thackerayre, Turgenyevre, Tolstojra« — írja tanácsadásul 1876-ban a fiatal Jakab Ödönnek. »Kicsiny, fölkapott írókat ne olvasson, azokkal ne bajlódjék« írja továbbiakban. Mértéke tehát az abszolút s kérhetetlenül harcol minden fellengzős magasztalás ellen, ami ebben a korban szinte egyenesen kötelező. Minduntalan kimutatja ennek megalázó és fölösleges voltát: »Dicséretekkel, túlságos magasztalásokkal lángelméket úgy se teremthetünk.« (Tompai.) »Hiába fordítják összeköttetés, pénz révén idegenre (a műveket) ez nem csinál senkiből író,« »hiába mondják, hogy a legnagyobb erdélyi író, ez nem jelent semmit,« csak a legnagyobbakkal összevetve mutatkozik meg minden írónak, minden műnek az értéke, amin az idő sem változtat. »Úgy gondolkozom, hogy amint Homér, Pindár, Sofokles mit sem vesz becséből, ha mai szemmel nézzük: nem vesztenek a mi költőink sem.« (Magyar költők.) Ez vezeti azután arra is, hogy sorra értékelje a múlt nagyjait. Tolnai sokszor jó érzékkel, alapos elemzéssel, de olykor melléfogással ítélkezik a múltról. Pl. Vörösmarty esetében nem veszi figyelembe az akkori idők viszonyait s azt a hatást, amit pl. a Zalán futása kiváltott. Amit követelményként állít fel a maga korára vonatkozóan, hogy ti. saját korához szójon a költő, ezt a szempontot nem viszi következetesen végig a régebbi művek megítélésénél és sokszor éppen fordítva jár el, saját kora követelményeit keresi a múltban. Mégis elvégzi a múlt értékelését a maga lelkiismerete szerint, még akkor is, ha mint ő mondja: szegényebbek is leszünk ezzel.

Arra is megfelel Tolnai, hogy mi teszi a költőt valóban költővé: a teremő erő. Az, hogy minden vonatkozásban új világot tud teremteni.

»A valódi költő, a nagy költő, ki nemzete jelesei között a legkitűnőbbek közé tartozik: új formát is teremt, melyben eredeti nyelvezete, gondolat- és érzésvilága, eszménye megjelenik.« (Eötvös.)

Ez pedig csak teremő-fantázia segítségével jöhet létre, amely nélkül nincs alkotás s amely viszont minden akadályon átsegíti az író.

»A fantázia okot teremt; az okok drámai helyzeteket; a helyzetek összeütközéseket szőnek homogén és heterogén elemek között; e faktorok megerlelik a katasztrófát, s e katasztrófa az idő teljességében megszüli az élet.« (Mit akart Arany J.?)

Az önállóság, az eredetiség, a fantázia az első követelmény az íróval szemben. Ha ezek nincsenek birtokában, nem uralkodhat az anyag fölött; ezek nélkül nem élheti át alakjai világát, szenvedéseiket, örömeiket, törekvéseikkel nem lehet tisztában — utoléri az utánzó sorsa. Ezt kifogásolja legfőképpen Aranyban is: »Teremteni nem tud, csak kész anyagot fonni, szőni... Fantáziája nincs, drámai ereje nincs, összeütközés nincs.« (Arany: Buda Halála.) Ugyanezt mondja Berzsenyiről is: »Nem lángelme, nem eredeti, csak szerencsés másoló, aki az antik világot élte át: «színész volt, de kitűnő. (Berzsenyi.)

A fantázia táplálásához azonban rengeteg ismeretre van szükség, azért tanulni, olvasni kell szüntelenül. Ez persze nem pótolja a fantáziát, de elősegíti fejlődését. Tompánál hiányolja, hogy alkotásainak becsét tanulmányok, összevetések útján hazai vagy idegen költők remekebb műveivel nem latolgatta, s nem tanult. Tanulni kell s a tanult anyagot a költőnek annyira magába kell olvasztania, »mint a vérnek a feldolgozásra adott elemeket.«

Az alkotási folyamatot Tolnai szerint tudatos munkának kell megelőzni. »Készítgessen tervet egy-egy munkához« — írja Jakab Ödönnek, de maga az alkotás már nem »pepecselés, ráspolyozás, politurozás.«

»Az író ne okoskodjék — mint egy mindenképpen nyerni akaró szatócs portékájánál, — hanem fusson amennyire tüdeje engedi, ne számítsa túlságosan az esélyeket, bízzék valamit a sorsra, a látszólagos költői véletlenre, mely sokszor semmi más, mint a legtisztább őszön, a léleknek minden akadályon keresztül törni akaró gyönyöre. Ennek az önkéntelen erőnek kell működnie a valódi nagy költőknél.« (Gyulai Pál mint elbeszélő.)

A költői hivatás Tolnai megfogalmazásában magasztos feladat, a legnemesebb értelemben vett szolgálat.

»Sehol a költő magasabbra nem emelkedhetik, több szolgálatot az emberiségnek nem tehet, mint mikor a csüggedt szívet, leverte elmét kell felráznia, nemes bátor, férfias megszólalásával.« (Gyulai Pál.)

A költőnek »szenvedő embertársai« között a helye. »Ne bújék el a költő, hogy... önnön sebtét nyálja csak, önző szűk lélekkel«, a költőnek segítenie kell »az embereket saját életükben«, a költőnek nem az a kötelessége, hogy éljen: hanem, hogy mások megtartassanak. »Ne a dicsőség háborgassa« a költőt, hanem szívének őszinte érzése diktálja sorait, »kevesebb ambíció, több érzés, több alázat.« A költői magatartás ebből következő legfőbb vonása az őszinteség.

»A nagy írók, nagy költők a gyermekességig őszinték, nem mutatják magukat nagyobbaknak, mint amekkorák, okosabbnak, jobbaknak.« (A hatvanas évek irodalma. Rákosi Jenő.) »Dante semmit sem ír, amit nem érzett; semmit nem gyűlölt, ami őt nem bántotta; és semmit sem vitt a paradicsom kapujáig, amit szenvedő szívében meg nem tisztított.« (Vidéki irodalom. Erdély.)

Az igaz költőt őszinte érzés hatja át, az igaz költő felfedi önmagát, »színről-színre engedi láttatni magát«, az igaz költő elárulja hovatartozandóságát, azt hogy kivel és mit érez. Az igazi költőt az embertársai iránti önfeláldozó szeretet jellemzi, »mely soha el ne fáradjon és meg ne savanyodjék.« Mélységes humanizmus jellemzi Tolnai felfogását s ennek szemszövegéből értékeli a régi és a kortársi írókat egyaránt. Ebből a szempontból ítéli el Aranyt, aki szerinte »kiválóan jeles magyar költő, de hideg, érzéketlen«, akinél »hév helyett: bölcselkedés; erő helyett: tudás; közvetlen őszinteség helyett: félénk töprengés,« »semmi hang, semmi bátorítás a szegény elnyomott nemzetnek.« Ezek az Arannyal szemben igaztalan sorok a követelmény szempontjából jellemzőek csupán. »Aki nagyot akar, mindent kockára tegyen«, mondja ki végső követelését, éppen Arannyal kapcsolatban.

Ugyanez a vádja Tolnainak Gyulai ellen is: »Az ő szívéből közvetlen nem származik semmi«, »saját, igazi életéből talán nem merne elmondani semmit.« Ezen az alapon, az őszinteség hiánya miatt tartja egyűvé tartozónak, összeillőnek Aranyt és Gyulait. Ennek alapján fájjalja, hogy Mikszáth ott hagyta a »jó palócokat« és beállt a Tisza udvarába; s hogy Csiky bár »jól lát, finoman eleméz, mély bölcsőerővel különböztet, — egyetlen hiánya van: a melegebb érzés.« Ezért óriás szemében Petőfi, mert benne testesülnek meg ezek a követelmények:

»Soha őszintébb, bensőbb, realisabb lyrikust nem adott a világ az emberiségnek. Petőfi utál mindent, ami tettetés, tudákoság, egyszóval ami ál: magát, tiszta egyéniségét soha egy percre meg nem tagadja. Ha szeret szíve egész melegevel szeret, ha gyűlöl, senkitől és semmi következtetéstől nem fél, fellázadt őszinteségében. Amit lát: saját szemével látja, felhőt nem eszik, ambróziával, nektárral nem él. Bár értette a francia, angol s latin nyelvet: soha tudományával nem kacérkodik.« (Határkiigazítások.)

Tolnainál Petőfi a költői ideál, a mérték, mint ahogy Gyulaiéknál Arany. Az emberért való őszinte lelkesedés, az »emberiség« Tolnai megfogalmazásában nem valami elvont, ködös vagy távoli fogalom, amint az az előbbiekből is kitűnik, hanem konkrét, a nemzet, a nép fogalmát takarja. »Nagy és nemes költők egy nemzet keserveit, szenvedéseit, méltatlan üldöztetéseit veszik ajkukra« (s nem a maguk apró bajait). A költő művéből ki kell tűnjék, hogy »mely nemzethez tartozik«, mert azon keresztül, hogy nemzetét fejezi ki, jut el az emberiig; a magyar költőnek a magyarságot kell kifejeznie s ebben fontos helyet kell kapnia a népek. »Nagyon helyes, ha a költő tárgyaiért a néphez fordul« — írja Tompa tanulmányában. »A népies elem még eddig minden valamire való magyar költőt áthatott, ennek varázsa alól a legfogósebb magyar költő sem tudott szabadulni.« De nem elégséges a tárgyat egyszerűen csak átvenni a néptől, hanem a költő »vigyázza meg, hogy a józan és egyszersmind mélyen költői, erkölcsi érzésű nép hogy bánik« hőseivel. Ebből a szempontból ítéli el Vörösmarty Arva fiú-ját s olykor Arany egyes balladáit, hogy a »magyar nép nem bocsátana meg« olyan könnyen, mint ők egy-egy alakjuknak.

A népit kéri számon a költőktől, íróktól, ezt jelöli meg forrásul s annak megfigyelését mintául, »nem tudott... a néphez szállani... nem tudott onnan meríteni, ahonnan meri-

tenie igazán hasznos lett volna — írja Tompáról, »a nép sohasem érzeleg és sohasem keneteskedik«, Tolnai szerint Tompa nem tanult eleget a néptől, mert modoros, föllengzős — nem egyszerű, mint a nép. Ezen az alapon ítéli el Baksayt is, meg azért mert »butának, tunyának, önzőnek festi a népet.«

Nem esik azonban abba az egyoldalúságba, hogy már magában a népi, nemzeti tárgyat, az őszinte érzést, a szív szeretetének melegét költőiség nélkül is elfogadja. Az akarat, a jó szándék »a költészet szabad, független birodalmában« nem győz, itt minden »magától nyílik és nő, ide tehetség kell. A nagy költő »egészét« tud alkotni, »egy közepes tehetségnek éppen az a jellege, hogy csak sorokat, részeket ad a szépből — egészet soha.« (*Kiss József.*) »A lírikust semmi sem emeli magasabbra, mint a páthosz«, amely »a lélek szokatlanul nagy meg hatottsága«. Ennek a meghatottságnak kell érződni az igazi alkotásokon, az őszinte együtt-érző költői szívnek.

Hatni, ez a legfőbb írói feladat. »Fessen erkölcsöket, melyek felráznak, küzdelmeket, melyekben vigasz, remény, bátorítás tündökljék felénk. Mutasson alakokat őseink közül, ... hogy dicsőségünknek tartsuk, ha szent nyomdokait tapodhatjuk.« (*Tompa.*) Követendő példaképeket adjon az író, s elerendő feladatokat tűzzön olvasója elé, *egyetemes érvénnyel*, amelynek hatása alól senki sem tudja kivonni magát. Ennek azonban a legművészibb eszközökkel kell megnyilvánulnia, nem didaktikus módon. »Ne oktasson a költő, majd okulok én abból, amit elbeszél titokban« — írja erről Tolnai. (E szavak szinte Engels kritériumát juttatják eszünkbe: minél inkább rejtve maradnak az író nézetei, annál jobb a műnek.) Kell lenni tehát minden műben egy alapeszmének.

Tompa tanulmányában kérdi: »vajjon a költő mit akart e regékkel?« »hogy eszmény után indulna, nagy célok, nagy törekvések mozgatnák és pedig öntudatosan, mint azt nagy költőknél lépten-nyomon látjuk: nem tudom állítani. E helyen Ovidiusra hivatkozik, akinek törekvése:

»Korának a nagy római birodalomnak, a hatalmas római nemzetnek, vallásos, erkölcsi, társadalmi, politikai, mondai világát megőrizni, megtartani... összeszedni a felséges képeket, akkor, midőn az őszinteséget a hízékedés... a magas hazafi-áldozatokat a kapzsiság szorították ki a szívből... adni oly vonásokkal, hogy a zsarnok... teste sajogjon... de a korbácsot ne lássa... az imperátor sejtse, hogy villognak már a török, de ne foghassa meg a kezeket... a nemzet győződjék meg, hogy annak, ami nagy, nemes és szép: elveszni nem szabad.« (*Tompa. Kiemelés, G. G.*)

Az író felelőssége korával szemben, hogy nagy, egész nemzetre kiható eszmét fejezzon ki örök érvényű formában.

Ebből a szempontból is sok jeles művet elmarasztal Tolnai. Különösen a *Zalán futását* kifogásolja, amelyben »egy fő, átható teremtő, egybetartozó, egy célra vivő alapeszméről csak szó sincs« — mondja ki a súlyos ítéletet. (Az hogy el akarom foglalni valakinek az országát: még nem elég eposzi tárgy — mondja ugyanerről egy másik helyen. —)

Szerinte a kifejezendő alapeszmének olyannak kell lennie, amely az egész nemzet számára fontos s amelyet úgy kell kifejezni, hogy minden szál innen induljon ki s ide fusson vissza, minden ennek a kifejtését segítse elő. Minden műben »elégéséges« magnak kell lennie, amiből fejleszteni lehet és kell a cselekményt. Ha nem elégéséges e belső mag, nincs alkalom sokoldalú bemutatásra, akkor csak nyúlik a mű, de nem viszi előre a célt. Olyan legyen a mag, hogy abból »okvetlenül történjenek a dolgok.« A véletlen segítségül hívása olykor megengedhető, de nem játszhat döntő szerepet s ez a véletlen sem egészen »véletlen«, mint lehetségesnek, benne kell lenni az előzőkben. Ezért mindennek felett szükségesnek tartja a mag kifejtésére alkalmas mesét.

»Egy jó mese drámában, regényben, eposzban megfizethetetlen érték. Tömören együvé tart mindent, megóvja a részleteket a széthullástól, követeli, hogy minden a maga idejében történjék s a kellő gyorsasággal. Megszabja a bevezetés időpontját, s kiveszi a tollat a költő kezéből.« (*Epikai költészetünk.*)

Az a jó mese Tolnai szerint, amelyik a mű egységét biztosítja. E tekintetben pontosan megmondja, hogy kitől veszi át ez elveket, ill. kikkel azonosítja felfogását. Elsőnek Platonra hivatkozik, aki azt mondja: »az elbeszéléshez mesét kell költeni, és cselekményt teremteni, különben nem lesz költői mű.« Hogy milyen legyen a mese Batteux: Horác Ars poetikája után mondja: »a mesében meglegyen az egység, a részek összetartozzanak, az arányosságot megtartsák... Az előadás legyen gyors, essék el minden fölösleges, ami a fő dolgot odább nem viszi.«

A mesétől függ azután minden egyéb, az ábrázolás, a hősök beállítása, a jellemzés, a nyelv zengzetes, humoros vagy patetikus volta, egyszerűen minden.

A mesének ez a mindent megoldó ereje nyilvánvalóan túlzás, de kétségtelen az is, hogy ez igen lényeges eleme az írásműveknek (nemcsak az olvasmányosság szempontjából, hanem) főleg ahogyan Tolnai egy-egy Vörösmarty vagy Arany eposz vagy vers meséjét

elemzi abból a szempontból, hogy mennyi erőt képvisel, milyen műfajt bír meg. Mint előbb már láttuk, a *Zatán futása* meséjét kevésnek találta egy eposz megírására, következőképp az egész művet elhibázottnak tartja, mert minden más ebből a hibás kiindulásból fakad. A *Budd haláláról* is azt mondja: Nekem nem kell Priscos rhétor versbeszédre, nekem cselekmény, s époszi cselekmény kell. De ilyen követelménye van a kisebb műfajoknál is, pl. *Vörösmarty Turi nője* c. költeményét vagy a *Búvár Kundot* is cselekmény nélkülinek tartja.⁸

Igen figyelemre méltó Tolnainak az a megállapítása, hogy a cselekményt és a mesét is a jellemek adják s így a jellemek segítségével fejezi ki a költő művének alapeszméjét is. De amint az eseményeket »csoportosítani« kell s »kiválasztani a lényegest a lényegtelenek közül«, s a »jellemzetest« kell kiemelni, úgy egy fő alakon keresztül kell kifejezni a főmondanivalót is. A »hősnek egy-egy tulajdonságot kell hordoznia: hősi feláldozás, othelloi szenvedély, hamletti tépelődés«. »Tipikus alaknak kell lenni« akiről »rögtön ráismernénk barátainkra, apáinkra, magunkra. (Határkiigazítások.) A hős vágyai, ezekkel közősek s mégis egy szívű« a cél, »melyek után milliók törnek«, egy emberéi (*Hatvanas évek. Wohl Stephania.*) Közel jár ez a gondolat ahhoz, hogy a tipikus egyben egyéni is, de ezt Tolnai sehol ki nem mondja. Igen fontos az a megállapítása hogy minden mű a jellemeken, az ábrázoláson áll vagy bukik. A mű minden tulajdonságának »a jellem lényeges alkotórészeiből kell folynia«. Az alakoknak »sajátetteiket kell végrehajtaniok és másként nem is tehetnek, saját hangjukon kell beszélőnk. Mindehhez hozzájárul, hogy a jellem alakulásának, fejlődésének vagy visszaesésének előttünk kell megtörténnie.

Az alakok minden külső megnyilatkozása alapjának a lélekben végbemenő folyamatot tartja Tolnai, s azt követeli, hogy az író »mutassa azt a lelkiállapotot« amelyben valamely elhatározás, bűn vagy hősi cselekedet »fogant«. Ez bizonyos helyes értelemben vett pszichológiát jelent, »a lélektani jellemábrázolást«. Semmit el nem fogad, ami lélektanilag nem indokolható s ez végső soron a realizmus követelményeiből fakad.

A lélektanilag igaz jellemek, hősök csak sajátos, egyéni ábrázolással lesznek élőkké, Így jut el Tolnai az eredetiség kérdéséhez, melynek egyik legfontosabb jelét abban látja, hogy az író tudja-e beszéltetni alakjait. Minden szót, szójátékot, hasonlatot, a jelzőket is az alakokra vezeti vissza s úgy vonja le ítéletét azok helyes vagy helytelen voltáról. Ebből a szempontból különösen Rákosi Jenő darabjait magasztalja el, Kuthy mellett a legdagályosabb magyar stílusának bélyegezvé.

Szerinte a stílus legfontosabb eleme az író nyelve. »Nagy költői talentumoknál ami legelsőbbben feltűnik: a nyelv ereje, szépsége, tisztasága... a képek gazdagsága, az érzés közvetlensége, a tárgy fenséges volta csak azután bontakozik ki az olvasó előtt«, éppen a nyelvi kifejezés által. Ennélfogva a nyelv mind azokkal szoros egységben van, ami a jellemeket meghatározza. »A helyzet, a kor, a vérmérséklet, a műveltségi fokozat mind befolyank arra, hogy minő nyelven beszéljenek. Othello őrgöngyölése, Coriolán átkozódása, Lear kétségbeesése, Petur kifakadása mind természetes és igaz«. (*A hatvanas évek. Rákosi J.*) De már nem látja Tolnai ilyen természetesnek és igaznak Vörösmarty nyelvét. Elismeri csodálatos zengését, de »a tárgynak sehol meg nem felelő« — mondja a *Zatán futásáról*. A *Salamonban* is azt kifogásolja, hogy az elégikus hang nem illeti meg a szélhámost. Azt kifogásolja Vörösmarty nyelvében, hogy »nagynál, kicsinél, szépnél, rút nál« mindig egyforma. »Az esztétika hazug szájjal nem beszélhet« — mondja. (*Vörösmarty.*)

A természetes és igaz nyelvi kifejezés csak úgy lehetséges, ha a költő jól ismeri a nyelvet. »Minden esetre elsőnek tartom, hogy a költő azt a nyelvet, amelyen ír: értse, annak árnyalatait ismerje, és helyesen használja. (Kiss József) A magyartalanságot itt-ott Tompánál is kifogásolja, Kiss József nyelvéből pedig halomba gyűjti a kipellengérezendő magyartalanságokat.

Már az eddig elmondottakból is látszik, hogy milyen fontosnak tartja Tolnai a tartalom és a forma egységét. Elemzéseinél mindig kitér a mondanivaló és az ábrázolás, valamint a nyelvi kifejezés sikerült vagy sikertelen egységére, de mindig a mű eszmei, tartalmi oldaláról indul ki. Elismerően ír Jókai magával ragadó stílusáról, de meg is rója őt, amiért alakjai sokszor nem úgy beszélnek, ahogy helyzetük megkívánná, »az életben nem áradoznak úgy, mint Jókainál az emberek«. (*Jókai.*) S itt mondja ki azt, hogy »Mi nagyon együgyűen szerelmek vagyunk a ragyogó stílusba, holott az egész ragyogás egy üres semmi, ha a tartalom hitvány«. »A tartalom és forma együtt és azt fejezze ki, amit a mű világa követel«. (*Vörösmarty.* Kiemelés G. G.) Határozottan állást foglal az ellen, hogy a feltűnő Tolnai szerint »hangos« beszédért feláldozzuk a tartalmat. »A nagy angol és orosz íróknál... a költő csak eszköznek találja a hangot, a modort-, a tárgyra siet. Ragyogó stílról nyelvezetről náluk szó soha sincs

⁸ Nehezen tisztázható, hogy mit ért Tolnai mesén és mit cselekményen. Egyszer a mese jelent nála az alapkonfliktust, amiből a cselekménynek kell kinőnie, máskor a cselekmény szóval jelzi a mese fogalmát is. Mi ez utóbbi értelemben használjuk.

(!?), de annál inkább mély igaz életről. (*Jókai*) A tartalom elsődleges a realizmus nevében Tolnainál nyilvánvaló.

Tolnai kritikus munkássága sokat foglalkozik az irodalmi műfajokkal is. Különösen a lírát és a drámát emeli ki, ezekkel foglalkozik bővebben. Ez azért érdekes, mert mi Tolnait elsősorban mint regényírórt tartjuk számon, bár ismertek költeményei és drámai kísérletei is.

Érdekes az az észrevétele, hogy mint »minden nemzetnél: nálunk is előbb a verses és ide tehetjük, a drámai költészet lendült fel«. Az angoloknál Shakespeare, Milton van — de nincs Dickens, Thackeray stb. Az oroszoknál — mondja — van Puskin, Lermontoff, de nincs még Gogoly, Dosztojevszkij, Tolsztoj, az olaszoknál van Dante, Tasso, Petrarca de nincs még — Manzoni; a spanyoloknál van Calderon, de hiányzik még Cervantes. E jelenségeket csak észreveszi de ennél tovább nem jut, az okokat nem tudja felismerni.

A líra Tolnai megfogalmazásában az »isten hangja a néphez«, amely ennél fogva »egyes, merész és igaz«. Tolnai szerint ezek a líra főbb kritériumai, s amint látjuk, azonosak az eddigi általános követelményeivel. A nagy lírikusok jellemzői is ismereteseek, de mintegy összegezésként álljanak itt a következő sorok:

»A világirodalom nagy lírikusai mintegy szószólói saját legközvetlenebb koruknak. Sokszor úgy jelennek meg, mintha dalaik a nép felkiáltásai, követelése, fenyegetései... volnának. A költő... a népből emelkedik ki, átveszi a fölháborodott nép haragját... (stb.) kifejezi azt, amivel mintegy az egyetemes megbízta...

A nagy lírikusok mint a vatesek: kijelentők, híradók, jószok, vigasztalók, bírálók, sokszor az ítélet végrehajtói.

A nagy lírikusok utálnak mindent ami kicsinyes, aljas, nem félnék sokszor szembe tenni magukat a korrall, annak bűnös áramlataival — saját veszteségük, bukásuk árán is; természetük, hogy az elnyomottal tartanak, annak szívét bátorítsák, a koldust támogassák inkább, mint a győző diadalszekere előtt verjék réztányérjaikat. (*Kiss József.*)

Ezekhez még hozzátesszi, hogy a nagy lírikusok »kellő fegyverzettel« vannak ellátva e feladatok végrehajtására »a nyelv erejével, a gondolatok hatalmával, a szépség tündöklésével«, mindazokkal, amikkel az eddigiek folyamán, mint követelményekkel megismerkedtünk. »Fenséges hivatásnak nevezi a költői életpályát, ha az azon az úton halad, amelyet ő a fentiekben vázol s amit mi kritikai realizmusnak nevezhetünk.

A líra mellett a drámát tartja Tolnai olyan műfajnak, amely leginkább alkalmas az emberi szenvedélyek kifejezésére. A drámától is azt várja, hogy a »társadalom (magyar társadalom) ezer alakját« mutassa be.

»A városi polgár, a nagy- és kisiparos, tanári, tanítóikar, az írói- és művész világ, az ügyvédi és bírói kar, az orvosok, kuruzslók, szédelgők, teméntelen válfaja a pénzemberek fent és alant, a katonaság plautusi alakjai, az emancipált és még nem emancipált hölgy világ igaz és felszeg küzdelmeivel. stb. (*Budapest színházai.*)

Tolnainak e felsorolása nemcsak arra világít rá, hogy milyen alakokat, típusokat lát saját kora életében jellegzetesnek, de témát is ad a színműíróknak.

A dráma legfőbb követelményének a »mozgalmasságot« tartja, amelyet »igaz szenvedélyű emberek« keltenek, akiket »a halál bárdja se fékezhesen meg«. »Sehol se jelenik meg az ember valódi alakjában, mint a színpadon. A költő merészsége, fantáziája, életbölcselete, pszichológiája itt ragyoghat a legszebb fényben. (*Budapest színházai.*) A cselekmény gazdagsága és a jó jellemzés a dráma legfőbb tulajdonsága.

Kora drámairodalmával elégedetlen, Csiky drámai nyelvének erőtlensége, Rákosi Jenő modorossága miatt, a többiek eredetiségük hiánya miatt marasztalja el. Helyteleníti, hogy az írók nem az élet valóságát tartják szemük előtt elsősorban, hanem előre elképzelik annak színpadi hatását, nem egyszer színészekre írják a szerepet s így nem az őszinteség, a lélektani igazság érvényesül a darabban, hanem a »blahánéskedés, göndörködés, pálmáiskodó, hegyieskedő, hencsérés«.

A drámaiságot tartja minden műfaj számára a legfontosabbnak, ezt keresi az eposzban és modern válfajában, a regényben is.

»Kiket tanulmányozzon az elbeszélő? A nagy drámaírókat: a három nagy görög tragikust, Shakespeare-t, a vígjáték író Molièret — előbb, s csak azután forduljon az epikusokhoz.

Festés, leírás, érdekes fordulatok mind-mind alkatrészei a jó elbeszélő költőnek, de fő értéket az erős jellemzés, a liktető drámai élet, a gyors cselekmény adják meg, (*Tompai M. Kiemelés G. G.*)

A fentiekben kívül igen fontosnak tartja, »az elbeszélő hang könnyed édességét« is.

A három műfajcsoporton belül sokat foglalkozik a balladával. Jelentős stúdiumokat végzett ez irányban (amint beszámol erről), ő dolgozta át Dömötör János ballada-tanulmányát is, amely a pályadíjat csaknem elnyerte Gregus előtt. A balladával két okból is foglalkozott, egyrészt mint költő, aki maga is sikerrel művelte ezt a műfajt, másrészt az Arany és a Gregus elleni küzdelem miatt. Gyakran önellentmondásokba is kerül, mert hol a lírához tartozónak,

hol epikai fajtájúnak, hol mind a kettőhöz tartozónak mondja a balladát. A dalszerűséget mindenképpen elveti s legáltalánosabb meghatározása az, hogy »a ballada mindig történet, az elpusztulás története, bűn és bűnhődés — a szubjektív részvét hangján előadva.« (Kiss József.)

Érdekes, de egyben vitatható megállapítása, hogy »több fajtában, még ugyanazon műfajon belül is, »nagyot alkotni nem lehet«, és itt a többek között Molière-re, Hugora hivatkozik. Ugyanakkor Tolnai a gyakorlatban (elvei ellenére) számos műfaj megvalósítását kísérli meg. Viszont rámutat arra, hogy »a költészet történetében vannak lapok, melyek arról tanuskodnak, hogy egyetlen dal, sokszor csak töredék, képes volt egy-egy szerencsés költőt a legjobb nevek mellé helyezni. Sapho 10—15 töredékével, Poe Hollójával stb. lett híressé.« (Lauka.)

A *kritikusi elvek és gyakorlati főbb pontjainak* a megállapításával is foglalkozott. A kritika feladatáról, módszeréről stb. összefoglalóan nem írt, csak a mások kritikai működését bíráló soraiból szűrhetők le erre vonatkozó nézetei. Ezek az elvek nem különböznek az előzőkből ismert követelményektől, azokkal szorosan egybetartoznak.

A költők életének vizsgálatát szükségesnek tartja. »Az ősök nem fontosak, Gyulai azért nem lenne nagyobb költő, ha kiderülne, hogy Pál apostollal állott rokonságban, de fontosnak tartom mindig... azt vizsgálni, költő: kik voltak, és milyen természetűek szüleid?« — írja a két *Kisfaludyról* szóló tanulmányában.

Ugyanakkor, amikor Tolnai szükségesnek tartja az adatoknak bizonyos fokú felhasználását, élesen kikel azoknak önmagáért való felsorolása ellen, ha csak az állásfoglalás, az értékelés elkerülésére szolgálnak. »Olyan életrajzi adatokat hozzon csak, ami szerepet játszik (az író) fejlődésében, jelleme alakulásában«, — írja Ferenczi Petőfi tanulmányáról. »A jellemző körülményeket kell kiemelni, nem az olyanokat, amelyek mindenkinél azonosak« — írja egy másik helyen. (*Hogy írják Arany J. életrajzát?*) E tekintetben hosszú hasábköveket közöl annak bizonyítására, hogy milyen fölösleges adathalmazsal tölti meg pl. Gyulai Vörösmartyról szóló egyetemi előadását, vagy Ferenczi Petőfi tanulmányát a költő apjának gazdasági viszonyaira vonatkozó adataival.

Tolnai ezzel tulajdonképpen a pozitívista módszer egyik tulajdonságára tapintott rá. A kritikus megállapításának pontosnak, egyértelműnek, és viszonyításon alapulónak kell lennie. Nem elég azt mondani — amit általában szokásos — a legkitűnőbb, legelvezetesebb stb., hanem azt is meg kell mondani, hogy mihez viszonyítva ilyen. E megállapítások ellen és a helyes újraértékelést szolgálják Tolnainak »*Határkiigazítások*« c. tanulmánya, amelyben Imre Sándor és főleg Beöthy Zsolt irodalomtörténeti tankönyveit bírálja kérelhetetlen szigorúsággal. Figyelemre méltó itt az az igénye, hogy az irodalomtörténetnek az élő irodalommal is el kell jutnia. »Kérdem, hol van az 1870—1886-ig terjedő szépirodalom... Vagy húsz év egy modern irodalomtörténész előtt semmi?« — kérdi Beöthy könyvét bírálva. Jól tudja azt is, hogy e mögött a mellőzés mögött a nép-nemzeti irány pozíció-féltése is meghúzódik, mert akkor írni kellene az új irodalomról is, amit viszont nem akarnak.

Tolnai maga nem fogad el kész ítéleteket, sem az ún. közvéleménytől, sem »tekintélyektől«, mindennek maga járt a végére. A bírált művet tartalmi-eszmei oldalról közelíti meg, megfigyeli annak egységét szerkezetben, stílusban, nyelvben, végül kitekintésként más hasonló művekkel veti egybe és kijelöli helyét, meghatározza értékét. A költők értékelésének végső kritériuma »önálló egyéniség volt-e, kiben a költők választott serege... gazdagodott a költészet történetében?« (*A hatvanas évek irodalma. Rákosi Jenő.*) Megjegyzendő, hogy Tolnai óriási ókori és középkori klasszikus és egyéb irodalmi ismerettel rendelkezik, őt-hat nyelven eredetiben olvas korabeli szépirodalmi és kritikai műveket s ez a tulajdonképpeni oka, hogy legyőzni sohasem tudták, óriási akaraterejével és tudásának fölényével diadalmaszkodni tudott ellenfelein.

Egyébként a tanulmányíró Tolnai is erős szubjektívitással ír, és — elvei ellenére, sok-sok kitéréssel, miként szépirodalmi műveiben.

III. Összegezés

Egy határozott állásfoglalású, biztos alapokon álló, jó ítéletű »ellenzéki« kritikussal ismerkedtünk meg Tolnai személyében. Ám ez a kritikai működés — mint láttuk — nem mentes a tévedésektől sem. Pályáján olykor kisebb ingadozások, megtorpanások, sőt eltérések is láthatók s néha mintha a hatalom képviselői felé is tekintgetne. Olyan hangokat hallat, hogy állami támogatást adjanak az irodalomnak, hogy a régi nemesség példájára legyenek ma is a grófok, nemések, mecénások. De ezeken túlmenően az uralkodóháznak is bizonyos gesztusokat. Legsúlyosabb e tekintetben az 1892—93-as év, amikor két cikke is foglalkozik József főherceggel s I. Ferenc Józseffel is. »Dicsőséges koronázásnak« mondja 67-et (*A magyar irodalom 25 éve*) és a nép igazi atyjának a királyt. Kedvezően ír ekkor József főhercegről is, és mint a nép pártfogóját, a művészet és irodalom felkarolóját, a katonaság legfőbb nevelőjét,

valamint a cigány nyelvtan szerzőjét dicséri. Ne felejtjük el azonban, hogy ezek a megnyilatkozások, a koronázás 25. évfordulójára íródtak, s Tolnainak mint szerkesztőnek elkerülhetetlen volt e »tiszteltetés«. Nem menti ez Tolnait, de megmagyarázza tetteit. A következő évben, 1894-ben már ismét erősen támadja a millenniumra készülő ország vezetőit.

Tolnai élesebb hangú bírálója társadalmának kritikáiban, de ez nem jelenti azt, hogy egyben élesebb szemű is társainál. Mikszáth átfogóbban lát, Tolnai szűkebb keretek között mozog és elsősorban ellenfelein keresztül nézi korát. Tolnai előtt így igen sötét világ bontakozik ki és nem lát kiutat. Nem jut el odáig, hogy akár a szervezkedésért annyi harcot folytató és egyre inkább öntudatosodó és politikai tényezővé váló munkásosztály felé, akár a 90-es évek agrárszocialista mozgalmi idején komolyabban az agrárproletáriátus felé fordítaná tekintetét. — E ponton megrekedt.

Tolnai a korához vezető politikai és irodalmi élet szálait elemezve kortársai közül a legközelebb kerül kora társadalmának leleplezéséhez, s így nem véletlen, hogy ő lép fel a leghatározottabban a kritikai szellem követelményével. Ebben látjuk működésének nagy jelentőségét.

A kritikai realizmus megfogalmazása tekintetében az élen jár s mellette talán csak Péterfy Jenő jöhet tekintetbe. E területen, a nagy orosz kritikai realisták és a nyugati regényírók nyomdokain, elévülhetetlen érdeme van Tolnainak elméleti téren s részben regényírói gyakorlatában is.

Az esztétika területén pedig olyan követelményekkel lép fel, amelyek egységbefoglalása nyeresége lehetne esztétikai irodalmunknak, de amelyek éppen kora viszonyai miatt nem lehettek olyan jelentősek, mint az kívánatos lett volna.

Az a küzdelem, amelyeket Tolnai, mint kritikus-esztétikus egy új irodalmi élet kialakulásáért vívott és amelynek elveit szépirodalmi alkotásaiban is igyekezett megvalósítani, nem jelentéktelenek s bizonyos, hogy a sajátos magyar irodalmi élet fejlődésében fontos határkövet jelentenek s feltárásuk a magyar irodalom gazdagodását jelenti.

A FELHASZNÁLT TANULMÁNYOK JEGYZÉKE

1. Tompa Mihály költészete. Kolozsvár, 1878. és Bp. Szle. 1878.
2. Bárány Eötvös József, mint regényíró. Koszorú, 1884. és Irodalom, 1887.
3. Irodalmi viszonyaink. Irodalom, 1886.
4. Hogy írják meg Arany János életrajzát? U. o. 1887.
5. Petőfi és Kisfaludy Társaság. U. o.
6. A Kisfaludy Társaságról. U. o.
7. Kiss József. U. o.
8. Epikai költészetünk. (Zalán futása.) U. o.
9. Gyulai Pál. U. o.
10. Gyulai Pál. Magy. Szle. 1887.
11. Határkiigazítások a magyar költészet és széptudomány terén. Irodalom, 1887.
12. A magyar Akadémia nagy hete. U. o.
13. Br. Eötvös József, mint regényíró. U. o.
14. Hun és magyar mondák. U. o.
15. Mit akart Arany János? Magy. Szalon, 1888.
16. Levél dr. Murányi Ármin úrhoz. Képes Családi Lapok, 1889.
17. A hatvanas évek irodalmi élete. U. o.
18. Lauka Gusztáv 50 éves írói jubileumán. U. o.
19. A hetvenes évek irodalma. U. o. 1890.
20. Irodalmi társulataink (P. Chrysologus rövid. P. Ch.) Magy. Szle. 1891.
21. Kritikánk a múltban és jelenben. (P. Ch.) U. o.
22. A nemzeti színház. (P. Ch.) U. o.
23. Jókai és követői. (P. Ch.) U. o.
24. Legújabb elbeszélő költészetünk. (P. Ch.) U. o.
25. A vidék és költői. Képes Családi Lapok, 1891.
26. Költemények. Váradi Antal versei. U. o.
27. Magyar költők Csokonaitól Bartók Lajosig. U. o.
28. A magyar irodalom története Bodnár Zsigmondtól. Magy. Szle. 1891.
29. A Petőfi Társaság jelöltjei. (P. Ch.) U. o.
30. Csokonai Vitéz Mihály. K. Cs. L. 1892.
31. A két Kisfaludy, mint lírikus. U. o.
32. Berzsenyi Dániel. U. o.
33. A magyar irodalom 25 éve. (1867—1892.) Magy. Szle. 1892.

34. Költemények. Írta : Szabolcska Mihály. U. o.
35. Arany János. U. o. 1893.
36. Arany János. K. Cs. L. 1893.
37. A Gyurkovics lányok. U. o.
38. József főherceg jubileuma. Magy. Szle. 1893.
39. József főherceg és a magyar irodalom. K. Cs. L. 1893.
40. Jókai Mór. Magy. Szle. 1894.
41. A főváros és az ezredév. (P. Ch.) U. o.
42. Jókai Mór. K. Cs. L. 1894.
43. A magyar nemzet ezredéves költészete. U. o. 1897.
44. Petőfi életrajza, írta : Ferenczy Zoltán. U. o.
44. Gyulai Pál mint elbeszélő. U. o.
46. Petőfi Sándor a mi szemünkben. U. o. 1898.
47. Vörösmarty Mihály költészete. U. o. 1899
48. Budapest színházai. U. o. 1900.

DOBOSSY LÁSZLÓ

A ZIMMERWALDISTÁK FRANCIA NYELVŰ FOLYÓIRATA A HÁBORÚ-ELLENES MAGYAR KÖLTÉSZETRŐL, 1916-BAN

Laczkó Géza A magyar irodalom külföldön c. cikkében, melyet a Nyugat 1912. évfolyama közölt (II. köt. 156. l.), a másoktól is gyakran éreztetett keserűséggel panaszkolta irodalmunk — főleg költészetünk — mostoha sorsát külföldön, elsősorban a francia nyelvterületen. Noha túloz Laczkó, hiszen az 1848–49. forradalom hatására, különösen pedig az emigránsok, főként Irányi Dániel munkássága folytán a múlt század első felének magyar irodalmát, nevezetesen Petőfi költészetét (és életét) a franciák viszonylag jól ismerték és elismerték, kétségtelen, hogy az Ady-nemzedék alkotásainak az első világháború előtt és azután is még sokáig nem akadt olyan tolmácsolója, mint az Irányival együtt dolgozott Charles-Louis Chassin.

E körülmény is fokozza annak a tanulmánynak az irodalomtörténeti jelentőségét, mely az első világháború idején, 1916-ban jelent meg Svájcban, a zimmerwaldisták francia nyelvű folyóiratában, a *Demain*-ben (Holnap). A tanulmány szerzője, az akkor harmincéves Lovag Ádám magyar költő, az új magyar költészet háborúellenes alaphangját mutatta be és bizonyította a tanulmányozott költők egy (vagy két) költeményének lefordításával és magyarázatával. A tíz oldalas cikk a következő költők műveiből közöl szemelvényeket: Ady Endre, Benjamin Béla, Dutka Ákos, Franyó Zoltán, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Lovag Ádám, Peterdi Andor és Szép Ernő.

A Genfben megjelent folyóirat, mely helyet adott a magyar költészet háborúellenes szellemét és megnyilvánulásait méltató tanulmánynak, a zimmerwaldi találkozón kidolgozott elveket hirdette merészen és következetesen, ha nem is mindig szabadulva az anarchoszindikalizmustól, melyet Lenin a francia munkásmozgalom egyik betegségének nevezett. Szerkesztője, a szenvedélyes Henri Guilbeaux, állandó kapcsolatot tartott a bolsevikok Svájcban élt vezetőivel a *Demain* közölte franciául Lenin és társai cikkei, majd az októberi forradalom után rendszeresen és részletesen beszámolt a Szovjetunió életéről és harcáról. E tevékenysége miatt Guilbeaux-t a francia bíróság 1918-ban halálra ítélte, a svájci hatóságok pedig kiutasították; (ennek folytán meg is szűnt e fontos nemzetközi folyóirat); Guilbeaux a Szovjetunióba távozott, a francia munkásmozgalomról írt munkája elé Lenin írt előszót; később elhatalmasodott benne az izgágaság, melytől már Romain Rolland is ismételtén óvta (ld. *Journal de guerre*, 1249. l.); s önmagával meghasonolva halt meg a harmincas évek végén (haláláról ld. Stefan Zweig: *Búcsú a tegnaptól*, magyar kiadás 274. l.).

A *Demain*-nek az a kettős száma — az 1916. november–decemberi kötete — mely Lovag Ádám tanulmányát közli, különlegesen változatos: vezető helyen Romain Rolland legélesebb és leghatározottabb cikkét közli a háború és az imperializmus ellen *Aux peuples assassins!* (A legyilkolt népekhez!) címen, egyéb közleményei közül pedig kiemelkednek Lunacsarszkijnak franciául tartott előadása Verhaerenről, Forelnak a hátsországi uszítókat támadó megrendítő írása, Frans Masereelnek a háborúellenes fametszetei, továbbá a Lengyel Szociáldemokrata Párt zimmerwaldista irányzatú külföldi képviselőjének a nyilatkozata és egy adatszerű leplező kimutatás a hadviselő felek háborús kiadásairól... Ilyen környezetben hangzott fel az új magyar költészet háborúellenes szözlama »A magyar költők és a háború« címen, Lovag Ádám közvetítésével.

A szerkesztői megjegyzés a szerzőt bemutatva közli, hogy cikkét franciául írta és a fordításokat is maga végezte. — A tanulmány bevezetése a magyar irodalom hagyományos nemzetköziségéről és »emberi hangjáról« szól. Az új magyar líra ezt a hagyományt folytatja, amikor a háború embertelen légkörében is az emberiség és a béke szószólójává szegődött. E tétel igazolására a cikkíró szemelvényeket mutat be az új magyar költészetből, egyébként értékelés vagy elemzés nélkül mindössze a költőt ismertető rövid tájékoztatás kíséretében. (A szerző magyar sorrendben írja a költők nevét — tehát: vezetéknev, keresztnév — ami akkortájt föltöttebb szokatlan s máig sem általánosult, sőt méltán vitatható írásmód.)

Elsőnek Szép Ernőtől közli az *Imádság* c. költeményt (megjelent az *Emlék* c. kötetben, 127. l.), formahűen, a rimképletet és a szótagszámot is tiszteletben tartva; hangulatos és finom francia vers e fordítás, a második vonalbeli szimbolisták — főként Jules Laforgue — modorában.

Ady Endre következik ezután; a cikkíró az új nemzedék legerősebb egyéniségének nevezi őt s két szemelvényt közöl tőle: egy jól választott prózai írást és egy kevésbé szerencsésen bemutatott költeményt. A prózai szöveg, mely a *Világ* 1915. augusztus 8-i számában jelent meg. A *magyar Svájc* címen, a sikerült francia fordításban ércesebb csengést kap és egyetemes távlatokba illeszkedik. Lovag Ádám pontosan és hűen, a szövegbe fojtott indulatot, keserűséget és gúnyt is érzékeltetve tolmácsolta Ady kemény prózáját. — A másik Ady-szemelvény a *Több bizodalom vágya* című költemény a *Halottak élén* kötetből. Tudomásunk szerint ez az első Ady-vers, mely francia fordításban, francia folyóiratban megjelent (noha Ady jelentőségéről már méltóképpen írt Révész Andor a *Revue des Études Littéraires* 1912. évf. 6. számában). Lovag Ádám Ady-versfordítása kevésbé ötletes, mint pl. Szép Ernő verseinek az átültetése vagy mint a később következő Dutka-versé; főleg a két utolsó sor fordítása modoros és nehézkes.

Mint ragyogna az én jó magyarságom
S tagadnám minden átkom,
Minden csunya jövő-gondot kivétnék
Csak egy kicsit hihetnék.

Que ma beauté hongroise resplendirait
Toutes mes malédictions je retirerais,
Je chasserais les vilains soins d'Avenir
Si un peu plus croyant je pouvais devenir.

Minthogy e költeményt Lovag Ádám a *Világ* 1914. augusztus 1-i számában megjelent, három részből álló *Távol a csatatérről* c. elmélkedésből vette, önkényesen hozzáfűzte az aforizmaszerű harmadik -próza- részt, mely mintegy értelmezi a költeményt: »Miért nem lehet? — Okvetlenül folytatódni fog az Élet — miért nem lehet halál nélkül egyszerű alvással megvárni a mostani dolgok végét?»

Ady után »két szocialista költő« mutat be a szerző: Peterdi Andortól az *Altass el, édesanyám* c. költemény első versszakát közli sikerült, hangulatos fordításban (magyarul: Peterdi Andor Költeményei 1904—1918. II. k. 75. l.), Benjámin Bélától pedig a *Halott ezred* (Le régiment mort) c. terjedelmes költeményt, melynek eredetijét nem ismerem. A Peterdi-fordításban különösen figyelemre méltó, hogy a költemény tartalmának vagy hangulatának eltorzítása nélkül szabadabbá és hajlékonyabbá teszi a francia szöveget a főnévi igeneves szerkezet alkalmazása révén. Ime:

És most nem szabad hallani, nem szabad látni
Csak várni, várni,
És most nem szabad riadni, nem szabad félni,
Csak nézni, nézni,
És most nem szabad nevetni, nem szabad sírni,
Csak bízni, bízni,
És csüggni az életem, mint alma a fán,
Altass el, altass el, édesanyám.

Ne rien écouter, ne rien voir,
Attendre, attendre,
Ne pas avoir peur, ne pas s'émouvoir,
Regarder, regarder,
Supprimer les larmes, supprimer le sourire,
Espérer, espérer:
Pendre comme une pomme sur la branche de l'Avenir.
Ah ! fais-moi, ma mère, fais-moi dormir !

Juhász Gyulától egy, franciául különösen szépen hangzó, baudelaire-i dallamot megzendítő szonettet közöl Rodin Gondolkodójához (Au Penseur de Rodin) címen; e Juhász-szonett magyar szövegét, mely első ízben a *Világ* 1916. január 16-i számában jelent meg A Gondolkodó címen, nem tartalmazza sem a Páku Imre szerkesztette Juhász Gyula Összes versei kötet, sem a Tolnai Gábor gondozásában megjelent Juhász Gyula Összegyűjtött versei.

Dutka Ákost is meleg szavakkal mutatja be a fordító, olyan költőként, akinek több mondanivalója is lenne a világ számára, mint az a költemény, melyet tolmácsol tőle, Az yperni Krisztus előtt c. ballada, s melynek franciára fordítása során számos szerencsés és szellemes formai megoldást alkalmaz; (magyarul a *Cédrusfa csellón* c. kötetben, 109. l.).

Kosztolányi Dezsőtől a Mák c. kötetben megjelent *Szentbeszédet* ülteti át, lendületesen, az eredeti formát követve. — Franyó Zoltántól *Pénitence* (Bűnbánat) címen közöl költeményt, amelyet nem ismerek.

Befejezésül Lovag Ádám a saját költeményei közül fordít le egyet, az 1915 (*Szelelem*?) címűt, mely eredetileg a *Hét* 1915. május 23-i számában jelent meg s melyet a Vígszínházban rendezett háborúellenes irodalmi esten Varsányi Irén adott elő. Mivel ritkán fordul elő, hogy magyar költő saját maga tolmácsolja művét idegen nyelven, nem érdektelen e fordítás néhány tanulságának megállapítása. Először is sokkal szabadabban bának a saját szövegével, mint más költőkével; míg ugyanis — miként már kiemeltük — a többi költemény eredetijét gondosan tiszteletben tartja, a sajátján tetszés (és költői szükség) szerint változtat. Általánosabb érvényű tanulság az, hogy a francia változat feloldottabb, árnyalatosabb, gazdagabb, színesebb; a magyar költemény szenvedélyes, szétesett, zilált; a francia kiegyensúlyozott, nyugodt, logikus. Ami magyarul újszerűen, sőt bántón hat, az a francia szövegben tisztelet-tudóan illeszkedik a szimbolista hagyományhoz. Íme például a hatodik versszak:

*Mintha a világnak szíve én volnék
minden szenvedés énram omlnék,
minden sebből az én vérem folynék —
fájdalom vára vagyok.
Minden gonoszság súlyát én érzem,
minden batorság kínszenvedésem ...
És rágondolok.*

*Et comme si je devenais le coeur de ce grand monde,
Comme un torrent de toutes ses douleurs m'inonde,
Je sens ta brûlure de toutes ses hontes,
L'apogée de ma tourmente éternelle.
Et je sens couler mon sang de toutes les blessures,
Ma respiration même me semble un lâche parjure ...
Et mes pensées vont vers Elle.*

Fél évvel később, 1917 júniusában újabb versfordításokat közölt Lovag Ádám, ezúttal a *Le plus grand monde* (A nagyobb világ) c. polgári haladó szellemű folyóiratban, melynek ez volt a második és utolsó száma. E változatos tartalmú kiadvány, melyben meglepően sok a magyar anyag s melynek munkatársai közt feltűnik D. Z. Manuilszkij és A. V. Lunacsarszkij is, két magyar költeményt mutat be sikerült fordításban, a kötetet bevezető „Fájdalom és lázadás antológiájának” részeként: *Babits Mihálytól a Fortissimot* és *Keleti Ártúrtól a Sirató ének 1915-ben* című, akkortájt méltán népszerű érzelmi és érzékeny tiltakozást a háború ellen.

*

A költő, aki ily hiteles fordításokkal hirdette a magyar költészet háborúellenes szellemét 1916-ban, már a szülői házból hozta magával a francia nyelv ismeretét: apja, az 1848–49. forradalom idején hazánkba került lengyel szabadságharcos, fiával az anyanyelvén kívül főleg franciául beszélt. Lovag Ádám, akinek a családi neve Glażewski volt, 1911-ben kezdett írni: cikkei jelentek meg az Erdélyi Lapokban, a Pesti Naplóban, a Világban, a Népszavában, a Nyugatban (1912-ben egy »ausztráliai csodatáncosnőről«, akiben Lovag Ádám az akkori új embertípus művészi kifejezőjét bírálja, 1915-ben Verhaerenről és 1916-ban genfi tapasztalatairól és olvasmányairól) — és a Hétben. A Hétbe írt cikkei közül a mi szempontunkból különösen figyelemre méltó az a beszámolója, melyet 1916 januárjában közölt *Idegen földön* — franciák között címen s melyben lausanne-i megfigyeléseit foglalja össze, kb. az ismertett tanulmányának és fordításainak készítésével egyidőben.

Egyébként Lovag Ádámnak nemcsak az a jelentősége a magyar irodalomban, hogy jelentős modern költőinket ő fordította első ízben franciára és hogy fontos nemzetközi fórumon (szelleme és jellege szerint egyaránt nemzetközi folyóiratban) mutatta be háborúellenes költészetünket, hanem az is, hogy — miként a *Hét* 1914. évf. 21. számának névtelen kritikusa írja — ő volt »az első magyar futurista költő«. 1914-ben ugyanis *Lovag Ádám első versei* címen kiadott egy mérsékelt költői igényességgel írt versgyűjteményt. Ennek darabjait ő maga is a magyar futurista költészet, »az igazi, a jogosult futurizmus« elindítóinak szánta. E kis kötethez, mely ma már irodalmi ritkaságnak számít s mely különös módon nem található egyik könyvtárunkban sem (Kozocsa Sándor: Magyar könyvészet 1911–1920 c. összeállítás azonban regisztrálja), — *Gulácsy Lajos* készített címlapot és illusztráló rajzokat, elő-

szavát pedig *Karinthy Frigyes* írta, ugyancsak új költői irány keresőjét üdvözölve Lovag Ádám, aki nemcsak magyar, hanem francia és angol költeményeit is közölte kötetében. »Programot jelent bé — írja Karinthy előszava Lovag költészetéről — és úgy látszik, szükség van programra, mert egy paradox esztétikai fölfogást kell magyaráznia: eddig azt hallottuk, a költészet onnan származik, ahonnan ismeretlen vágyaink, boldogságunk és boldogtalanságunk minden oka — az ismeretlen természetből, mely mondatik ösztönnek. Ön a verset a tudat és megismerés villanyfényében hívja elő — ez is kísérlet és ki kell várni, mit hoz nekünk. Bármilyen cél — áldott legyen minden kísérlet, mely új lehetőségeket feszeget — s még ha ismert tájakra vetődik is, idegen csapáson, az erdőirtó — áldottabb és teljesebb lesz az ő verejtékétől az az ismert vidék. Ön aranyat akar csinálni, látom — bízom benne, hogy közben rábukkan a puskaporra.«

Lovag Ádámól azonban hiányzott a költői ihletettség és a magasabbrendű elszántság ahhoz, hogy új irányt, új formákat, új képeket, új nyelvet teremtsen. Költeményei kezdetlegesekek, bágyadtak, dadogók. Amde áthatja őket az a szemlélet, amely költőjüket később a magyar irodalom szociális tartalmának és háborúellenes szellemének a közvetítőjévé teszi. Így ír:

*Haragszom arra,
ki modern mecsetben
klasszikus verseket ír,
míg sívár kültelken
ezer éhes asszony,
rongyos gyermek,
a nyomortól
csúnya szavakat kiáltoz
és görcsös könnyeket sír!*

*Szép selymes,
igazgyöngyös asszonyom,
van önnek szíve
örülni egy szép szonettnek,
mikor a pincelakásban
a varróleányoknak
— akárcsak ön,
oly szép volt, mint gyermek, —
nincsen már színe:
arcáról a szükség leszedte
(míg ön álmodott, ő sírt
— egykor a park homokjában
együtt nevettek —)
a nemrég még közös
gyermeki píri!?*

*És ön, ápoltkézű esztéta,
a grand art pápája,
nem gondol ön néha
ama híres babyloni falra,
melyre tüzes betűkkel volt írva:
»Mene, tekel, ufárszin!«
És úgy-e megharagszik,
ha mai nyelvre fordítom profánul:
»Amíg van ember, ki szenved,
ne legyen, ki bámul!«*

Ügylátszik, Lovag Ádámnak fejlett önkritikai érzéke volt, a világháború után abbahagyta a versírást (sajnos, a fordítást is) és haláláig — 1945-ig — banktisztviselőként dolgozott.

STOLL BÉLA

ADATOK

I. Az Árgirus széphistóriához

1. A széphistória szerzőjének neve. Mint ismeretes, a szerző nevét csak a széphistória versfőiből ismerjük. Toldy Ferenc a versfőket Gersei Albertnek, vagy Görgei Albertnek olvasta, majd Volf György (Hogy hitták az Árgirus szerzőjét? EPhK 1882. 135–140. 1.) a szerző nevét Gyergyai Albert-ben állapította meg. Két ponton módosította az addigi névmegállapítást. Egyrészt figyelembe vette, hogy a 9. és 12. versszakok Gy betűvel kezűdnek, másrészt a 13. versszak 1. szavánál néhány kései kiadás szövegét fogadta el helyesnek. (Az

arany almákat fán szépeket láttunk — Ez arany almákat helyett.) Volf György cikke óta az irodalomban teljesen meggyökeresedett a Gyergyai névalak.

Az időközben előkerült szövegek éppen a legfontosabb érvet, a 13. versszak 1. sorának értelmezését döntik meg. A kérdéses sor változatai a következők:

Tatrosy-kézirat, 1618 k.: *Ert arany almákat fán szépeket láttunk,*

OSzK Oct. Hung., 732,¹ 1686 k.: *Ert arany almákat...*

Buda, 1749. (OSzK): *Ezt arany almákat...*

H. é. nélkül, OSzK ponyvagyűjtemény 65/10: *Ezt, arany almákat...*

Buda, 1763. (OSzK): *Ez arany almákat...*

Buda, é. n. (OSzK 190.547/10): *Az arany almákat...*

A fokozatos szövegromlás nyilvánvaló: Az 1749-i budai kiadás nyomdásza az *Ért* (= érett) szó *r* betűje helyett *z*-t szedett s a későbbi kiadások az ebből keletkezett értelmetlenséget próbálták különböző módon kijavítani. A XVII. századi kéziratok egyébként más helyeken is pontosabb szöveget őriztek meg.

Az eredmény az, hogy az Árgirus széphistória szerzőjének neve lehetett Gergei, esetleg Gyergyai, de semmiesetre sem Gyergyai.

2. A Kodály által gyűjtött népi változat eredetije. Kodály nevezetes közlésében (Árgirus nótája. Ethn. 1921. 25. l.) az Árgirus-széphistória énekelt változatát tette közzé, melyet a bukovinai Istensegits-en gyűjtött 1914-ben. Énekesei elmondták, hogy a históriát egy nyomtatott füzetből tanulták, a nyomtatványt azonban nem tudták előkeríteni. A szöveg, melynek csak néhány sorára emlékeztek, nem a Gergei-féle, hanem annak egyik későbbi átdolgozása. Ennek legrégibb kiadása az OSzK ponyvagyűjteményében található. Megtudjuk ebből, hogy az átdolgozó Piskolti István, »a N. Magyar Koronának és egyik Zászló-allyának méltatlan Tagja«. A műhöz előszót is írt, (kelte: Debrecen, 1781. január), melyben többek között elmondja: »... kedvem tartotta azon Históriat (ti. az Árgirust) reformálni, új és jobb, s menyire lehetett Poétika Regulák szerént való Strófiákban szedni, mind a Stylusban mind a Matériában helyesebb expressiókkal élni.« A »reformálás« elég alapos volt és egyáltalán nem vált legköltőibb széphistóriánk javára. Többek között a szöveg tetemesen meg is bővült ezért Piskolti az eredetitől eltérően négy részre osztotta a históriát. A második rész bevezető versszakai a következők:

*Bujdosik Árgirus hegyeken völgyeken,
Erdős és kősziklás kietlen hegyeken,
Mégyn a járatlan idegen helyeken,
Éjjel nappal egyre szárazon, Vizeken.*

*A kit elől utól talál kérdezkedik,
A fekete város felől értekedik,
De senki-is arról nem-is eszmélkedik,
Tán e világon sínts sok így vélekedik.*

*Bujdosik egyedül tsak egy Inassával,
Kit uti-társának vive ő magával,
Ezzel kíván lenni edgyütt Ilonával,
Tőle el-eltávozott szerelmes párjával.*

*Bé-érkezett immár Tündér Országában,
A hol midőn menne egy völgyes pusztában,
Egy kis füstöt látá egy hegy oldalában,
Ahoz menni jónak itélé magában.*

*El-is megý holott egy nagy embert találá
Tőle meg-megrettenvén vissza is hátrála,
Mondván: jaj élttemnek tán itt lesz halála,
Tsak ugyan bé-méne szerentsét próbála.*

*A nagy ember kérði kitsodák vólnának,
Zeng a föld hangjától az ő nagy szavának,
Egy szeme közepin vagyon homlokának,
Az-is kerekded mint bagolly madarkának.*

¹ Ennek a kéziratnak eddig csak Jankovich-féle másolatát ismerték. (Quart. Hung. 237.) Mivel a kötet első része a Csoma-kódex másolatát tartalmazza, tévesen úgy gondolták, hogy az Árgirus szövege is megvolt a Csoma-kódexben, csak azóta elveszett. (Vö. Dézsi Lajos: a Csoma-kódex és a M. N. Múzeum másolata. Magyar Könyvszemle 1916. 77–84. l.) A Tatrosy-kézirat szövege kiadva: Ethnographia 1914

A könnyebb összehasonlítás kedvéért közöm a Kodály-gyűjtötte szöveget is :

*Bujdosik Argyilus hegyeken völgyeken,
Erdőn s kősziklákon, s kietlen helyeken.
Bujdosik egyedül, csak egy inasával,
Kit elvive uti társának magával.*

*Az fekete város felől tudakozik,
De még arról senki nem es értekezik.*

— — — — —
*Egy kis füstöt látta egy hegy oldalában
Ahhoz menni jónak itili magában.
Csakugyan béméne szerencsét próbála,*

— — — — —
*Mikor a barlangnak szélére eljuta,
A barlangban ottan egy nagy embert látta,
A nagy ember kérdé, kicsodák vólnának?
Zeng a föld hangjától az ő nagy szavának.*

Megjelent a Piskolti-féle átdolgozás később is, pl. Szarvason 1853-ban »Árgirus és Tün-kér Ilona« címen. Lehet, hogy egy ilyen későbbi, elterjedtebb kiadás volt a bukovinai székelyek kezében.

II. Balassi Bálint műveihez

1. *Egy Balassi-idézet.* Elkerülte a figyelmet, hogy Nádasdy Tamás vasi alispán 1605. máj. 26-án Batthyány Ferenchez írt levelében (Iványi Béla : Tinódi-idézet egy XVII. századi levélből. ITK 1954. 318—9. l.) az irodalmilag úgy látszik igen tájékozott levélíró nemcsak Tinódit és Ezopust, hanem Balassit is idézi helyzetének jellemzésére : »... Akar mint haniam epeszegemet, hetuen het eszemet, de mind sok írássom, szom, síralmam, langom, szolgálatom csak karom, egj nap csak föl akasztanak.« Az idézet az egyik Julia-versből való. (Eckhardt-kiad. 65. sz. 21. sor.)

2. *Egy Balassinak tulajdonított énektöredék.* Eckhardt Sándor 98. sz. alatt közli a következő töredéket : *Megsértett szívemnek sok fohászkodási biznóságim lehettek, ... hogy magamnál inkább szerettelek tégedet.* A töredék Batthyány Ferenc szerelmesleveleiben maradt fenn. Batthyány azonban ezúttal nem Balassi verséből idézett, hanem az *Eurialus és Lucretia* széphistóriából, ahol a 2. rész 2. versszaka így szól :

*Enmagamnál immár Lucretia téged sokkal inkább szeretlek,
Vélem, te magad is eszedben vehetted, mely igen kedveltelek ;
Megsebhedt szívemnek sok fohászkodási biznósági lehetnek ;*

(Balassa Bálint minden munkái. Kiad. Dézsi Lajos. II. 423. l.)

Mindenesetre érdekes, hogy Batthyány Ferenc Balassi versei mellett éppen az *Eurialus és Lucretia*-ból idéz.

3. *Fulvia.* Eckhardt Sándor szerint Balassi »Marcus Antonius hírhedt feleségének, Cicero nagy ellenségének nevével« jelölte utolsó éveinek szerelmét. (Balassi ÖM 397. l.) Szerepel azonban ez a név Szegedi Veres Gáspárnak Titus és Gisippusról szóló széphistóriájában is :

*Egy szép huga is az Titusnak vala,
Kinek neve Fulvia asszony vala,
Feleségül társának adta vala,
Kivel nagy sok jószágot adatott vala.*

(RMKT VIII. 322. l.)

Nagyon tetszetős ezzel kapcsolatban a következő feltevés : Balassinál nem példátlan, hogy regényes történetek szereplőinek nevét saját magára és kortársaira alkalmazza. (Pl. az echós versben.) Ebben az esetben Titus talán Batthyány Ferenczel, Fulvia a hugával, Katával, Gisippus pedig magával Balassival azonos. Így határozottabban felmerülhet Balassi szerzősége a Batthyány Katához írt echós versnél is. (Csapody Csaba : Ismeretlen magyar szerelmes vers a XVI. század végéről. ITK 1954. 437. l.) A nehézség abban van, hogy Batthyány Kata esküvője 1592. ápr. 19-én volt Széchy Tamással, a Fulvia-ostrom pedig 1593-ban zajlott le.

A SZIGETI VESZEDELEM VERSSZAKAINAK SZÁMÁRÓL

A humanizmus korának költője növekvő érdeklődéssel tanulmányozza a költészet formai sajátosságait s játékos kedvvel csempész be verseibe azokkal szervesen össze nem függő formai elemeket, pl. alfabetikus vagy szám-mozzanatokat. Ezt a gyakorlatot Balassi echós játékaival vagy akrosztichonjai egyaránt szemléltetik. Nem titok, hogy a XVI. század e sajátos formai gyakorlatát a XVII. század is tovább folytatja. Ennek a játékos hajlamnak egyik egészen sajátos egyéni példáját nyújtja Zrínyi eposza is, a Szigeti Veszedelem.

Az eposz olvasása közben hamarosan észrevesszük, hogy az egyes énekek versszakainak a száma változó ugyan (Pars prima 102 vsz., Pars secunda 86 vsz., Pars tertia 117 vsz.) azonban mindig a száz körül mozog. Az Obsidio Szigetiana tizenöt éneke tehát hozzávetőlegesen 1500 versszak. A versszakok számának ez a következtelen következetessége felhívja a figyelmünket. Ebből a szempontból sokkal következtelenebb például a Zrínyihez — korban — legközelebb álló Gyöngyösi, aki a Márssal Társalkodó Murányi Vénus c. regényes eposzának első részét (az Előljáró Beszéd-dal együtt) 207, a másodikat 353, a harmadikat pedig 417 versszakban írta meg. Vagy ugyancsak Gyöngyösinél maradván, a Porából Megéledett Phönix II. könyvének nyolcadik része 35 vsz., ugyanakkor a III. könyv ötödik része 123 vsz. Ebből az egyszerű összevetésből is joggal föltehetjük, hogy Zrínyinél bizonyára volt valami szándékosság a versszakoknak ilyen arányosan kerek számával.

Egészen meglepő eredményre jutunk, ha összeadjuk a tizenöt ének strófáit: $102 + 86 + 117 + 103 + 96 + 115 + 108 + 99 + 101 + 106 + 100 + 111 + 100 + 114 + 108 = 1566$.

Ez pedig Szigetvár ostromának, Zrínyi hősi halálának, egyben II. Szulejmán szultán halálának az éve.

Nem tarthatjuk valószínűnek, hogy itt véletlen egyezésről lenne szó.

A szándékosság mellett szól:

1. Az eposz címének a jelentése.

2. »Az olvasónak« c. előszóban Zrínyi mindjárt utal dédapja dicső halálának esztendéjére: »Homerus 100 esztendővel az trójai veszedelem után írta historiáját; énnékem is 100 esztendővel az után történt irnom Szigeti veszedelmet.«

3. A költő Zrínyi, kora irodalmi ízlésének hódolva szerette alkalmazni az ilyen vagy hasonló burkolt, sőt egészen elrejtett formai elemeket. Valószínű ide tartozik a versgyűjtemény címének SYRENAYA szava is, amelyet Négyesy (Gróf Zrínyi Miklós művei, I. kötet 387. l.) anagrammatikus alaknak vél a Zrínyiek nevének Serin alakjából.

4. A Syrena eredeti kiadásban, de a kéziratban is a Szigeti Veszedelem versszakai között elég hely van, s oda van téve a strófák folyószáma.

5. Azt fölőseges is említenem, hogy a Peroratio (Bereksztés) nem tartozik szervesen a Szigeti Veszedelemhez. Az egykorú kézirati példányban benne sincs, az 1651-es kiadásban pedig távol az eposztól, számozatlanul a kötet legvégén a Feszületre írt ének után következik. Csak Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc 1853-as Zerinvári gróf Zrínyi Miklós összes Munkái c. kiadásában került a Peroratio közvetlenül az eposz végéhez. Azt természetesen kell tartanunk, hogy Zrínyi tisztában volt eposzáinak értékével, és elsősorban arra gondol, mikor »nagy-hírű munkáját« emlegeti, azonban a kéziratba be se másoltatta, és az 1651-es kiadásnak is a végére tette, tehát nem akarta szervesen hozzáragasztani hatalmas epikai alkotásához.

Nem dönti-e meg föltevésünket az editio princeps és a kézirat egybevetése?

A kéziratban az I. ének 47. és 48. versszaka közé beiktatja a »Készen vagyon Szulimán; ...« kezdetű szakaszt, de ugyanakkor törli a 97. vsz. után következő »Mindezeknek pedig Halamir paranchol« kezdetűt. Ha amott beiktat valamit, emitt törölnie kell, mert ragaszkodik a versszakok számának az állandóságához.

Nem számíthatjuk a II. ének 4. szakasza után a kéziratban következő, de áthúzott három strófát. »A költő észrevette, — mondja Négyessy — hogy az epizód részletessége ártana a fő mesének és törölte a fölősegest« (i. m. 403. l.).

Hasonlóképpen vizsgálódásunk szempontjából nem jön számításba az sem, hogy a VI. ének 113. versszakának eredeti szövegét a költő áthúzta és mással cserélte fel.

Egyedüli komoly problémát a XIV. énekben találunk. Az első kiadásnak 4–11. versszakai (nyolc versszak) helyén a kéziratban kilenc versszak van eltérő szöveggel. A kéziratban tehát eggyel több strófát találunk. Mivel azonban semmi kétség, hogy az editio princeps 4–11. versszakai magától Zrínyitől származnak, a XIV. ének a számozatlan záró versszak figyelembevétele nélkül az 1651-es kiadásban 114 vsz.

Csupán két kérdés vár még megoldásra:

1. A II. ének rövidsége és

2. a két aposztrófé a XIV. és XV. ének végén.

1. A II. ének a legrövidebb, mindössze 86 szakaszból áll. Az utolsó versszak alatt a kéziratban ezt a jegyzetet találjuk: It ennihány Uers. hea (= Itt egynehány vers híja). Ezzel valószínűleg arra történik célzás, hogy ez az ének az átlagosnál kb. 18 vsz.-kal kevesebb, és — milyen érdekes! — a III. ének már 117 vsz., egyúttal a leghosszabb is.

2. Nem iktathatjuk be a számozott és összeszámolandó versszakok sorába a XIV., illetve a XV. ének záróversszakát sem. Ezek a kéziratban nincsenek meg és az 1651-es kiadásban is számozatlanul és dült betűvel vannak szedve. Miért nem számozták és miért szedték dült betűvel e strófákat? Erre csak egy válasz lehetséges: mert a szakaszok számán nem lehetett változtatni. Négyesy (I. m. 441. l.) említi Széchy véleményét, aki »szellemesen kimutatja, hogy a záróversszak bizonyosan utólag, talán nyomás közben készült, helypótlónak, mert másképp csak a 114. strófa jutott volna egy lapra. A XV. éneknek a kéziratból szintén hiányzó záróverszaka »az Akadémia kritikai kiadásában úgy van lenyomatva, mintha az első kiadáson kívül más valamely forrás lett volna hozzá, pl. a v-k u-val vannak szedve, ...« (i. m. 443. l.). Ez a bizonytalanság is a kiadás számozásához való ragaszkodást igazolja.

Kétségtelen tehát, hogy az eposz versszakainak számával Szigetvár ostromának évét jelzi. Ez a körülmény eddig elkerülte Zrínyi kutatóinak figyelmét. Pedig e tény tanulságosan mutatja, mint fejlesztette Zrínyi eposzi arányúvá a játékos formák humanista hagyományát.

KESS SÁNDOR

EGY EGYKORÚ ADAT LUDAS MATYI MEGJELENÉSÉNEK HATÁSÁRÓL

Dorka Illés a debreceni Kollégiumban a veterán rétorok publicus praeceptor, vagyis az alsó tagozat legfelső osztályának köztanítója, írja az alábbi levelet Kerekes Ferenchez. Régi barátság fűzhetette őket egymáshoz, amit az is mutat, hogy amikor Kerekes Ferenc kiadta Ludas Matyi-t, küldött egy példányt Dorka Illésnek. Ennek a levélnek azonban nem ez az érdekessége, hanem az: hogyan fogadták a debreceni Kollégiumban köztanító és tanítványai a Ludas Matyi-t. Az az örövendő fogadtatás félreérthetetlenül állítja elénk a debreceni köztanítók és diákság gondolkozásmódját, vagy egyszerűbben szólva a debreceni Kollégium akkori szellemét. Az a tűz, az a szellem, amely indította Kerekes Ferencet a Ludas Matyi kiadására, ott égett a debreceni Kollégium kis és nagy diákjaiban is s ennek győzelméért küzdöttek Fazekas Mihállyal, Kerekes Ferencsel együtt sokan névtelenül.

A levél így hangzik:

»Kedves Tiszteletes Uram! Nem tudom eléggé meg köszönni azon erántam, és Tanítványim eránt való jó indulatját, melyet az által méltóztatott ki mutatni, hogy Ludas Matyit ki nyomtattván, számunkra meg küldeni nem terhelte. Ezen ajándék igen betses előtttem, és Tanítványim előtt; mind azért, mivel nagyobb része Tanítványimnak még ezen Regét nem esmerete, a'ki közzülök hírét hallotta is, *Ludas Matyist* mostani gálájában örömmel látta; mind kivált azért, mivel ezáltal Tiszteletes Uram eránt való háládatosságra köteleztettünk le, mind én, mind Tanítványim. Ez indított most is arra, hogy Tanítványaim közzül egynehánnyal, kiket vásári alkalmatossággal elő kaphattam, versekben is meg köszöntsem Tiszteletes Uramnak rólunk való meg emlékezését, ki kérvén alázatosan mind a magam, mind az ő nevekben, hogy úgy méltóztasson őket meg itélni T(iszteletes) Uram, mint még uj, és gyenge Poetákat, méltóztasson ezen tsekély, de háládatos szívből származott tisztelet-jeket jó neven venni. Igérik, hogy ha a' Musák jó indulattal fognak erántok viseltetni, ezután illendőbb tiszteletet tesznek. A' kik közzülök a' Virgilius Georgiconjának Magyar fordítására praenumerálnak (előfizetnek K. S.), azoknak neveit, a' magaméval együtt közlöttem Senior Gyárfás Pál Urammal. Továbbra is jó indulatjába ajánlván magamat Tiszteletes Uramnak, maradtam d(ie) 15. Jan. 1816. Debrecenben legalázatosabb szolgája Dorka Illyés.«

Kár, hogy azok a köszönőversek nem maradtak fent, mert azok, minden bizonnyal, még többet elmondának Ludas Matyi lelkes fogadtatásáról s a debreceni kollégiumi diákság gondolkozásmódjáról, de magában ez a levél is jellemzően mutatja a Ludas Matyi megjelenésének hatását.

Ez a levél a Tiszavidéki Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtárában található, jelzete: R. 608.50.a.

LÁSZLÓ JÓZSEF

IRATOK A VÖRÖSMARTY HALÁLÁVAL KAPCSOLATOS ESEMÉNYEK TÖRTÉNETÉHEZ

1855. november 19-e gyászos emlékü napja irodalmi és nemzeti életünk történetének. Bár a szomorú esemény előre vetette árnyékát, Vörösmarty elmúlása, a Szózat költőjének halála nyomán mély lehangoltság, megrendültség s pótolhatatlan veszteség érzete lett úrrá országszerte.

Az események maguk, melyekben a nemzet gyásza és a költőkirály iránti tisztelete e napokban egymást követően megnyilvánult, közismertek. Ismeretesebb kétségkívül az okok is, amelyek a gyász és a kegyelet minden megnyilvánulását ezúttal politikai eseménnyé avaták. Ilyeneknek érezte azokat az elnyomó hatalom, de ilyeneknek fogta fel azokat maga a gyászoló nemzet is, a »sors-alázta hon« egész szenvedő népe, melyet új gyászában az a tudat vigasztalt és erősített meg némileg, hogy költője koporsójánál végre kisírhajta magát. A magyarság, elsősorban a főváros népe a szabadságharc bukása után Vörösmarty koporsójánál talált először alkalmat és lehetőséget arra, hogy magyar öntudatáról bizonyosságot tegyen, s pusztá tömörülésével, gyászkiáltásban való felvonulásával néma tüntetést rendezzen azellen az idegen hatalom ellen, mely legfőképpen kincsétől, politikai szabadságától fosztotta meg, melynek üldözésétől kevéssel előbb magát Vörösmartyt is csak szerencséje s Haynau bosszus kegyelme mentette meg.

Ismeretlenek, vagy nem eléggé ismertek azok a nézőpontok, amelyek szerint az elnyomó hatalom, s annak egyes illetékes exponensei az eseményeket akkor megítélték, — valamint az egykorú kormányhatóságoknak az eseményekkel foglalkozó iratváltásában és rendeleteiben megnyilvánuló ellenséges felfogása.¹

Ezeket az iratokat addig, amíg a Monarchia fennállt, a bécsi központi levéltárak egyike — a Kriegsarchiv — őrizte s rejtette el a magyar szemek elől. Most, hogy visszakerültek hozzánk, ide, fővárosunkba, ahol annak idején nagy titokban megszülettek, — most, amikor a századik évforduló bennünket emlékeztet, — nem lesz talán érdektelen ezeket az iratokat tartalmukban, s legalább egy részüket szövegezésükben is megismerni. Vannak köztük olyanok, amelyeket nem annyira a tárgyi tartalom, mint inkább a megfogalmazás módja, a stílusi tulajdonságok s az azokban jelentkező szubjektív érzelmi megnyilatkozások tesznek ma számunkra érdekessé. Ezekben nyilvánul meg legőszintebben az a szellem, amely a kormányhatóságoknak, illetve azok egyes megbízottainak az eseményekkel kapcsolatos ügyködését irányította.

S vajon miféle érzések, milyen gondolatok ébredhettek 1855. őszén az elnyomó hatalom képviselőjében akkor, amikor azt látta, hogy a magyarság, Pest, Buda népe érzelmileg teljes, tökéletes egységbe forrva áll Vörösmarty koporsójánál, s egészen rendkívüli előkészületek után nemzeti gyászt kifejező ünnepi külsőségek közt ad végtisztességet költőjének? A szóban forgó hivatalos ügyiratok ismerete nélkül is tudni lehet, hogy az osztrák megfigyelő, mint a Bach-féle »Einheitspolitik« eszmévilágának képviselője kedvetlenül, ingerültségig fokozódó kedvetlenséggel szemlélte az eseményeket. Bosszankodott azon, hogy a főváros népe a hat évi politikai nevelés teljes eredménytelenségét mutatva, tüntető egységben áll oda a hazafias érzések költőjének ravatala köré, s hódol egy olyan szellemi vezére emlékének, aki, mint aktív politikus is a levert nagy rebellio hívének mutatkozott. Ez a bürokrácia megbotránkozott azokon a szerinte eltúlzott külsőségeken, amelyek a hivatalos felfogás és az Einheitspolitik tanai szerint csak a »Landesfürst«, a »Landesvater« halála esetén volnának megengedhetők. Gyászkeretes napilapok egy költő, egy magyar költő halálának közlésére? Miféle ömlengő túlzás ez, s micsoda vakmerő szabálytalanság? Vajon mit tennének a magyar lapkiadók akkor,

¹ A szóban forgó iratokat ma az Országos Levéltár őrzi, a Militär und Civil Gouvernement 44/10 számot és »Polizei-Section 1855« feliratot viselő iratkötegének 7494. számú convolutumában. A »Vörösmarty-s Tod« feliratú pallium mintegy 35–40 darab különböző ügyiratot és nyomtatványt tartalmaz.

ha nem egy költőnek, hanem az uralkodónak, vagy a felsőes uralkodónak valamelyik tagjának halála hírére kellene közölniök? Micsoda eszközeik volnának akkor ennek a sokkal nagyobb, ennek az egyetlen, igazi nemzeti gyásznak a kifejezésére? Mőresre kell tanítani a magyar lapkiadókat, hogy a »gutgesinnt« állampolgár érzelmeit sértő ilyen célzatos illetlenség meg ne ismétlődhessek valamikor.

Az osztrák megfigyelő nemcsak a lapkiadók eljárását találja megrovásra méltónak. Bosszúsággal nézi végig magát a nagy temetést is, a Vörösmartyinak adott végtisztesség minden jelenetét. Megbotránkoztató tüntetést, újabb célzatos túlzást lát abban, hogy a közönség, mely máskor csak a Ferenciek teréig szokta kísérni a gyászkocsit, most tovább halad a Rókus-kórházig, s csak ott kezd szétoszlani. Még nagyobb feltűnést kelt az arisztokrácia magatartása. A mágnások, a gyűlölt ókonzervatívok viselkedését emberünk különös éberséggel figyeli. Látja, hogy a magyar arisztokrácia tagjai mind ott vannak a gyászmenetben. Nemcsak azok, akik állandóan a fővárosban laknak, vagy átmenetileg itt tartózkodnak. Vannak közöttük olyanok is, akik csak azért utaztak fel vidéki lakóhelyükről, hogy a temetésen részt vehessenek, megjelenésükkel tüntessenek. Nem válnak ki a mágnások a gyászkíséret tömegéből még a Rókus-kórháznál sem. Tovább mennek. Ott vannak a temetőben is, s a sírnál végzett szertartás idején is ott állnak a gyászoló családtagok körül. Íme, milyen meggyőző bizonyítéka ez annak, hogy az udvar, igenis, méltatlanokra pazarolja kegyeit. A magyar mágnás, akitől uralkodó és kormány jó példaadást várna, hálátlanul megfedkezve jötevéje iránti kötelességéről, a papsággal (»Hierarchie«) és az értelmiséggel egy követ fűjva, az elemi erővel feltörő nemzeti érzés és erő legfőbb hordozójának szerepében tetszeleg a világ előtt.

Az események között csak egy van az osztrák megfigyelő tetszésére. Az, hogy gyászbeszédnek nem hangzanak el sem a sírnál, sem a templomban a requiem után. De jól tudja, hogy ez is csak a rendőrhatalóság bölcs intézkedéseinek köszönhető. Mert a megjelent tömeg éppen ezeket a beszédeket várta a legnagyobb érdeklődéssel. Szeretett volna az ünnepi szónokok ajkáról valami politikailag fontosat hallani. Valamint, ami nacionalista vágyait, reményeit igazolja, s egy — hite szerint — jobb jövő eljöveteléhez fűzött balga reményeit megerősíti. Tudja emberünk azt is, hogy ezeknek a várokozásoknak kezdetben volt is valami alapjuk. Mert Vörösmarty az Akadémiának is tagja volt, s köztudomás szerint az Akadémia részletes programot dolgozott ki a maga gyászához s a költő családja iránti részvételének kifejezésére. A program szerint a sírnál az elnöknek,² Eötvös Józsefnek kellett volna gyászbeszédet tartania. Eötvös — »a nemzeti szokásoknak megfelelően« — rögtönzött beszédében kívánta méltatni az elhunyt költő érdemeit. A rendőrhatalóság ezt »aus Vorsicht« nem engedte meg. Ragaszkodott hozzá, hogy Eötvös az elmondandó beszéd szövegét neki előzetesen mutassa be, mire Eötvös — ebben a döntésben a személye, illetve szónoki képességei iránti bizalmatlanság jelét látva — a beszéd megtartásáról sértődötten lemondott. Tudni véli a megfigyelő azt is, hogy a pesti közönség, mely a rosszindulatú hírek terjesztésében most önmagát múlja felül, hasonló intézkedésekben látja okát Toldy Ferenc és Kubinyi Ágoston visszalépésének is. Hallott már a hátramaradt családtagok javára indítandó országos gyűjtés tervéről is. Természetesen ebben is a hazafias tüntetés szándékát látja, olyan megmozdulást, amelynek megindítóit megfelelő sajtópropaganda útján alkalmat akarnak nyújtani minden magyarnak arra, hogy nyilvánosan tanújelét adhassa politikai érzületének, s hazafias érdemeit szerez-hessen.

Ilyen gondolatok, ilyen megfigyelések és érzelmnyilvánítások teszik a tartalmát az alább bemutatott, hivatalos német nyelvű ügyiratnak, mely három nappal a temetés után nyilván a politikai hatóság tájékoztatása céljából készült és került a várbeli Szent György téren székelő cs. kir. katonai és polgári kormányzóság, a »k. k. Militär und Civil-Gouvernement für Ungarn« illetékes referensének írásztárára, hogy mint megbízható helyzetjelentés az esetleg szükséges hivatalos intézkedések alapjául szolgálhasson. Látszik, hogy belső használatra készült. Sem címzés, sem aláírás, sem keltezés nincsen rajta. Ezért ma már nagyon nehéz volna megállapítani azt, hogy ki volt az írója. De egészen bizonyos, hogy nem kinevezett státusbeli hivatalnok vetette papírra ezeket a gyűlölködő sorokat, hanem azoknak a titkos munkatársaknak, azoknak a besúgó konfidenseknek egyike, akik a Bach-korszakban a lakosság politikai ellenőrzésének legmegbízhatóbb közegei voltak, s az egyenruhás rendőrtisztlet mellett, azzal együttműködve a legnehezebb feladatokra vállalkoztak.

Amint mondtam, az írat szövege elsősorban az osztrák megfigyelő érzület- és gondolatvilágát feltáró tartalmával, kajánul gúnyos és szarkasztikus fogalmazásával tarthat számot érdeklődésünkre. Az a hangnem, melyben írója a tárgyalt eseményekről, azok szereplőiről, az ünnepelni szerető magyar nép szokásairól beszél, és a mód, ahogyan a történeteket magyarázza, mindennél jobb értékmérője annak a bevezető sorokban említett atyai oltalomnak és gondoskodásnak, amelyben Bach képmutató kormánya Magyarország népét, ezt a — nézete

² 1855-ben Eötvös másodelnöke volt az Akadémiának.

szerint — vezéreitől rossz útra terelt, megcsált népet részesíteni »feladatának és kötelességének tekintette«.

Nem készítettünk magyar fordítást a jeles írásműről. Nehéz is lenne visszaadni magyar nyelven az ironikus szöveg minden stilisztikai jellegzetességet, a választott szavak és kifejezések minden árnyalatát. Ugy, ahogy írója papírra vetette, szószerint, betűhű másolatban adjuk át ezt a tájékozó magyargyűlölettel, stréber szolgalelkűséggel megírt szöveget olvasóink ítéletének.

Das Hinscheiden des grössten schöpferischen Geistes einer Nation (wie Vörösmarti) u. zwar in deren Hauptstadt selbst, allwo der Sitz u. Mittelpunkt ihrer Aristocratie u. Intelligenz, besonders jedoch, wenn dieselbe, wie die Magyaren-Nation, nachdem sie kaum erst durch eine grosse Prüfung gegangen, gleichviel ob mit, oder ohne Grund, mit besorgnissvollem Auge in ihre nächste Zukunft blicken zu müssen glaubt, — ist zweifelsohne in ausnehmendem Masse geeignet Symptome emporzutreiben, deren Kenntnissnahme nicht ohne Belang sein kann für eine Regierung, deren väterlicher Hut und Obsorge die fernere Pflege dieser Nationalität selbst, gleichsam von oben, dazu noch unbedingter Massen anheimgestellt ist.

Pestnaplo, der vorzüglichste Träger der *Nationalbesorgnisse*, in einem Real-Lexicon wohl als National-politische Sondergelüste zu bezeichnen, bezüglich dessen Nummer mit der Ankündigung der Trauernachricht erschien in voller, fürstlicher Trauer; . . . derselben Ränder umdüsterte der ganzen Länge und Breite nach ein breiter, schwarzer Streifen, als ob sie das Hinscheiden des Landesvaters selbst zu verkünden hätte.

Alle die übrigen Blätter magyarischer Zunge thaten ein Gleiches mit dem einzigen Unterschiede, dass nicht die ganze Nummer, sondern die Trauerkunde allein schwarz umrandert war. Von dieser Regel bizarrer Schwarzkünstelei machte bloss das halbamtliche Budapesti Hirlop eine staatsmännisch-weise Ausnahme, und dasselbe glaubte die Trauerkunde in die bescheidene Spalte für Notizen und Alltagsneuigkeiten ohne in deren Alltagsstoilet auch nur eine Falte zu krümmen, ganz einfach einregistriren zu müssen.

Hiefür wurde jedoch schon gestern Nachmittags deren Redakteur die schmeichelhafte Auszeichnung zu Theil: ein junger Naseweiser, Schwarzseher im Kaffeehause »zur Krone«, als er in der fraglichen Nummer Budapesti-Hirlop die obligate gestreifte Schwärze vermisst hat, zerriss nämlich dieselbe entlang Angesichts der gesamten Kaffeebruderschaft, und, indem er den Redakteur gleichzeitig einen Verräther (haza árulo) geheissen, machte sich aus dem Staube.

Den *Trauerzug* machte alle Welt mit; das Diplomatische Korps der Privat-National-Öonomie, die Magnaten waren dabei vollzählig; mehrere, wie z. B. einer der Barone Liptai kam ausdrücklich hierwegen aus der Umgegend herbei. Der Trauerzug selbst machte nicht, wie sonst auf dem Franziskaner Platz halt; anstatt da ein Ende zu machen, verlängerte er sich vielmehr bis zum Rochus Spitale hin.

Doch der hohe Adel beider Geschlechter, von einer Menge Privatdilletanten und Liebhabern zu Fuss umrungen, fand es hochnobel und schicksam, oder doch rathsam, in seinem national-ökonomischen Differenzial-Calcul, sich bis an das nunmehr ewige Grab dieses einzigen Nationalgenies in Corpore zu begeben. — Reden wurden keine gehalten, u. zwar weder gestern an der Stätte, noch aber heute (22/11) nach Beendigung des grossartigen *National-Requiem*s beim vollgepfropften (Gottes) hause. Während des Todtenamtes fragte man einen zugegen gewesenen Deutschen: Wie kommt ihnen dieses statistische Ziffer der oesterreichischen Wohlfahrt vor?

— Statistische Ziffern kommen einem Realkredit und Realprotest gegen imaginäre Grössen gleich! — war die Antwort.

Dass da, wo das Nationalgenie, das — einzige — Vermögen Worte aus nichts zu schaffen, auf ewige Zeiten zu Grabe getragen wird, auch tüchtig wenigstens von der heiligen Redner-Bühne herab, gleichsam vom Amtswegen gesprachmeisterter werde, — dass bei solch einem Anlass der ganze Schwarm der National-Figuren und Hyperbole sich mit poetischer Lizenz, mit der echt wortkünstlerischen Genie-freiheit nach Herzenslust ergehen werde: dies war die einzig frohe Aussicht der bunt-trüben Menge, als sie zuerst die Trauerkunde vernommen.

Der Magyare freut sich nun einmal stets in vorhinein, wenn er aus vollem Halse »éljen« schreiben könne, und wäre es bloss aus Anlass eines Todes.

Die Menge, gleichviel ob intelligent oder brutal, vornehm oder gemein, täuschte sich in ihrer instinktiven Vorsicht auch diesmal nicht. Der Verewigte war nämlich eine Art Altgesell unter den Jungesellen der National-Gelehrtheit. In deren ausserordentlichen Sitzung wurde auch deshalb verabredet:

Zuerst die von dem Todten Verlassenen mit einer Trauervisit in Corpore zu erfreuen; dann durch ihren Präsidenten Br. Ótwós, des Todten und dessen Verdienste bei dessen Bestattung zur Erde geziemend zu gedenken, — endlich

aber zur Beseitigung der pecuniären Verlegenheit der Zurückgelassenen auf eine der Nation würdige Weise das Geeignete zu thun. Das heissersehnte akustische Spectakel einer National-Trauerrede blieb jedoch zur grössten Verstimmung der Menge aus, und zwar, wie es die redselige Menge wissen will, rein vom Amtswegen.

Br Ötws habe der Nationalsitte gemäss — wenigstens anscheinend — extemporiren wollen; und die k. k. Polizei-Behörde habe bei der diesfalls physischen Unmöglichkeit einer vorläufigen Einsichtnahme gleichsam aus Vorsicht, den etwaigen Unvorsichtigkeiten und blamirenden Schnitzern des Redners zuvorkommen, demselben ganz einfach die Wahl zwischen ganzlichem Stillschweigen oder einem methodischen Einlernen gelassen. —

Der Baron habe jedoch darin eine Art Misstrauensvotum gegen sein bewährtes Redetalent und Sprachfertigkeit erblicken wollen, und resignirte sich zu einem populär eloquenten Silentium.

Die Menge geht jedoch noch weiter, und setzt ein ganz analoges Gerücht auch in Betreff des Secretärs der gelehrten Gesellschaft Franz Toldy, so wie des Kustos vom National-Museum, August v. Kubinyi im Umlauf. Auch sie hätten von ihre Nationalkunst zu extemporiren bei dieser Trauer-Affaire einige Muster zur Belustigung der Menge, zum (allgemeinen) Besten geben wollen. Doch auch sie beide, eben so wie der Baron hätten wenig Lust auswendig zu lernen, oder sogar eine extra-ordinäre wörtliche Vorlesung zu halten.

Zur Linderung der Noth, worin sich die Familie des Verstorbenen befindet, hätten endlich, nach der Versicherung der stolzen Nationalfama, die Besseren der Nation, die Optimaten, die optimistischen, hoffnungsvolleren Magnaten auf das famoseste gesorgt: hiernach hätten dieselben 50 Tausend Gulden CM in einem Nu unterschrieben, d. h. sich zu Schuldnern der Familie bis zu diesem Betrage erklärt, und gleichzeitig verbunden, die bezüglichen Interessen im Betrage von 3000 f. der Familie alljährlich auszufolgen.

Mit der Vollbürtigkeit der Kinder träte erwünschten Falles für diese freiwilligen Subscribenten zur Nationalschuld die Pflicht, gegen halbjährige Aufkündigung die gerichtlich strenge Pflicht der Heimzahlung der ganzen Theil-Schuldbeträge. Nach einer anderen Version sei dies jedoch nur noch ein pium desiderium der Besseren der Nation: und man wolle zuerst von der Regierung ermächtigt werden, im Wege journalistischer Provocationen der ganzen Nation Gelegenheit zu bieten, sich dabei ein National-Besserschaftszertificat ins Verdienen zu bringen.

Um sich kurz zu fassen:

Die ganze Trauer-Angelegenheit wird im Publikum als eine der National-Intelligenz und Aristocratie überraschend willkommene Gelegenheit angesehen, ihre Lebensfähigkeit, eigentlich Lebenslust thatsächlich zu demonstrieren, gegen deren Anzweiflung Angesichts der Welt bruyanter und brillanter Massen zu protestiren.

Kivül (háttérban):

N. 7590 Pz. —

Mit Nr 7567. bereits erledigt, somit unter Kenntnissnahme ad acta, — Ofen, am 30/11. 855.

R. 30/11.

(Olvashatatlan kézjegy).

*

Ennek a jelentésnek megszerkesztésével és beküldésével azonban a jelentéstevő személy. az osztrák »Nationalgenie« eme kiváló képviselője feladatát még nem tekintette megoldottnak. Érezte, hogy neki lesz még mondanivalója ezzel az ügygel kapcsolatban. Egész munkát akart végezni, hogy jól megoldhassa rendkívül fontosnak érzett feladatát, melyet maga így határoz meg: a magyar értelmiség, a kormányzat iránt ellenséges magatartású elemek pulzusát időnként gondosan megfigyelni, annak esetleges rendellenességét észrevenni, s róla — mihez tartás végett — a magas kormányt idejekorán értesíteni. Csak az alkalomra várt tehát, hogy újra megszólalhasson. Hamarosan megtalálta azt is. És pedig akkor, amikor — mint írja, — a Magyar Sajtó november 25-én megjelent 122. számának vezércikkében foglaltakról tudomást szerzett. Megírja tehát második jelentését, melyben ennek a vezércikknek a politikai helyzetet jellemző, szimptomatikus jelentőségére hívja fel a kormány figyelmét. A magát referensnek nevező, és prófétának érző konfidens szerint az említett vezércikk fontossága rendkívüli. Tartalma világos bizonyítéka annak az első jelentésében foglalt megállapításnak, hogy az egész nemzeti mozgalom, mellyel annak vezetői a »Reich keleti felében, a Reichshälfte többi nemzetiségei rovására méltatlanul és jogtalanul« előjogokat akarnak a magyar elem számára kiharcolni, — ez az egész mozgalom nem egyéb, mint a magyar értelmiség saját külön, önző kezdeményezése, a nemzet nyugalma feldúló erőszakoskodása, melyhez a magyarság tömegeinek semmi közük nincsen. S éppen ezért úgy véli, hogy az, mint az összbírodalom érdekeit, s azokkal együtt a magyarság érdekeit is súlyosan veszélyeztető mozgolódás minden eszközzel elfojtandó. Amint a maga bizarr képekkel élénkített,

szenvedélyes stílusában mondja: »be kell tömni a Magyarországon elemi erővel feltörő nemzeti életkedv minden forrását, mert különben a kormány legfontosabb célkitűzései: a nagy birodalom újjáalakítása, »die durchgängige Einheit«, — »die immerdar angenommene Einheitsregel« kerülnek ismét veszedelembé.

Ennek a második beszámolónak is az az alaptétele, hogy a magyar értelmiség és a magyar arisztokrácia vezérei, ezek az »alles rosenroth sehende Optimaten« a bennük parázsló nemzeti vágyakat, diese »akatholische, einheitscheue Sonder-Passion des Patriotismus« az egész magyarságban lángra akarják lobbantani. Ennek a megállapításának legfőbb bizonyítékát a szóban forgó vezércikk befejező soraiban látja, ahol a cikkíró a Vörösmarty halálával kapcsolatos elfemuttatását ezzel a javaslattal végzi: »Állítsunk fel végre már községi könyvtárakat.« Hiszen — így érvel javaslata mellett az inkriminált cikk írója — mivel állíthatna a nemzet méltóbb emléket a Szózat költőjének, mint azzal, hogy a magyar irodalom népszerűsítésére országsszerte kölcsönkönyvtárakat, legalább 2000 községi könyvtárat alapít, s ezeknek a könyvtáraknak alapját a most elhunyt költőkirály műveinek beszerzésével veti meg.

No, csak ez hiányzik még! — véli a minden magyar Sonder-Passion háttérbe szorítására felesküdt, gúnyoros osztrák besúgó. Mi lenne ennek a folytatása? S mi a vége? Még elképzelni is rettenetes! »Kétezer községi könyvtár, kétezer aransujtásos, aransarkantyús, — szintiszta nemzeti parfümmel illatosított népkönyvtár, németbosszantó, borshoz és paprikához hasonló, bódító radikális fűszerekkel ízesítve!« Uramfia! Mi lenne ez egyéb, mint megannyi állandósított londoni meeting en miniature? Mi más lenne ez, mint megannyi hazafias egyesület? Mi más, mint kétezer védegyelet a javából, melyeknek mindegyike nem a kultúra terjesztésében, hanem a szökehajú, kékszemű német szellem termékeinek becsempészése elleni harcban látná feladatát stb., stb. — »Íme, — folytatja tovább büszke önelégültséggel a magát profétának érző denunciáns — mennyire igazam volt akkor, amikor első jelentésemben rámutattam a mostan, Vörösmarty halálával kapcsolatban erősebb hullámokat felkavart hazafias magyar mozgalmak nagy jelentőségére. Veszedelmes ez a mozgalom magában véve is. Hát még, ha szövetségest is talál az önző, kereskedői spekulációban! «Mert a besúgó ennek a szövetségnek a jeleit is látni véli már. Ott van bizonyítékul a Pesti Naplónak egy nappal előbb, november 24-én megjelent száma azzal a hirdetéssel, amelyben Kilián György könyvárú a lap olvasóit értesíti, hogy Vörösmarty műveinek még raktárban levő 500 példányát a költő családja javára kívánja kiárúsítani. Még pedig úgy, hogy az eddig leszállított árakat megszünteti, és a teljes összegű eladási ár egy harmadrészét (tehát kétezer pengő forintot) a költő családja számára ajánlja fel.

Egyébiránt ez a hirdetés — írja tovább a besúgó — egy másik »tény« bizonyítására is alkalmas. S az impertinens német hírszerző itt arra a »tényre« kívánja föl hívni a kormányhatóságok figyelmét, hogy Vörösmarty nem is volt az a szellemi nagyság, aminek a hazafias agitáció most feltűnteti. Hiszen amíg élt — így érvel galád állítása mellett — műveit a magyarság nem is vásárolta. Azokat a kereskedői spekuláció — lám — még leszállított áron sem tudta értékesíteni. Ha ezek a művek (melyeknek megjelölésére emberünk — gúnyolódásának tobzódó szemtelenségével — itt a »Genie-Specereyen« kifejezést használja), valóban kitűnőek volnának, ha azoknak kiválósága valódi, s nem a költő halála után felfedezett »posthume Superfeinheit« volna, akkor azokat a magyar olvasóközönség már régen, még a költő életében elkaphatta volna. Megtalálták volna vevőiket ezek a kötetek sokkal előbb, amikor az országban még nem nyílt tere a gyász és a részvét érzelmei mögött megbúvó hazafias agitációnak.

Erezni lehet, hogy a jelentés írója, a magát referensnek nevező és profétának érző konfidens itt, ennél a témánál van legjobban a maga elemében. Itt igyekszik igazán a gúnyos ötletek, a szatirikus szellemesség mesterének mutatkozni. A három utolsó bekezdésben, ahol arról beszél, hogy a Vörösmarty családjáról való tervezett akadémiai gondoskodás is azok közé a megmozdulások közé tartozik, amelyek — a látszattal ellentétben — nem a költő emléke iránti őszinte tisztelet spontán megnyilatkozásai, hanem aggasztó jelentkezési formái a költő halálával kapcsolatban új erővel jelentkező nemzeti függetlenségi gondolatnak. Hiszen köztudomású, hogy Vörösmarty, akinek hátramaradt hozzátartozóit a hazafias felbuzdulás most a legnagyobb áldozatkészséggel veszi oltalmába, ennek az áldozatkészségnek saját személye iránti megnyilatkozását soha nem élvezhette. Szegénységéről, anyagi gondjairól, amíg azokkal maga vívta küzdelmeit, soha sem vette tudomást tisztelői, az irodalom pártoló, lelkes hazafiak. Teljes részvétlenséggel kellett a költőnek találkoznia akkor is, amikor — nem sokkal halála előtt — nehéz helyzetében arra az elhatározásra jutott, hogy műveinek még meglevő köteteit Toldy Ferenc segítségével próbálja eladni. Toldy, számítva az »optimaták«, a mágnások megértésére, magára vállalta a kellemetlen »házaló munkát«, csak hogy Vörösmarty kénytelen ne legyen »utca« koldus módjára alamizsnát kéregetni. De hiába! A nagyméltóságú hazafiak keblében még Toldy etiketteszerűen finom házalóművészete sem volt képes felebaráti szeretetet kelteni, vásárlókedvet ébreszteni. Nem tudott eladni egyetlen egy

példányt sem. Persze most — folytatja tovább az ironia osztrák nagymestere, — a gyász-
eset óta hasonlíthatatlanul magasabban állnak Vörösmarty részvényei. Ezek az értékpapírok,
amelyek korábban, a hazafiak börzspekulációinak idején, a nyílt piacon zérus alatt állottak,
most egyszerre százszázalékos árfolyamemelkedést értek el. Most mindenki sietve a tettek
mezejére lép, hogy a maga nevét jóhangzásúvá tegye, hogy magának és saját kasztjának
olcsó népszerűséget szerezzen, vagy a pénztárcáját megtölthesse. Teszi pedig mindezt a köz-
rend kárára, a köznyugalom rovására.

Ilyennek látja, ezért ítéli el az ébertekintetű konfidens a politikusok és az üzletemberek
magatartását. De befejező soraiban ütni kíván még egyet a sajtó képviselőin, közelebből a
Magyar Sajtó című lap szerkesztőségén is. Ennek a lapnak a községi könyvtárak eszméjét
felvető vezércikkére visszatérve, s azon még egyszer felingerülve emberünk a közvádoló pózába
vágja magát, s hangnemet változtatva, hatósági-intézkedést provokálni akaró, szigorú han-
gon teszi fel a kérdést: hogy méréselt »so ein« Magyar Sajtó éppen most, a Vörösmarty halá-
lával kapcsolatban fellángolt kedélyizgalmak közepette ilyen, Ausztria-ellenes, az osztrák
szellemi termékek irtását célzó, nagyszabású védegyelet eszméjével előállni? Egy újság, melyet
Bécsben nyomnak, s mely a »streng orthodox, gutgesinnt« lap hírében áll!

Emberünk nyilván nagy hatást várt ettől a remekbe készült, a szakmai stílus minden
díszével ékeskedő, adatokban és izgató erejű gondolatokban oly gazdag írásművétől. Bizo-
nyára azt remélte, hogy az általa szolgáltatott adatok birtokában Protmann emberei meg-
fogják kettőzni éberségüket, s leszámolnak a közrend, a köznyugalom magyar ellenségeivel.
Rendcsináló ambíciójának féktelenségében legszívesebben bizonytalannal egy új szigorú Haynau-
rendszer bevezetését javasolta volna, hiszen — úgy véli — összegyűjtötte már minden bizonyí-
tékat annak, hogy a magyar »National-Lebenslust« mással, mint következetes szigorral
ki nem írható. »Profétai« szeme, melyre olyan büszkén hivatkozik, talán látta is már, hogy a
kufsteini, spielbergi, josefstadti várbörtönök sötét torka hogyan nyeli el újra a magyar »opti-
maták«, a magyar lapkiadók, a magyar rebellisek hosszú sorát.

Kijózanító meglepetés lehetett tehát számára, hogy hangulatjelentése nyomán a
hazai közigazgatásban nem jelentkeztek az általa várt, s oly üdvöseknek vélt intézkedések.
Sőt, épp ellenkezőleg, egyre több jele mutatkozott annak, hogy az abszolutizmus már enyhülő-
ben van Magyarországon. Még a korábban bebörtönzött magyar rebellisek is hovatovább
mind visszakapják szabadságukat.

A jelentés szövege egyébként a következő:

In der Epoche der Um- und endgültigen Neu-Gestaltung eines grossen Reiches, wie
Oesterreich, und zwar nach dem Vorbilde durchgängiger Einheit der wiederstrebendsten
Elemente, wovon jedes die Bevorzugung einer Central-Stellung in dem einen Reiche für sich
ausschliesslich in Anspruch nehmen möchte, dürfte wohl Alles und jedes, was den jeweiligen
Pulsschlag der Intelligenzen jener widerstrebenden Elemente mit annäherender Genauigkeit
anzugeben geeignet ist, von einigem Belang für eine Regierung sein, deren erste Aufgabe
eben die ist, das, was der von ihr einmal für immerdar angenommenen Einheits-Regel sich
minder fügen will, oder derselben immer von Neuem zu widerstreben versucht, unter jene
Regel bleibend zu bringen, daran auf immerdar anzupassen, anzubequemen, anzugewöhnen.

Dieserlei Pulsschläge von Zeit zu Zeit zu befühlen, deren etwaige Abnormität mit
thunlicher Genauigkeit wahrzunehmen, und zur Darnachhaltung bei dem hochwichtigen
Geschäfte freier, zwangloser Anbequemung und Angewöhnung der hohen Regierung recht-
zeitig und wahrheitsgetreu anzugeben, ist es eben der Haupt-, ja alleinige Zweck dieser Eingaben
des Referenten. In der Zahl 118. 1. J. dieser Eingaben, eigentlich gegen deren Ende wurde so
unter anderen festgestellt:

Dass die ganze National Traueraffair, bezüglich Vörösmartys Sterbefall im Publikum
als eine den Optimaten der National-Intelligenz und Aristocratie überraschend willkommene
Gelegenheit angesehen wird, ihre resolut sprudelnde National-Lebenslust thatsächlich zu
demonstrieren, gegen deren etwaige Anzweiflung, gegen etwaige Zumuthungen vom passiven
Resignationsgelüste Angesichts der Welt eclatanterweise zu protestiren. Der Referent hat
jedoch hiedurch nur die eine Hälfte des in dem fraglichen Sterbefall inbegriffenen Momentes
bezeichnet, in seiner Ganzheit muss demselben noch einmal so viel Tragweite oder Druckgrösse
zugeschrieben werden.

Nicht nur ihre eigene (nämlich) resolute (National) Lebenslust wollen dabei die opti-
mistischen, Alles rosenroth sehenden Optimaten der Aristocratie, Hyerarchie und Intelligenz
mit einer Art Éclat demonstrieren, so wie sie dann daraus, aus der Versammlung zur Beerdigung,
wäre da nicht die Vorsicht der Behörde für Ruhe und Ordnung stillschweigend thätig gewesen,
eine Art von Londoner-Meeting improvisirt hätten, nicht nur gegen Zumuthungen etwaiger
(weiblicher) Alles schwarz sehender Resignation ihrerseits dabei con Brio bleibend protestiren
wollen sie: derselben Amphibien-Tenazität geht über diese Passivitäts bezeugung noch

bedeutend hinaus zur förmlichen Manifestation national-thätiger Lebenslust, indem sie gleichzeitig willens sind, dieselbe Nationallebenslust ausserhalb ihrer selbst und für sich selbst in der ganzen Nation bleibend empor zu elektrisiren.

Hier ein Beweis :

Die Nummer des *Magyar Sajtó* 122. vom 25-t 9-br 855. theilt einen Leitartikel : »Kommen wir der Beerdigung zuvor« mit, geschrieben aus Anlass der Beerdigung Vörösmartys, und zwar geschrieben schon Tags darauf. Derselbe Leitartikel endet wie folgt :

»Stellen wir doch endlich einmal Gemeinde-Bibliotheken auf.« »Welch eine Wirkung dies auf die Literatur, welch einen Einfluss auf die Nation zu Folge hätte, wenn auch nur zwei Tausend der wohlhabenderen magyarischen Gemeinden öffentliche Bibliotheken aus den Werken unserer vorzüglichsten Schriftsteller aufstellen möchten.« »Unserer Ansicht nach gibt es kaum eine Gemeinde-Ausgabe, zu der jeder Bürger gebührenderer Massen beitragen könnte : und es gibt auch gar keine Gemeinde, die solch einer Aufgabe nicht gewachsen wäre. Man gestatte uns anzunehmen, dass es im Lande nicht eine einzige Ortschaft gebe, in der nicht wenigstens ein Mann vorzufinden wäre, von genug Einsicht, patriotischem Instinct und Ansehen, die Idee solch einer Gemeinde-Bibliothek ins Werk zu setzen.«

»Wir kennen keine schönere noch würdigere Art jenem Manne, welcher durch sein Gedicht : »Szozat« ins Herz von hundertausenenden die unerschütterliche Patriotentreue eingepflichtet hat, ein ewiges, geistiges Denkmal vom Lande aus aufzustellen, als wenn jede magyarische Gemeinde die Aufstellung dieser öffentlichen Gemeinde-Bibliotheken mit den Werken Vörösmartys beginnt.«

Und schon hat die durch den Todesfall gebotene Aussicht zu schwerfälligen klumpen patriotisch duktilen plumpen Goldes die selbst aufopfernde Uneigennützigkeit der geistigen Speculation aus ihrer passiven Nutralität heraus electrisirt, und schon liest man in der mitfolgenden Nummer des vielbesorgten *Pesti Napló* vom 24-t 9-br 855 von einer mit Pomp zur Schau gestellten Goldmacher-Munificenz der Buchhandlung Georg Kilian. Ihrerseits steht schon nämlich und zwar ganz obenan in der besagten Nummer angekündigt : »Ein Drittheil gehört der Familie des (gestorbenen) Verfassers (das magyarische »Szerző« für »Verfasser« heisst eigentlich — hier ganz à propos — Erwerber)!

Und nach diesem Zeichen feil-, wo nicht theuer-bietungsmässigen — ersten — Ausrufs, nach handelswissenschaftlicher Rechtschreibung Marktschreierei, heisst es dann : »der für das laufende Jahr angekündigte herabgesetzte Preis wird zu dem obigen Ende hiemit aufgehoben, und von heute an« etc. etc. — »Von der ganzen Ausgabe sind noch 500 Exemplare übrig.« etc.

Man glaubte von diesem diplomatischen Anboth christlich guter Dienste Seitens einer passiv-neutralen Klein-Macht hier schon aus dem Grunde Akt nehmen zu müssen, damit man sehe : wie weit die Fluth des Todesfalles eines Dichters, bei dessen Lebzeiten es kaum nur noch eine Ebbe gab, und der buchstäblich gleich einem imaginären ans Land geworfenen Wallfische, im trockenen sass, — damit man sehe : zu welcher Überschwemmung die besagte Fluth anzuschwellen droht, lässt man sie ihren Lauf unregelter Massen nehmen, und erlaubt, dass die unternehmungslustigen Aktien des Auskunftwissenden, vielfach wechsel-kundigen Interesses sich der akatholischen, einheitscheuen Sonder-Passion des Patriotismus legitim vermählen.

Zweitausend Gemeinde-Bibliotheken im Nationalkostüm, goldbetresst, goldbeschnürt, goldbespornt, ja umduftet von quintessentiellen Nationalparfüm, aus lauter narkotischen Radicalingredienzen, wie das undeutsche, ungesellige Pfeffer und Paprika, als so viele Londoner-Miniatur-Meetings in Permanenz, d. h. : als soviel Patriotenklubbs, anstatt-gemeinfasslicher-Reden, wie bei den ausländischen Meetings mit obligater Conversations-Discretion, ja als so viele »Védégylet«-Bureaus gegen Intrusion oder Einschwärmung von Delicatessen und Filigramprodukten blondharigen und blauäugigen deutschen Geistes, — endlich als so viele — patriotisch gemeinte — Korrekptions und Disciplinirungs- oder Besserungs-, mit einem Wort Zucht- und Arbeitshäuser für die jetzt nur so stagnirende, oder blaumondtägige facierende Papier-Industrie und Intelligenz, man lasse sie gedeihen, ohne deren Meister zu sein, und die Blüthensaison, weiterhin die Schnitt- und Land-Marktzeit der Märzerrungenschaften wird nach so kunstgerecht gelokertem und gedüngtem, übrigens auch von Natur aus äzzigen Boden der National-Domänen, dieselbe wird nach solch einer Investition von Kapital und Arbeit lediglich zur Polirung und Raffinirung der rohen Masse, zur Aufarbeitung der Nationalrohprodukte nimmer lang auf sich warten lassen.

Dass übrigens der Referent im vollen Rechte war, als er in der Eingabe Z. 118. 1. J. dem Todesfall eines bei Lebzeiten so unvernünftigen und unvernünftigen, mit einem Wort bankrottirten Genies Vörösmarty das Vermögen symthomathischer aussätziger Hautthätigkeit zugemuthet, ist an den nunmehr thatsächlichen Versuchen, einmal eine Art grossartige National-Anleihe zur Tilgung der grossen Nationalschuld, bezüglich deren Abtragung an des

Dichters Verlässenschaft durchzusetzen, dann aber zweitausend Werbsbezirke zur Complettirung der Nationalmiliz vom Geiste, zu organisiren, an diesen thatsächlichen Versuchen ist wohl zu erkennen, dass der Referent diesmal nämlich selbst in der Heimat ein Prophet gewesen.

Endlich um zu zeigen, wie sehr der arme Vörösmarty dabei nur ein Instrument der Agitation und vitriolischer Effervescenz der erwerbslustigen Magnaten und Plebejer ist, glaubt man noch die folgenden zwei Thatsachen mittheilen, zum Theil wiederholen zu müssen:

Aus der obangeführten Annonce gänzlichen Augendo-Ausverkaufs der Buchhandlung: Georg Kilian ist zu ersehen, dass trotz einer — posthumen — Superfeinheit von Vörösmartys Arbeit, dieselbe bei dessen Lebzeiten, weil da der Agitation und Patrioten-emotion kein Feld geboten ward, dennoch selbst gegen einen um $\frac{2}{3}$ herabgesetzten Preis, d. h. selbst im Wege einer wie Decutionsmässigen Minuendo-Licitation nicht an Mann zu bringen war.

Zweitens: derselbe arme Vörösmarty hat noch kurz vor seinem Absterben seine Werke durch Franz Toldy mehreren Optimaten und Magnaten förmlich feilbieten, und mit seinen Genie-Specereyen eine Art Hausirhandel treiben lassen, um ja nicht mit einer conventions-verpönten Aufrichtigkeit alltäglichen Gassenbettlers Allmosen erzynisiren zu müssen, und dennoch selbst die etiquettevolle Hausirkunst eines Franz Toldy war unvermögend eine christliche Kauflust und Nächstenliebe bei den hochadelgeborenen Patrioten wachzurufen.

Toldy brachte in diesem Wege kein einziges Exemplar an. Nach dem Tode stehen ganz natürlich unvergleichlich höher Vörösmartys Aktien, seine vorhin bei öffentlichen Geldtransactionen und patriotischen Börsespeculationen unter Null gestandenen Papierwerthe stiegen um 100/100; und nun alles eilt herbei sich einen Namen oder den Geldbeutel voll zu machen, oder endlich seine kostenmässigen Sonderrechte zu verwerthen, sich individuell — und seiner Kaste in commune — einen wohlfeilen Popularitätsfondschein zu sichern, und zwar auf Kosten der öffentlichen Ruhe und Ordnung.

Schlüsslich nur noch die Frage: Wie hat sich so ein Magyar Sajto erkühnen können, anlässlich des fraglichen Sterbefalles solch einen grossartigen Schutzverein gegen Oesterreichs Geisteswaaren im Wege seines streng orthodoxen, gutgesinnten Blattes zu beantragen?

Kívül (hátiratban):

N 7710.

Dient zur Kenntniss, jedoch zur Behandlung und Verfügung nicht geeignet.

ad acta
Ofen 5/12 55.

Olvashatatlan kézjegy.

R. 5/12.

VINCZE GÉZA

ADY ENDRE CIKKE AZ 1905-ÖS CSOKONAI „ÜNNEPSÉGEKRŐL”

A Csokonai halálának 150 évfordulóján kezdődött és ma is országszerte folyó emlékünnepek alkalmából — kortörténeti szempontból rendkívül érdekes összehasonlítást tennünk — *hogyan folytak le a Csokonai-ünnepélyek ötven évvel ezelőtt, a századik évfordulón* — és *hogyan folynak le ma a százötvenedik évfordulón*. A kérdésre adott feleletben benne van a két korszak Magyarországa közötti alapvető különbség is.

A századforduló Magyarországa egyszerűen nem vett tudomást a debreceni poeta nagyságáról s a költő szülővárosában halála 100. évfordulóján rendezendő ünnepélyt kifolta az év májusáig — a képviselőválasztások miatt... Hogy a debreceni ifjúság nem így gondolkozott, annak bizonyossága, hogy már 1904. november 20-án rendeztek Csokonai-ünnepélyt s erről a *Debreceni Főiskolai Lapok* (december 1. sz.) is részletesen megemlékezett — egy későbbi lapszám pedig (D. F. L. 1905. február 15.) ezzel a kommentárral látja el a századik évfordulón elmaradt országos ünnepélyt: »A Csokonai ünnepély a választások miatt elmaradt s Debrecen városa Csokonai halálának száz éves évfordulóját saját szűk körében ünnepli meg. A nagy ünnepély május hóra halasztatott...« A következőkben közli a Január hó 28-án, illetve február 4-én és 5-én lefolyt ifjúsági ünnepélyt, Oláh Gábor segédtanárnak, ez alkalomra írt és előadott »Csittvári gyűlés« c. kis darabjáról így emlékezve meg: »Aki érdeklődött a régi debreceni diákélet iránt, az mindenesetre élvezetet talált előadásában.«

A *Budapesti Napló* egy kis híre azonban, ugyancsak a Csokonai-ünnepségek elmaradásával kapcsolatban, nem elégszik meg ennyivel, hanem *megbélyegzi* a hivatalos Magyarország álláspontját.

A legszélesebb irodalmi körök érdeklődésére igényt tartó kis frást, — melynek frójában stílusbeli sajátosságainál fogva könnyű felfedeznünk a január hó közepén Párizsból hazaérkezett s a *Budapesti Napló* redakciójában dolgozó *Ady Endrét* — dokumentum jellegénél fogva teljes terjedelmében ideiktatjuk:

Csokonai. Boldog Nyugati országokban a nagyok emlékét nem tolja félre a jelennek semmi emóciója. Nálunk még a halott poéták is hamupipőkék. Még emlékünnepeket is csak a politikusoknak, tudunk nagyszabásút rendezni.

Ma száz esztendeje halt meg Csokonai Vitéz Mihály, a magyar költői zsenik egyik legeredetibbe. Országos, nagy ünnepet kellett volna ülni. Hiszen a magyar író-zseni végzete talán ezt a poétát szenvedtette meg a legfájdalmasabban. Debrecenben, késően hálás szülővárosában el is tervezték már az ünnepet. Ám jöttek a választások: Csokonai várhat. Mégis talán minden intelligens, nemesebb, nem egészen a mában élő magyar áldozott ma egy meleg gondolattal, vagy érzéssel Lilla költőjének. A debreceni ünnep később lesz, ha lesz, de azért Debrecenben mégis volt valami ünnepféle. A Csokonai-társaság tagjai kivonultak a poéta sírjához s a sírt beborították virággal, koszorúkkal. Egy pálmaág volt a koszorúk között, mely Egyiptomból érkezett, a Csokonai sírjára Beöthy Zsolt küldte. Álmodj, ha vannak ott lent álmok, nagyon szép álmokat Csokonai Vitéz Mihály, ki száz évvel ezelőtt olyan fáradtan, szomorúan, magyar zsenihez illően roskadtál sírodba.

(*Budapesti Napló* 1905. január 29.)

Természetesen megvolt az ünnepély májusban — de a közvéleménnyel —, melynek kifejezést a kor élő lelkiismerete, a hivatását teljesítő újságíró adott, — mint ez a tömör szépségű dokumentum igazolja — nem feleltette el, az országos Csokonai-ünnepélynek elmaradását...

FALLENBÜCHL ZOLTÁN

MÓRICZ ZSIGMOND AMBRUS ZOLTÁNHÓZ ÍRT LEVELEI

Ambrus Zoltán és a nála tizennyolc évvel fiatalabb Móricz Zsigmond között nem állott fenn baráti kapcsolat, de kölcsönösen nagyrabecsülték egymást. Az alábbi négy levél és egy régi újságcikk világosan mutatja ezt.

1909-ben jelent meg Móricz Zsigmond első könyve, a *Hét krajcár* című novelláskötet; ennek egy példányát a következő levél kíséretében küldte el Ambrus Zoltánnak, akit az akkor már kettészakadt magyar irodalom mindkét táborában egyaránt nagyrabecsültek.

Mélyen tisztelt Uram,

Őn a nagy megértő, a mély gondolatok kedves mestere, remélem nem érti félre, hogy mikor első könyvem megjelenik: sietek vele Önnél kopogtatni. Sok gyönyörűséggel és sok okulással vagyok Önnek adósa, s ezt az adósságomat megvalloim ezentúl is gyarapítani vágyom. Maradok igaz tisztelője, híve

Móricz Zsigmond

Bp. 1909. július 6.

Hogyan vélekedett Ambrus Zoltán Móricz Zsigmondról: egy két évvel később megjelent színbírálatból tudjuk meg. Vajda Ernő a Nemzeti Színházban színrekerült *Ludas Matyi* című vígjátékról szólva a Magyar Nemzetben így ír (1911. 274.):

»Fazekas Mihály — valószínűleg francia vagy olasz minta után írt — *Ludas Matyi*-ja ma is igen jó sujet-t kínál az igazi írónak. Mert témája: a kizsákmányoló és a proletár örökös harca, amelyben az utóbbi a pusztá eszével, a gyöngék furfangosságával, csalfintásával, cselfogásaival kerekedik föléje az erősebbnek, a hatalmasnak — azok közé a témák közé tartozik, amelyeket csak egy új társadalmi rend tehet végképpen elavulttá. És akármilyen véres komolyság rejlik a téma mélyén, igenis, kitűnő anyagául szolgálhat a népies vígjátéknak is, annál fogva, mert a szellemi felsőbbség s a cselfogással együttjáró ötletesség megnyilvánulásának a hatásai vígjátéki természetűek. Íróművész — amilyen például Móricz Zsigmond aki most dolgozik egy *Ludas Matyi* című vígjátékon s ennek három jelenetét már közzé is tette — bizonyára nagyon érdekes darabot formálhat ebből a tárgyból. De úgy kell hozzáfognia ehhez, ahogy Móricz Zsigmond tette, aki — mint már a mutatóból is látni — a parasztnyúzó földesúr és a paraszt igazi harcát teszi a darab tengelyévé, s aki az igazi Döbrögit viszi

a színpadra, azt a groteskségében is félelmes figurát, mely művészien megrajzolt, stílusos, nagyszabású karikatúrája az egyetlen személyben ábrázolt osztálybűnöknek.

Nem sokkal később Tóth Imre, a Nemzeti Színház akkori igazgatója, Ambrus Zoltántól, mint a Nemzeti Színház egyik drámaírójától sürgősen véleményt kért Móricz Zsigmond Fortunatus című darbjáról.

Ambrus Zoltán válaszáat, egy keltezés nélküli levélfogalmazvány őrzi:

Móricz Zsigmond: Fortunatus, tört. színdarab 3 felv.

Igen tisztelt Igazgató Úr

A soronkívül olvasott »Fortunatus«-ról véleményemet a következőkben van szerencsém előterjeszteni:

Nekem a darab minden irodalmi érdekessége és értéke mellett sem tetszik, mert 1.º inkább történelmi karikatúra, mint történelmi színdarab és mert 2.º sok színpadi, de még több pszichológiai képtelenséget találok benne. Móricz Zsigmond azonban olyan kiváló tehetség s írói neve máris olyan kitűnő hangzású, hogy a »Fortunatus«-nak a Nemzeti Színházban való előadása szinte kötelességnek tűnik fel, annyiival inkább, mert a darabtól hibái ellenére is siker várható s még balsiker esetén is elhárítja a felelősséget a színháztól az író neve.

Véleményem megokolását bármikor készségesen részletezem. Ezúttal a sürgősségre való tekintettel csak a rezümét kívántam előterjeszteni.

Bármennyire ajánlotta is a bíráló, a Fortunatus éppúgy, mint a Ludas Matyi nem került színre a Nemzeti Színházban.

Mikor Ambrus Zoltán 1917-ben a Nemzeti Színház igazgatója lett, első újdonságul Móricz Zsigmond Pacsirtaszó című színművét tűzte műsorra. A darab 1917. szeptember 15-én került színre először; Kodály Zoltán írt hozzá kísérőzenét, a főszerepeket Kürti József, Somlay, Rózsahegyi és Bajor Gizi játszották. Az utóbbinak ez volt első nagy szerepe. A bemutató közönsége a darabot melegen fogadta — mint az akkori lapokban olvashatjuk — a szerzőt sokszor szólították a lámpák elé, a bírálók többsége is dicsérően ír a darabról. A Pacsirtaszó tizenötöszer került színre, ebből nyolc előadás szombatra és vasárnapra esett. Eleinte telt házak előtt adták, de az ötödik előadás után már megcsappant a közönség érdeklődése. (Az igazgató pénztári jelentések alapján készült feljegyzései szerint.)

A tizedik előadás után ezt a levelet írja a szerző az igazgatónak:

Mélyen tisztelt Igazgató Úr,

Szépem kérem, engedélyezzen a holnapi előadásra egymástól külön két-két százalékes jegyet számomra. Holnap délelőtt névjegyemmel jelentkezni fognak e célból.

Maradok igaz tisztelettel

kész híve

Móricz Zs.

Bp. 1917. okt. 10

NB. Egészen a vonal alatt és apró betűvel szeretnék panaszt elsríni.

Hetek óta bezárkóztam Leányfaluba s a szőlőbe (a szüret nagyon jól sikerült) nem is mertem Pestre jönni, azt hittem a darab rettenetesen s igen csúnyán megbukott. Mert feltettém az Ön jóakarataról, amellyel tényleg viseltetik irányomban, hogy még akkor is kitűzi egyszerűen a darabot, ha 1000 kor. a napi bevétel. Valahogy, úgy képzeltem, ez járna nekem.

Mekkora volt a csodálkozásom, mikor egész tűrhető kassza-reportokat kaptam. Mert nem lehetett egy hónap alatt 10 előadásnál többet elérni; látom a kétheti műsorból, hogy egy más darab kilencszer jön ki két hét alatt?

No nem baj. De a színház tényleg nem nekem való terrénem. Meleg üdvözléssel s szeretettel. M Zs

A levélben említett másik darab, amely kilencszer kerül műsorra két hét alatt: Bródy Sándor Dadá-ja, jelentékenyen nagyobb közönségikert ért el, mint a Pacsirtaszó. Még a tizenhatodik előadáson is egészen telt ház előtt került színre.

A Pacsirtaszót már félházas előtt adják, még vasárnap délután is, (ebben az időben egyébként csaknem minden nap egészen telt ház előtt játszanak) mikor Móricz ezt a levelet írja:

[Nyomatásban]

Móricz Zsigmond

Leányfalu (Pestmegye)

Telefon: 23

Kedves Igazgató Úr,

előlegem levonásakor azt méltóztatott ígérni, hogy a darab előadása után új előleget kaphatok. Mivel a Pacsirta úgy látszik kifutotta pályáját (s nem hozott annyit, amennyi

Jöldet a medvebőrre vettem) nagyon kérem, méltóztassék nekem 3000 (Háromezer) korona előleget kieszközölni.

Szíves válaszát kérve maradok igaz tisztelő híve
Bp. [áthúzva] 1917. okt. 28. Leányfalu.

Móricz Zs.

NB. Nekem a dolog nov. 1-én volna esedékes, de ha pár napig késik, nem baj az sem.

Az a körülmény, hogy Móricz előleget óhajtott felvenni, arra mutat: szándéka volt rövidesen új darabot adni a Nemzeti Színháznak. Ez azonban nem történt meg. Móricz Zsigmond Ambrus igazgatósága alatt (1922. júl. 1-ig) nem nyújtott be újabb darabot a Nemzeti Színházhoz. (Móricz-darab nem fordul elő a benyújtott és az igazgató által elolvasott színdarabok jegyzékében.) Ennek az oka feltehetően az volt, hogy 1919 őszétől az akkori politikai viszonyok következtében a Nemzeti Színházban baloldali író darabja alig kerülhetett színre. 1920 februárban Pekár Gyula kezdeményezésére Haller István kultuszminister felállította a Színművészeti Tanácsot, amelynek feladata volt arról dönteni, mely darabok adhatók elő a Nemzeti Színházban. Ez a tanács sorra utasította vissza a magyar szerzők darabjait és így egyre jobban elidegenítette az írókat a színházról. »Jónevű magyar író, aki tökéletesen megbízik az igazgató elismert ízlésében, nem hajlandó darabját a Tanács bírálatára bízni« — olvassuk egy akkori lapban.

Ez lehetett — legalább részben — az oka annak, hogy Móricz Zsigmond ebben az időben nem nyújtott be darabot a Nemzeti Színházhoz.

Arról, hogy megkapta-e Móricz a kívánt előleget, nincsen adatunk. Egy felterjesztés-fogalmazvány (Móricz Zsigmond 3000 korona előlege tárgyában) arra mutat, hogy a színház megtette a felterjesztést, és ha Móricz kívánsága talán mégsem teljesült, az bizonyára nem Ambrus Zoltánon múlt.

FAHIDY JÓZSEF

EGY JÓZSEF ATTILA VERSKÉZIRAT

József Attila egyik sokat vitatott, több változatban ismert (az egyik változatban »Boldog hazug...«, egy másikban »Ő boldog az...« kezdetű) szonettjével kapcsolatban az első pillanatban perdöntőnek látszó, de legalábbis nagy jelentőségű dokumentumra bukkan-tam: könyveim rendezése közben Weltner Jakab »Marx Károly a munkáról« című munkájának valamelyik antikváriumban vásárolt példányában (a könyv eredeti tulajdonosa nem állapítható meg) megtaláltam a költemény József Attila kezeírásával írott eredetijét.

Mielőtt azonban ennek a fontos kéziratnak az ismertetésére rátérnék, hadd lássuk az eddig ismert változatokat. Az 1952-ben megjelent gyűjteményes kiadás (Akadémiai Kiadó, sajtó alá rendezte Waldapfel József és Szabolcsi Miklós) II. kötetének 182. lapján a szonett »Boldog hazug« cím alatt a következő változatban szerepel:

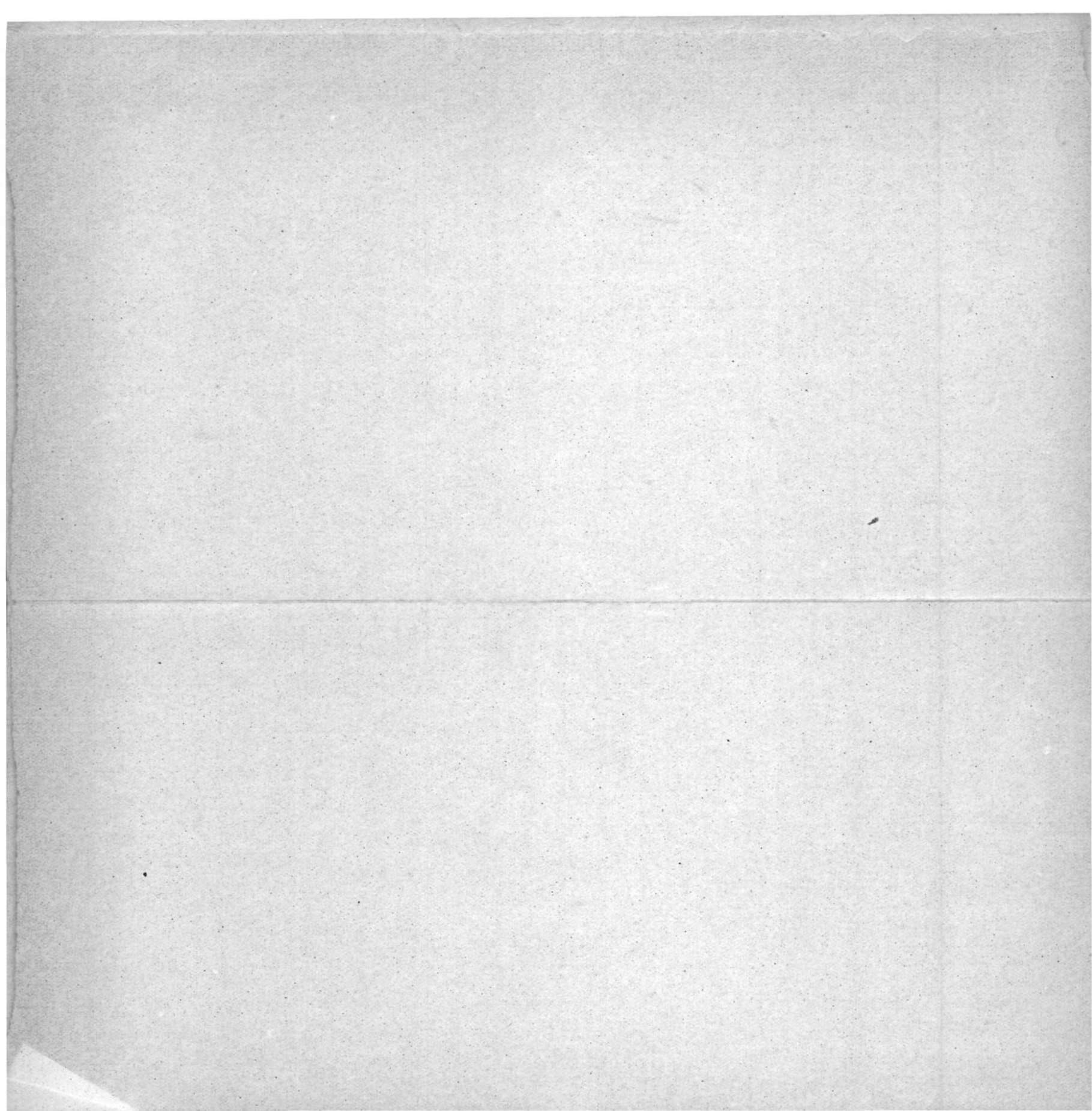
*Boldog hazug, kinek van istene,
ki rettenetes, de maga a jószág;
kinek sebet kap reszkető keze,
ha leszakítja a tilalmas rózsát.
Boldog hazug — értetlen szelleme*

*a meg nem fogant ártatlan valóság;
pihen rajta a mindenség szeme,
bámulja őt, az öröklét lakosát.*

*Én nem leltem szívemben, sem az égben
s e halott fényű istentelenségben
szívdobogással ringatom magam,*

*kit más-gyötörte anyám azért vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek,
jól tudva már, hogy minden odavan.*

Mint a versgyűjteményhez fűzött »jegyzetek«-ből kiderül, a közölt változat »a Múzeum-ban őrzött, sajátkezűleg javított gépiratról« való és, hogy »megvan ugyanott egy korábbi

a 12. sort kivéve azonos szövegű gépirata is». Ezen a 12. sor a következőképpen hangzik : »kit édesanyám vastag bottal vert meg« (az eredeti *jámbor*-t a költő javította át *édes*-re). Ennyit erről a változatról.

Most pedig lássuk a másik fő változatot. Bevezetőben rá kell mutatnunk, hogy — Waldapfelék kivételével — valamennyi gyűjteményes kiadás (Németh Andorétól Kardoséig) ezt a változatot közli. A Kardos-féle kiadás 438. oldalán a szonett *Ó boldog az ...* címmel a következőképpen hangzik :

*Ó boldog az, kinek van istene,
ki rettenetes és maga a jóság,
kinek sebet kap reszkető keze,
ha leszakítja a tilalmas rózsát.*

*Ó boldog az, kinek van istene,
bűne csupán a látható valóság,
mert rajta van a mindenség szeme,
elnézvén őt, az öröklét lakosát.*

*Én nem lettem szívemben, sem az égben,
se halottfényű istentelenségben,
önkoporsómban nemzem önmagam
anyámmal, aki lágy szemével vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek,
jól tudom, hogy már minden odavan.*

Az 1952-es (Waldapfel—Szabolcsi) kiadás a Jegyzetek között közli ezt a változatot és megállapítja róla : »Ezen már a pszichoanalitikus kezelés szörnyű nyomai láthatók ; e változat hiteles szövege nem állapítható meg, az eddigi közlésekben kétségtelen hibák vannak (a 10. sor kétségtelenül hibás, az utolsó is annak látszik).«

A most felfedezett kézirat szövege csaknem teljesen azonos az utóbbi változattal, feltehető tehát, hogy ez az eredeti, hiteles szövege. Alátámasztja ezt a feltevést az a tény is, hogy a kézirat szöveg mentes a nyomtatásban megjelent változatban előforduló nyilvánvaló hibáktól, értelmetlenségektől. Íme a kézirat szöveg :

Szonett

*Óh boldog az, kinek van Istene,
ki rettenetes, de maga a Jóság ;
kinek sebet kap reszkető keze,
ha leszakítja a tilalmas rózsát.*

*Óh boldog az, kinek van Istene ;
bűne csupán a látható valóság ;
mert rajta van a Mindenség Szeme
elnézi őt, az öröklét lakosát*

*Én nem lettem szívemben, sem az égben
s e halott fényű istentelenségben
koporsóban ringattatom magam*

*anyámmal, ki lágy tekintettel vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a Gyermek,
jól tudva már, hogy minőn odavan.*

A kéziratot egyébként több javítás van. A 6. sor eredetileg így hangzott : »akinek bűne maga a valóság« (a javítás után : »bűne csupán a látható valóság«). A 7. sor két első szava a javítás előtt : »pihen rajta« ; József Attila így javította át : »mert rajta van«. A 8. sor elejét kétszer is átjavította a költő. Az első változat : »hosszan nézve«, a második : »s látja benne« és a végleges : »elnézi őt«. A 11. sor eredeti szövege : »önkoporsómban nemzem önmagam«. József Attila alapos javítása után : »koporsóban ringattatom magam«.

A közölt változatok részletes egybevetése és összehasonlító értékelése túlnőne cikkünk, keretein, ezért erre nem is térünk ki. Befejezésül még néhány szó a változatok megszületésének időrendi sorrendjéről. Waldapfelék (az 1952-es kiadás jegyzeteiben) az általuk közölt változatot minősítik korábbinak és (pontos dátumot nem közölve) a költő 1936-ban írott versei közé sorolják. Ha azonban a gépiratban fennmaradt változat tényleg 1936-ban íródott, akkor semmiképpen sem tekinthető korábbinak. Megcáfolhatatlan bizonyítékot nyújt erre a most felfedezett kézirat, amelyre József Attila sajátkezűleg jegyezte rá a vers születésének dátumát : 1935. aug. 9.

HORVÁTH JÁNOS: KISFALUDY KÁROLY ÉS ÍRÓBARÁTAI

(Irodalomtörténeti tanulmányok, I. — Művelt Nép, 1955. — 181 l.)

Az új irodalomtörténeti tanulmány sorozat — szerencsésen — Horváth Jánosnak 1935–36-ban tartott, s első ízben 1936-ban kiadott egyetemi előadásait tartalmazó kötettel indul meg. E régi egyetemi előadás szövegének változatlan megjelentetése teljesen jogosult és időszerű: a polgári irodalomtörténetírás legnagyobb magyar mesterének egyik kiváló művét kapja kézbe az olvasó. E könyv nagy tanulsággal szolgál a marxista irodalomtörténészeknek, különösen pedig az egyetemen oktatóknak.

Ez a kötet mindmáig legteljesebb és legigényesebb feldolgozása Kisfaludy Károly művének és irodalmi mozgalmának. Az egykori mesternek kijáró elismerésünk, tiszteletünk és hálánk azonban arra kötelez, hogy azt is kimondjuk, amiben a marxizmus-leninizmus világnézetének erejével az ő felfogásán és eredményein túl is jutottunk.

A tárgy kezelésének — itt a kettéosztásban megnyilvánuló — világossága, az elrendezés ökonómiaja minden Horváth János-tanulmány sajátja, s nem is emelném ki, ha ebben az esetben nem volna különösen tanulságos. Kisfaludy Károly életpályájának jellemzésében minduntalan előfordul Mednyánszky és Fessler, Gaál György és Stettner vagy mások neve. Horváth János összefoglaló tanulmányában — a kötet II. részében — csoportosítja Kisfaludy ez íróbarátait. Az olvasó így a mozgalmról is teljes képet kap. A két rész szigorúan tárgyi összetartozása nyilvánvaló.

Ugyanez a világos elrendezés, logikus szétválasztás érvényesül Kisfaludy Károly életének és művének feldolgozásában is. Mivel Horváth János eljárása sok tekintetben nagyon tanulságos, ezt részletesebben is megvizsgáljuk.

A legelső lapokon (7–8.) Horváth Kisfaludy Károly művének *jelentőségét* és *helyét* határozza meg irodalomtörténeti fejlődésünkben. Az I. fejezet életrajzát és írói pályájának fejtegetését tartalmazza (8–32.). Előbb az *életrajzot* olvassuk (8–12.), majd a *jellem képe* tárul elénk (13–16.), továbbá az *első pesti évek hatása* életére, de inkább

művére (16–18.). Újabb szakaszba kerül Kisfaludy pályájának döntő *fordulata* Kazinczy irányába (18–24.). Ez után *átalakulásának, elvi meggazdagodásának* részletezése következik (24–28.). Végül az *Aurora* c. zsebkönyv történetének rövid összefoglalása (28–32.). Ennyi az első, igen jellemző és értékes fejezet tartalma s ez a szerkezete. A II., III., IV. és V. fejezetben már a művekről van szó.

Ez a szerkezet kitűnő, mintaszerű. Nem tudok jobb felosztást ajánlani — e konkrét esetben — az egyetemen tanító irodalomtörténészeknek: ez a szerkezet ugyanis minden tekintetben a lényegét, a tartalmi elemzés tanulságait követi s így eleve igazolja is Horváth János eljárását. Mindaz, amit ebben az elrendezésben az életpályáról mond, az egész feladat átgondolásának, alapos elvi megítélésének következménye. Ennek a szerkesztésmódnak követése ma is időszerű.

Szembe kell azonban fordulnunk Horváth János egyes ítéleteivel, helyesebben: nem is ítéletének egészét — melyet elfogadunk —, hanem inkább hiányosságait kell bírálunk.

Horváth János mindmáig érvényesen állapítja meg, hogy »Pest irodalmi központtá emelésében« Kisfaludyé »a legfőbb szerep«, hogy »ő az első igazán városi író«, az »írói rend önállósításában övé az oroszlánrész... A tudós, filozófus, eszményi, magányos irodalmiságot ő egyeztetette össze a közönség igényeivel, szállította le részben annak a színvonalához, de avatta azáltal valóban elevenné, reálissá, nemzetivé«. Kisfaludy Sándornak, de Kazinczy Ferencnek is tanítványaként a nemzeti szellem és nemzetközi művészi forma addigi ellentétét ő békítette össze egymással. Mindennek határozott elvi megállapítását Horváth Jánosnak köszönhetjük (7–8. l.).

Egy-két ponton mégis hiányosnak érezzük ezt az összegezést. Maga Horváth János állapítja meg, hogy az irodalmi eredetiség győzelemre vitelében mily nagy rész illeti meg Kisfaludy Károlyt (26., 29. l.). Az Auróról szóló szakaszban foglaltak tanulsága

tehát nem került be a tanulmánykezdő összeállításba. S nem tetszik ki belőle annak a vitathatatlan ténynek a felismerése sem, hogy Kazinczy, Döbrentei korábbi nagyjelentőségű kezdeményei után az eredeti szépirodalom fogalma is csak Kisfaludy Károly művével aratott diadalt irodalmunk történetében. Ezek a hiányok azonban nem bántóak; betöltésükről — a tanulmány különböző részén — maga Horváth János gondoskodik.

Több ponton kell bírálnunk Horváth János nagyszerű *első fejezetét*, bár a szerkezet mintaszerűségének elismerése magában foglalja a koncepció kifogástalanságának elismerését is.

Horváth János e könyvének első fejezete — ennek gondolati tartalma — a benne mindenütt megnyilatkozó állásfoglalás miatt — egyáltalán nem kifogásolható. Horváth János tökéletesen érti Kisfaludy Károly emberi fejlődésének, műve kialakulásának objektív, társadalmi motívumait is. Ezt a megértést azonban nem fejezi ki nyíltan, sőt, nem egyszer mintha el is hátráná magát az azt a feladatot, hogy világosan az olvasó elé tárja: milyen szoros kötelekek fűzték Kisfaludynak, az egyénnek művét társadalmához, e társadalom irányaihoz.

Horváth János — akaratlanul-e vagy szándékosan, nem dönthető el — nagyobb hangsúlyt tesz az egyéni műre, mint az egyéni tehetségnek a közösségből érthető, társadalmi szerepére. Nem határozza meg pontosan Kisfaludy pályájának társadalmi rugóit. Amikor a korról beszél, általánosságban teszi azt »Munkássága valódi óramutatója a kornak« stb. 7. l. — »Kettejük« (ti. Sándor és Károly) »közt i haladt az idő« (8. l.). Sejteti az igazságot e körül, de nem mondja ki. Sőt: legtöbbször le is mond arról, hogy az egyéni műalkotás jelentését határozottan a társadalmi alapok felől világítsa meg. Íme székszisének néhány példája. Kisfaludy »1811. augusztusában lemondott rangjáról s kilépett a katonaságtól. Nem egészen világos, hogy miért« (9. l.). — »Most már véégképp Pesten maradt« (10. l.). Hogy hősének ezt az elhatározását Horváth nem tudja vagy nem kívánja indokolni, kitűnik az I. fejezet második szakaszából, Kisfaludy Károly jellemképének egy kis részletéből. Itt azt kérdezi Horváth: »Mi kötötte annyira Pesthez? — Kisfaludy Sándor nem tudja...« (14. l.). De Horváth sem foglal állást e tekintetben. — »1819-ben végre kedvező fordulat történt pályáján. Éder György székesfehérvári színtársulata áprilisban előadta Székesfehérvárt A tatárokat...« (11. l.). De fordulat, jelentős változás az egyén pályáján sohasem csak a véletlenből vagy az egyéni érdemből történik. Horváth nem utal azokra az objektív,

társadalmi tényezőkre, amelyek e kedvező fordulatot előidézték. — Még jellemzőbb Horváth János magyarázatainak hiányosságára az, hogy az írói pálya kezdetének indoklásában — és sokszor az egész tanulmánykötetben — egyedül az egyéniséget hangsúlyozza. Így a 19. lapon: »Nem tudni, mi ösztöntől vezettetve, de úgy látszik, leginkább a tehetség sugallatától... nyomorgása utolsó éveiben is irogatott drámákat...« Igaz, hogy egyéni tehetsége Kisfaludyt a drámai forma felé vonta; de annak magyarázatára, hogy miért éppen a drámaírás (és hozzá A kérők, a Stibor-féle, magas színvonalú drámáké) elégitette ki e dramatikusság hajlandóságot, a pusztá tehetség így, korának sajátos társadalmi erői nélkül nem elegendő. — Végül pedig jellemző, hogy Horváth, igen erősen hangsúlyozva azt, hogy Kisfaludy »ösztöntől vezettetve« (24. l.), »nem tudatos megfontolással, programszerűleg« (25. l.) indult neki az irodalomnak — ami igaz —, egy szóval sem utal arra a társadalmi bázisra, mely ez ösztön, e »nem tudatos megfontolás« mögött húzódott meg.

Nem arról van szó, mintha a legcsekélyebb mértékben is kétségbe akarnók vonni Horváth Kisfaludy-képe *egészének* helyességét. Az igazságnak tartozunk annak megállapításával, hogy Horváth János felülmúlhatatlan biztonsággal tapintja ki a társadalmi összefüggéseket, amikor a közönségről, ennek izlésmeghatározó szerepéről esik szó (pl. a patriotizmus szerepe A tatárok fogadtatásakor). Ezért *egész* tanulmánya szilárd alapokon nyugszik. De Horváth János lemond arról, hogy ennek a közönségnek és az egyénnek, nemességnek és az egyének viszonyát történelmi-társadalmi konkrétsággal határozza meg. Ilyen módszerben ő nem bízik. S valljuk meg, 1936-ban még a legkiválóbb magyar tudósnak sem lehetett szilárd, tudományos módszere a társadalom és egyén, alap és felépítmény viszonyának konkrét elemzéséhez.

Horváth János könyvének ez az első fejezete a legszebb, legtanulságosabb magyar irodalomtörténeti tanulmányok közé tartozik. Akár bevezetőjének elvi összefoglalóját, akár a tömör és mégis világos, rendkívül pontos és érzékletes életrajzot, akár a jellem mélyeibe is belátó tekintetet, akár a fordulat éveit elvi, esztétikai jelentőségének elemzését értékeljük s vesszük át tanulságot, akár Kisfaludy és Kazinczy viszonyának árnyalt, stilisztikailag is bravúros fejtegetéseit dicsérjük (23. l.), Horváth János rendkívüli képességeit és megállapításainak igazságát ismerjük el. Ezzel egyidőben valljuk azonban, hogy a kor, melyben Horváth János legtöbb művét írta, még az ő nagy talentumát is korlátok közé szorította, lemondatta őt a konkrét történeti-társadalmi okok elem-

zéséről, holott ezek az okok ott hatottak minden olyan jelenség mögött, amelynek közelebbi magyarázatát Horváth János tartózkodott. Akkor is, amikor a birtokos középnemességet — egy vonása alapján — a legjobb magyar fajtává magasztalja fel; akkor is, amikor az osztrák armádából való kiábrándulás tényét figyelmen kívül hagyja Kisfaludy és a katonaság viszonyában, holott ez beletartozik a Bessenyeitől és Bar, csaytól Fazekason át Berzsenyiig és Kisfaludyig végighúzó folyamatba; amikor jóformán semmi jelentőséget sem tulajdonít a konzervatív nemességet botránkoztató áttérésnek a polgári vagy inkább polgárinak tetsző pályára, amikor nemesi nemzet, patriotizmus és színházi kultúra között nem keres összefüggéseket; és amikor *A tatárok* sikerét nem a meglevenülő nemesi ellenállás légkörével, indulataival, eszméivel kapcsolja össze. E sorok írója a maga Kisfaludy — tanulmányában éppen ennek a vonatkozásoknak a fontosságára hívta fel a figyelmet s ha sikerült egy kissé is továbbvinnie Horváth János nagy eredményeit, az csak annak az új módszernek volt köszönhető, melyet Horváth János még nem ismerhetett: a marxizmus-leninizmus világnézetének és módszerének.

Horváth János a továbbiakban (II—V. fejezet) műfajok szerint vizsgálja végig Kisfaludy Károly életművét. Ez a tárgyalásmód egyetemi előadásaiban igen célravezető, de csak akkor, ha oly szilárdan kidolgozott pályaképre épül, mint amilyenek az előbb tárgyaltak jellemeztük. Még ez esetben is fennáll egy veszélye: az, hogy a műfajok szerinti tárgyalásmód kiszakítja a műveket az egyén és a társadalom életének, kölcsönhatásának bonyolult folyamatából, elszigeteli őket s önálló szellemi létet tulajdonít nekik. Ez a veszély Horváth János előadásai-ban nagyon ritkán fenyeget. Sőt: azt kell mondanunk, hogy mindazt a konkrét történelmi-társadalmi elemzést, amit a pályaképben, az egyén, az élményvilág, az ihlet elemzésében Horváth itt-ott elmulasztott, ebben a részben bőségesen pótolja (természetesen mindig az egyes mű tartozékaként). Nem lehet eléggé hangsúlyozni az egyes drámák elemzésének mintaszerű gazdagságát; gondoljunk csak elsősorban *A tatárokra*, a *Kemény Simonra*, a *Stiborra*. Ez utóbbiban a patriotizmussal társult demokrata irányzatosságot, valamint a demokrata irányzat élének tompítását (a »rendi nacionalista« felfogás következtében) kitűnő dialektikus gondolkodással tárja fel a szerző.

Amit a műfajok szerinti tárgyalás rendjében elvi síkon el lehet érni, Horváth János eléri. Nincs e tekintetben különbség egyes fejezetei között. Van azonban köztük némi aránytalanság. Horváth János az ún. komoly drámákra több mint húsz lapot szán,

a vígjátékokra alig több mint tizet. Nemcsak azért igazságtalan ez, mert Kisfaludy tehetősége inkább a vígjáték terén virult ki, mert itt van — az elbeszélésen kívül — nagy érdeme; azért is igazságtalan ez az eljárás, mert Horváth János éppen a szűkebbre szabott terjedelem miatt nem jellemzi az egyes vígjátékokat. Míg az igen rossz *A tatárok*ról (közismert, hogy maga Kisfaludy sem volt később elragadtatva e művétől) több lapnyi szép, érdekes, irodalomtörténetileg teljesen igaz magyarázatot kapunk, míg a Kemény Simonról is részletes elemzést olvashatunk, Horváth János egy vígjátékot sem mészálta a maga egészében. Ezek a vígjátékok részben még mindig élnek a magyar színpadon, s éltek akkor is, amikor Horváth János ezeket az előadásokat tartotta. — Nemcsak irodalomtörténész — a mai olvasó is kíváncsi volna *A kérők*, a *Csalódások* vagy például a *Három egyszerre* elemzésre. Ez utóbbinak figyelembevételét annál inkább hiányoljuk, mert mellőzésével az is világossá válik, hogy a műfaji széttagolással nemcsak bizonyos aránytalanságok jártak együtt, hanem egy-egy műnek kima-radása is arról a helyről, amely azt az alkotó világnézeti és művészeti fejlődésében feltétlenül megilleti.

A prózai elbeszélések esetében hasonló a probléma. Ezek az elbeszélések — Kisfaludy művészi fejlődésének markáns bizonyítékai — csak közös művészi vonásaikkal kerülnek az olvasó elé, az előadás során nem emelkedik ki közülük sem a *Súlyosdi*, sem a *Mit csinál a golya*. Ez utóbbira ugyan egy, jelentős mondat (57. l.) fényt vet, — de csak futólag. Ezzel szemben érdemén felüli részletes méltatásban részesül a *Tihamér* — azt a látszatot keltve, mintha nem is a polgárosító tendenciájú vígjátékok, hanem ez a lovagregény alapozná meg Kisfaludy helyét irodalmunk, műveltségünk fejlődésében.

E hiányérzetekkel szemben a kései kritikus rengeteg pozitívumot hozhat fel — nem mentségére a megbírált tanulmánynak, hanem igazának dicséretére. A művekről beszélve sehol sem mond le Horváth János arról, hogy dialektikusan, régi és új harcában, társadalmi vonatkozásaiban, tartalom és forma egységében jellemezze Kisfaludy alkotásait. Ez a történelmi dialektika sokszor hiányzik ugyan a pályaképből és kizárja a műveknek műfajok szerinti, nem fejlődéstörténeti tárgyalásmódja is. Az egyes fejezeteken belül azonban feléled. A kötet legszebb lapjai szólnak a vígjátékok komikumáról és társadalmi képeről, a típusrajzról és a művek nyelvről, stílusáról. Az esztétikai elemzés terén Horváth János mindmáig nagy példakép s ezt tanúsítja ez újra kiadott előadások sok-sok lapja is.

A Kisfaludy Károly fróbarátai c. II. részről lényegesen kevesebb a mondani-valónk. Ez a rész — szándékosan is — függvénye az előbbinek s így nem volna helyes, ha a mostaninál minden áron következetesebb, elvszerűbb rendezését követelnők az itt feldolgozott és bámulatosan tömörített hatalmas anyagnak. Kifogásolható volna talán az a felosztás, amely a *Németül író magyarok* után az *Aurora* kisebbrendű munka társait helyezi — hogy végül *A honfoglalási eposz előzményeit* vizsgálja meg. A nyelvi, a tehetség szerinti és a műfaji osztályozás három különszakított szempontot érvényesít külön-külön fejezetekben, amikor a fejezetekben foglalt írók egy időben, egy folyamatban dolgoztak, egy nagy mozgalom időszakában és igézetében, kölcsönhatásban egymással. Nem méltányos azonban a kritikus bírálata, ha a megbírált tanulmány esetleges fogyatékoságainak helyreigazítására nem képes. Ezért őszintén meg kell vallanunk, hogy Horváth János e csoportosításával most még semmiféle jobbat nem tudunk szembeállítani és hangsúlyozzuk, hogy ennek az író-tábornak mélyebb irodalomtörténeti feldolgozását csak a magyar romantikus mozgalom összefüggéseinek teljes ismeretében készíthetjük el.

Amde éppen ehhez a nagy feladathoz segít közelebb a kötetnek ez a II. része, mely túlzás nélkül a legjobb magyar irodalomtörténeti segédkönyvek egyike. Horváth

János itt is ragyogó, mélyen elvi értékű, esztétikai elemzésekben és az irodalomtörténeti folyamat részletkérdéseinek feltárásában bővelkedő tanulmányokat ad — elég, ha a Pyrkerről és a Szentmiklóssyról szóló részletekre utalunk. De jóval több ennél az, hogy a romantikus mozgalom időszakában dolgozó kisebb írókról minden tárgyi tudnivalót összegez. E nélkül az összefoglalás nélkül elindulunk sem lehet a kor irodalmi problémáinak megoldása felé.

*

Egyetemi előadásokról volt szó és mégis monográfiáknak kijáró megbecsüléssel és kritikával kellett írunk róluk. E kötet annak is bizonyítéka, milyen magas példa áll az egyetemen oktató irodalomtörténészek előtt. Teljes anyagismeret, rendkívül világos szerkezet, minden elvi kérdésben való teljes biztonság, higgadt és megcáfolhatatlan esztétikai elemzés: mindebben ma is mintaképünk Horváth János, a nagy tudós és nagy nevelő. Kívánjuk, hogy minél előbb együtt láthassuk összegyűjtött tanulmányait, a Bárocziról szólótól a Berzsenyi-tanulmányokig. S kívánjuk azt is, hogy Horváth János és műve iránti tiszteletünket a marxista-leninista módszerű irodalomtörténetnek mind elvszerűbb kialakítása során tegyük igazivá, ő hozzá is legmél-
többá.

Szaunder József

KOMLÓS ALADÁR VAJDA-MONOGRÁFIÁJA

(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954. — 363 l.)

I. Komlós Aladár monográfiája a Vajda-irodalom leghasznosabb, legkimunkáltabb terméke. A több mint negyedfélszáz oldalas kötet nemcsak az eddigi Vajda-kutatás eredményeit rostálja meg és foglalja össze, hanem újból felméri és fölszántja Vajda János életének és munkásságának egész területét. Egyfelől ellenőrzi és kiszélesíti azt, amit az életrajz-írók előtte elvégeztek, másrészt ellenőrzi és lehetőleg továbbépíti azt a vonalat — Ignóus kitűnő cikkeitől Bóka másfél évtizedes »esszé«-jeig, — amely lényegileg Vajda esztétikai értékeinek revíziója a Gyulaiék sommás, székeklblű ítéletével szemben a költő javára.

Komlós nagy és szép munkát végzett, Vajda-monográfiája sok tekintetben példamutató. Példamutató főként abban, hogy igazí monográfia: Komlós nem riadt vissza az aprólékos filológiai kutatástól, attól, hogy százszámra átvizsgálja a múlt századi magyar sajtó kötegeit, közvetlenül ismer-

kedjék meg mindennel, ami tárgyahoz tartozik s ilyen széles és szilárd alapról vágjon neki monográfusi feladatainak. Ez a fajta tudós türelem, ez a fajta kutatói erkölcs nem elég népszerű mostanság. Irodalomtörténetíróink általában megelégszenek azzal, hogy a már korábban feltárt anyagot — még akkor is, ha ez a feltárás nyilvánvalóan csak részleges jellegű — a marxizmus-leninizmus szellemében átvilágítják, belső összefüggéseiben újra-rendezik. Persze, olyan művelet ez, amelyet legmélyebb és legaktuálisabb kulturális érdekeink sürgetnek. De féltő, hogy az ilyen átvilágítások egyidőre elvonják a figyelmet az irodalomtörténeti kutatás egyéb feladatairól, azoknak fontosságát a köztudatban kissé elhalványítják. Komlós monográfiája a kellő időpontban és nagy nyomatékkal figyelmeztet rá, mennyire termékeny lehet az eredeti, aprólékos kutatás összekapcsolása az esztétikai újra-értékeléssel, a tüzetes filológiai vizs-

gálat egybefűzése a legátfogóbb összefüggések nyomozásával. Komlós Aladárban igen szerencsésen egyesül a filológusi lelkiismeret, a művészi érzékenység és — erről éppen új monográfiája győz meg — a szemléletipolitikai mozzanatok jó megítélésének képessége.

Kutatói gondosságát már a kutatás stádiumában becses eredmények jutalmazták. Komlós tömegével bukkant feledésbe merült, a Kozocsa Sándor szerkesztette, egyébként igen gazdag Összes Művekben nem található versekre, és százával olyan Vajda-cikkekre, amelyeket az irodalomtörténeti vizsgálat eddig észre sem vett, vagy legalábbis semmi figyelemre nem méltatott. E cikkek közül csupán a Vajda aláírásával megjelentek száma is meghaladja a 180-at. Maga a költő 1886-ban 3000-re tette hírlapi cikkeinek számát, és Komlós kutatásai ezt a számot, amelyet korábban túlzottnak gondoltunk, egészen valószínűnek mutatják.

Vajda publicisztikai munkásságának ilyen méretű feltárása természetesen közelebb visz bennünket a költő politikai nézeteihez, egész közéleti útja alakulásához, igen sokszor verseinek mélyebb, helyesebb értelmezéséhez is. A publicisztikai művek jobb megismerése után sok mindent konkrétabban látunk Vajda egész költészetében. A publicista Vajda jelentőségére már Bóka is nyomatékosan figyelmeztetett, Komlósnak ezen a vonalon új lendületet ad az általa feltárt hatalmas hírlapi anyag.

Kétségtelen, hogy Vajdának leghatalmasabb élménye a 48-as szabadságharc volt. A márciusi fiatalok sorában közbül állott a haladó nemességet képviselő Kossuth és a jakobinus Petőfi közt, de inkább Petőfi felé húzva, akire — ő maga írja — »babonás kegyelettel« nézett föl. Látóköre nem volt oly szabad és széles, mint Petőfié. Ausztria és a Habsburgok bűneit nem látta olyan világosan, mint lángeszű költőtársa, s azt is elhitte, hogy a magyar nemesség önként, nagylelkűségből szabadította fel a jobbágy-ságot. »Másfelől azonban látta a feudalizmus és a gazdag honarúlok bűneit, a liberális szócseplés haszontalanságát, akarta a polgári forradalmat, követelte a nemesi uralom megszüntetését, a politikai és törvényelőtti egyenlőséget. Antiklerikális is volt, mint a márciusi ifjak. Távol egy szűkös nacionalizmustól, szabadságharcunkat egy európai szabadságharc mozzanatának fogja fel, ezért felháborodik az olaszok elleni magyar segítségen, és fájdalmasan ismeri fel, hogy a 49-es Franciaország elfordult a forradalomtól, s büszke rá, hogy a magyarok hűek maradtak az 1793-as elvekhez. Gyűlölte a megalkuvókat s a főkérdésekben mindig együtt haladt Petőfivel... látni fogjuk, hogy bár nem érzéketlen az új helyzetek

követelményei iránt, egész életén át megmarad 48—9. hű neveltjének.« (Komlós, 38—39. l.)

A monográfus gyöngéden általános kifejezése mögött (nem érzéketlen az új helyzetek követelményei iránt) Vajda szabadságharcos ideológiájának némi hasadása lappang. Vajda a 48-as elvrendszernek igazán csak szociális vonatkozásai mellett tartott ki élete végéig rendületlenül. Nemzetiségi, nemzetközi vonatkozásokban publicisztikája szembe-szembekerül azzal a szellemiséggel, amely nélkül 48 nem lett volna 48. Nem arra gondolunk itt, hogy Vajda közjogi felfogása természetesen megérezte a történelmi helyzet módosulásait. Hanem sokkal inkább arra, hogy próbáratevő, nagy pillanatokban Vajda 48-as ideológiája a nemzetiségi kérdésekben, sőt a függetlenség kérdéseiben sem bizonyult eléggé teherbírónak. Komlós alaposan és leleményesen magyarázza Vajda ilyen vonatkozású hajladoszásainak értelmét, szükségszerűségét, de nem lehet szabadulni attól a benyomástól, hogy az olyanfokú hajlékonyság és rugalmasság, amelyet Vajda például a kiegyezéssel kapcsolatban tanúsít, nem vág pontosan egybe sem a Kossuth, sem a Petőfi szellemiségével. Igaz, két 1862-es röpiratának s egész kiegyezési hangulatának, Széchenyihez közeledő elviségének, alkura hajló nézeteinek éppúgy bölcs okát lehet adni, mint 67 utáni heves kiegyezésellenességének, majd a 70-es évek második felében kiegyezés-pártiságának, mindazáltal ezek a fordulatok nem jellemzők egy következetesen 48-as szellemiségre. A nemzetiségi kérdésben Vajda 48-as elvi állandóságát még kevésbé állapíthatjuk meg. 1867-ben ezen a téren mintha már a leghaladóbb nemzetiségi politika tendenciáit éreztetné: nem ellenzi a hazai nemzetiségek önállósulási törekvéseit sem: »Mi sokkal inkább kíváncsnak tartjuk hazánkra nézve azt, hogy határainkon barátságos indulatú önálló országok, mintsem ellenséges érzelmű alattvalók legyenek« — s még 74-ben is helyteleníti az erőszakot, s titkos, községenkénti szavazást követel, mely a nemzetiségnek is lehetővé teszi a parlamentbe jutást. (Komlós, 220. l.) De ugyanakkor már, a kiegyezésre és a német-orosz szövetségre támaszkodva, erősebb magyar politikát sürget, s azt követeli, hogy a magyar nyelvet vigyék be a nemzetiségi iskolákba. A magyar-ság csak úgy maradhat fenn — véli — ha egy csomó nemzetiségen uralkodik. Kossuthnak a politikájában hibáztatja a nemzetiségek egyenuralmiságának elvét: Vajda szívesebben szövetkeznék Ausztriával, mint a nemzetiségekkel. Ezt az álláspontot súlyosan negatív érzelmi mozzanatok is szilárdítják: faji góg a szláv népekkel szemben,

magyar sovinizmus, a finn rokonság hiú elvetése, a románság vulgáris lenézése, stb. (Komlós, 221. l.) Vajda 48-as ideológiájának ez a hasadása — a töretlenül progresszív szociális vonal és a reakcióba forduló nemzetiségi-felfogás — világosan kitűnik Komlós adataiból, noha maga Komlós ezt a kettőséget nem mindenütt emeli ki kellő hangsúllyal. Hogy a hasadást ő maga is világosan látja, annak félreérthetetlen bizonyítékát adja könyve 102. lapján: »...nacionalizmusba tévedő nemzeti érzésének és demokratikus elveinek meg hasonlása következtében gondolkozása... némileg elhomályosul. Az osztályok viszonyában mindvégig rendületlenül ragaszkodik a demokráciához, a nemzetek viszonyában lemond róla.«

Komlós Vajda-életrajza bőven és kendőzés nélkül megmutatja Vajda magánéletét is, főként a költő tragikus szerelmi kapcsolatait. Egyes részletek mellett vagy ellen nem szállunk síkra — lehet, hogy Vajda házasságának, válásának részleteiből elmaradhatott volna egy két pusztán novellisztikus érdekű apróság — elvileg azonban feltétlenül helyesnek tartjuk, hogy Komlós, mikor a Vajda-i életmű talaját, háttérét és kereteit rekonstruálja, semmit sem bagatellizál amaz erők közül, amelyek Vajda költői alkotásainak megfogalmazásában, kifejeződésében szerepet játszottak, szerepet játszhattak. Az utóbbi években ilyen erőül már-már csaknem kizárólagosan a »társadalmi« erőt szoktuk felfogni. Úgy tetszik, a marxizmus módszereit ezen a téren gyakorta vulgarizáljuk. A magánélet motívumai ritkán mellőzhetők egy költői életmű átható magyarázatánál. Nem mintha, általában, a magánélet mozzanatait mást vagy jelentősebbet mondhatnának a műről, mint a döntő érvényű társadalmi faktorok, hanem mert a társadalmi erők és a költő, illetve a költői mű voltaképpeni kapcsolata gyakran magánéleti jelenségeken ismerhető meg és mérhető fel igazán. Vajda szerelmi költészetét nem érthetők meg világosan, ha Vajda szerelmi kapcsolatainak sajátos színezésében, alakulásában fel nem ismerünk a költő társadalmi, politikai élményeinek következtetéseit, azokat a politikai viszonyokat, amelyek közt a versekben lecsapódó és tükröződő szerelmi élmények megszülettek, mégpedig olyanokul, amilyenekül ismerjük őket.

Egyébként Vajda világos látása a társadalmi fejlődés kérdéseiben helyenként egyenesen meghökkentő. Már 1882-ben szinte ujjal tapintja a történelmi másodpercet, amikor a polgári progresszív reakcióba fordul, amikor a magyar »középrendet« az imperialista szellemiség első rohasztó léhelletei érintik. »A középrend — írja Vajda ez év áprilisában — úgy látszik, már kie-

légtettnék érzi magát, mert ő maga is inkább hátrafelé tolná a világot... Ő most már szeretne megállapodni, mert érzi, hogy előbbre menni a szabadelvűségben önző oka többé nincs. Sőt inkább már ez ő rovására történne. Mert most már a legalsó réteg, az igazi, szoros értelemben vett népen volna a sor, mely hátul a saroglyában ül, ahol mód nélkül keserves, rázós ülése van.« Ugyanez év novemberében pedig ezt írja: »A konzervatív elem mai nap már a polgárság, szemben a legalsó réteggel, az utolsóval, a — munkásnéppel. Elég neki már a szabadságból, tovább ne menjünk — mondja — mert akkor már az ő javaira, érdekeire kerül a sor.« (Komlós, 227. l.) A társadalomtörténeti judicium tisztasága és biztonsága mellett még szembeszökőbbek Vajda szemléletének időleges foltjai a nemzetiségi kérdésben.

Komlós, akiről sokan azt tartották, hogy csökevényes belső ellenállás él benne a művészi jelenségek társadalmi-politikai gyökereinek marxista szellemű feltárásával szemben, a Vajda-monográfiában éppen ilyen feladatok megoldásában mutat sok erőt, képességet. Mikor Jules Gérard eszménykeresése mögött III. Napóleon kalandorságára találtat rá Vajdával, aki immár nagyobb példaképek híján egy merész oroszánvadással is beéri (Komlós, 95. l.) — mikor Vajda színváltozásait a kiegyezés kérdésében olyanoknak tudja feltüntetni és értékelni, mint amelyeknek oka, alapja minden egyes esetben a demokratikus haladás szempontja (147. l.), — mikor a Találkozások hősnéinek elhatalmasodó érzékiségét a kor és a társadalmi környezet perspektívtátlanságából származtatja, (162. l.) — vagy mikor Vajdának egy visszatérő utálatos álmát valóságos »szociál-freudista« bravúrral a Deák-párt felülkerekedésével magyarázza — oldja meg (304. l.), — akkor, ha nem is győz meg mindig és tökéletesen in merito, de el tudja hitetni, hogy magát a módszert immár valami játékos biztonsággal kezeli. (Más kérdés, hogy adott esetben a »játékos biztonság« fogalmára nem kelle a *contradictio in adjecto* gyanújával, szkeptikusan tekintenünk.)

Vajda János művészi eszközeivel egy 25 oldalnyi fejezet foglalkozik, — egyes versek ideologikus elemzésével elszórtan is találkozunk. Ez a 25 oldal ismét meggyőző benünket arról, hogy Komlós Aladár legkitűnőbb versértőink közé tartozik. Versértése Az Új Magyar Lira című régi könyvének bensőséges, szép, de jócskán impresszionista költő-portréi óta jelentősen elmélyült. Komlós ma már nem elégszik meg a jellemző esztétikai mozzanatok kiemelésével, pontos körülírásával és értékelésével, hanem megkeresi a jelenség társadalmi gyökereit,

szemléleti kapcsolatait is. Könyvének említett fejezetében érinti Vajda szerkesztő-módját, ritmusképését, rimalkotását, a versek zökkenetét, de legnagyobb szeretettel, mondhatni szenvedélyes érdeklődéssel a költő képzeletjárásában, képalkotó módjában merül el. »Vajdánál — mondja — a képeknek különösen nagy jelentőségük van. Líráját épp ez különbözteti meg kortársaiétól... Versei magva egy érzelmi viszonyra való felelősködés s annak képben való szemlélete.« Biztos kézzel mutat rá Vajda képeinek rokonságára, s arra, hogy Vajda mindig a *nagyot* keresi képeiben is. »A kisszerűt kerüli, mint a szennyet.« A csillagok, a nagy havasok és a halál képei közt van igazán otthon. Kedvenc tájai rémületesek, nyomasztók. Képeinek romantikájában shakespeare-i villódzás ragad el. A banalitás ritka nála. A szerelmi gyönyör, mint a versek egyik fő érzéstartalma, erotizálja a versekben festett tájakat is. Nem kerüli el Komlós figyelmét az sem, hogy Vajda kozmikus méretű képei végül is monotonul hatnak, — tegyük hozzá: változatosságukat csak megerősít, földibb, realisztikusabb képekkel való elegyítésük biztosíthatná. Komlós megkísérli Vajda képalkotási módját is a korviszonyokból magyarázni, »Nem Vajda „alkata”, hanem a kor meghatározta élete magyarázza képzelete működésének módját is. Vajda annyira szembefordult a társadalommal, hogy félig már kiszakad belőle. Képzelete a cselekvésről leszorított magános emberé...« (293. l.)

A gazdag anyagot, a sokrészben újszerű, nagy Vajda-portrét, a tüzetes korképet, a türelmes és következetes műelemzést élvezetes, áttekinthető előadásban kapjuk. Komlós előadói erényei közül emeljük ki azt a költői formulázó erőt amely egy-egy megállapítást művészi hatású, az emlékezetbe tartósan beágyazódó képben-kifejezésben örökíti meg. Szerencsés leleménye, mikor Vajda vallásos velleitáit kommentálva azt mondja, hogy a költő »ha nem is hisz többé istenben, az istenhit bennmaradt csonkjá tovább sajog benne. Ezért vet fel olyan kérdéseket, melyek a hívőkben még, az igazán hitetlenben már nem merülnek fel.« (180. l.) Még szerencsésebb, mikor Vajda fellegjáró képzeletét így állítja szembe a költő albatroszi balogságával a mindennapok apró tényei között: »Vajda a valót nem ismeri annyira, mint az álmot.« (190. l.) Hogy Gyulai hivatalt tekintélyével szemben Vajda valahogy illegálisan-érzelmileg uralkodik a fiatalok szíven, azt Komlós így érezteti: »Gyulaié a hatalom, de hozzá (ti. Vajdához) írnak verseket... Élete csillagoltó sötétségébe egy pici fényt lop ez a megbecsülés. A sötét kép egy szöglete ragyogni kezd.« (213. l.) A Vajda-versek nagy feszültségét ilyen

kosztolányias képpel mondja ki: »Néha úgy érezzük, hogy a következő percben megpattan az erei.« (284. l.) Lázadozó zabolátlanágát meg így... »Lírája a kiegyezés önmérséklet korában az ősemberi szenvedély hangján üvölt. Úgy hat illemtudó, fegyelmezett kortársai között, mint egy pusztai oroszalmát a szelíd háziállatok közt« (uo.). Vajda izzó érzelmi tartalmaira ezt a képet találja: »...úgy hat az olvasása, mintha tiszta alkoholt ittunk volna: ég tőle a belsők.« (303. l.) Mikor egyetlen kifejezésbe próbálja tömöríteni a nagyméretű, de nem foltatlan, lenyűgöző, de nem szabályos Vajda-arcot, így ír, paradox és egyben trivális merészséggel: »Vajda, hogy úgy mondjam, zseni kis hibával, úgyszólván zseni, tehetség nélkül.« (324. l.) Végül ezt mondja a költő tragikus sorsú életművéről, költészeréről: »Kipattant 48 napsugarára, s aztán át kellett telnie a kiegyezés fél-századát. Még csoda, hogy el nem fogyott.« (326. l.)

Főntebb példaadónak mondtuk Komlós kutatói szorgalmát, adatgyűjtő lelkiismeretességét. Példának szeretnők mondani, éppen a művészi megvilánások vonatkozásában, stílusát is. Irodalomtörténetírásunk nyelve szürkébb a kellenél. Anélkül, hogy valamiféle olcsó színességet, fölöslegesen felfokozott képszerűséget reklamálnánk, Komlósnak imént idézett részleteire mutatva, újból meg kell állapítanunk: a tudományos előadási mód nem áll ellentétben a művészi stílus igényeivel. Komlósnak nagy érdeme, hogy sohasem ír unalmasan. Szövege szinte elejétől végig szép is, érdekes is.

II. Ez a becses monográfia mindössze 500 példányban jelent meg. Nyilvánvaló, hogy ez a feltűnően kis példányszámú kiadás hamarosan elfogy, talán már el is fogyott. Remélnünk kell, hogy a jelentős mű előbb-utóbb második kiadásban is olvasható lesz. A második kiadásra gondolva, minél pontosabban szeretnők megjelölni és körülírni a monográfia hibáit és hiányait. Ezeket a szerző az új kiadásban többé-kevésbé könnyűszerrel kiigazíthatja, pótolhatja.

Úgy érezzük, módosításra szorul első sorban az a kép, amelyet Komlós Vajda magatartásáról fest a kiegyezés és a nemzetiségek kérdésében. Komlós tolla e két ponton — erre már céloztunk — a kellenél elnézőbb, engedékenyebb. Az a visszavisszatérő állítása, hogy Vajdában mindig elevenen éltek 48 hagyományai, nincs teljes összhangban azzal a nyugtalan hajladozással, amelynek Vajda publicisztikájában éppen a kiegyezéssel kapcsolatban tanúi vagyunk. Komlós minden fordulatra megtalálja a mentséget, sőt magyarázatot, de úgy tetszik, már pusztán az a tény, hogy ennyi szellemes, találékony magyará-

zatra van szükség, maga is érezteti, hogy azokban a változó viszonylatokban, amelyek Vajda és 67 közt mutatkoznak, nem él töretlenül Petőfi és Kossuth szellemi öröke. Komlós nem hallgatja el Vajda ingadozásait, de a hangsúly, amellyel ezekről a mozzanatokról szól, kíméletes, megbocsátó, megértő, sőt igazoló. Mintha a monográfus féltene Vajda nimbuszát a keményebb megítéléstől, az ingadozásokra eshető nagyobb hangnyomatektől. Ugyanilyen kritikai észrevételünk van a publicista Vajda olykori nacionalista-soviniszta megnyilatkozásaival kapcsolatban is. Komlós ezeket sem hallgatja el, de olyan szürke, rövides, céltudatosan-lapos fogalmazásban »esik túl« rajtuk, mintha egészen jelentéktelen, megoldást, magyarázatot nem igénylő részletekről volna szó. Holott Vajda olykori nacionalizmus-szovinizmusa meghökkentően, sőt leverően szemben áll mind a konkrét módon értelmezett 48-as ideológiával, mind az általánosabban felfogott humanitással, haladással. Vajda változó állásfoglalásait 67-tel szemben gondosan kommentálja, indokolja Komlós, de a nacionalista kilengéseihez kevés szava van. Pedig a jelenség mélyreható magyarázata és értékelése csak fokozta volna az egész könyv, a Komlós festette Vajda-kép hitelét. Nem használ a monográfiának, hogy szerzője mintegy könnyedén átlép azokon a mozzanatokon, amelyek Vajda 48-as szellemiségét nemcsak nem igazolják, hanem bizonyos időpontokban éppenséggel — ha csak részlegesen is, de — cáfolják. Ez a 48-as szellemiség kétségtelenül megvolt Vajdában egészen haláláig, de korántsem azzal a teljességgel és minden oldalú megbízhatósággal, mint a szabadságharc esztendeiben, s még azután is egy darabig.

Lényegesen meg kellene igazítania Komlósnak könyve szerkezeti arányait. Komlós a szerkezeti tagok kiformalásánál áldozatul esett a maga felfedezői örömeinek. Az általa tömegestül feltárt Vajda-cikkek elemzése nagyobb helyet foglal el a monográfiában, mint amennyit a költő arca elbírná. Aki végére ér a könyvnek, majdhogynem azzal az érzéssel teszi vissza a könyvespolcra, hogy a magyar publicisztika egyik mesterével ismerkedett meg, aki — szinte csak úgy mellékesen — jelentős költő is volt. Hogy Vajdának minden hirlapi cikke méltó a figyelemre, az kétségtelen. Az ellen sincs egyetlen szavunk sem, hogy Komlós ezekben a cikkekben végignyomozza — s milyen lelkiismeretesen, milyen éles szemmel! — Vajda szemléleti fejlődését, alakulását. Azt azonban semmiképp sem tudjuk helyeselni, hogy ennek a publicisztikának a kérdései annyira túltengenek a kötetben és eltorzítják a kompozíciót. A kompozíciónak ez

a torzulása egyáltalán nem valami külsőleges hiba, amelynek nincsenek mélyebb gyökerei és következtetései. Bármennyire a felfedezői öröm túloztatta is el Komlóssal a Vajda-cikkek jelentőségét, mégsem hagyhatjuk említetlenül azt a feltevésünket, hogy Komlósban itt megbillent a politikai és művészi értékek egyensúlya, s a monográfus »egy pillanatra« megfedkezett arról, hogy Vajda mégiscsak a versei révén Vajda, s nem politikai írásai érdemből. A versek jobb megítéléséhez, biztos értékeléséhez szükség van az újságcikkek tüzetes analizéséhez, de — némi túlzással szólva — Komlós már-már a verseket rendelte alá ilyen értelemben a cikkeknek. A Vajda művészi, költői eszközeiről írott fejezet értékeiről fentebb szövelünk. De szólnunk kell a fejezet hiányairól is. S talán nem volna okunk és alkalmunk az esztétikai elemzés némely hiányait megállapítani, ha Komlós figyelmét nem szívták volna oly túlzottan magukra Vajda politikai prózájának kérdései.

Fájlaljuk, hogy Komlós nem foglalkozik érdemben Vajda versformáival. Annál inkább fájlaljuk ezt, mert Komlós azok közé az irodalomtörténetírók közé tartozik, akik finom, belső érzékenységgel tudják megítélni a versforma kérdéseit. Vajda verseléséről alig mond valamit. Pedig itt volna az ideje, hogy irodalomtudományunk ne álljon meg a szemlélet, a tematika, sőt még a képanyag vizsgálatánál sem, hanem hatoljon tovább és próbálja megkeresni szemléletnek, tematikának, képanyagnak egymással, s azután mind e három szférának a ritmikai és rím-elemekkel való összefüggését, ennek az összefüggésnek valaminő szükség- és törvényszerűségét. A ritmikát illetően még van Komlósnak egy-két megjegyzése. Ez az eredeti szellemű kutató és ítélő éppen a Vajda versek ritmikájáról szólva, mintha kényelmes recepthoz igazodnék. Van irodalomtörténetírásunknak egy valamikor merésznek tetszett, de immár meglehetősen kopott fogása olyan esetekre, amikor egy-egy kétségkívül nagy költőtehetség, bárdolatlan, darabos zenével ejti zavarba méltatóit. Ilyenkor — rutinos fordulattal — úgy szoktunk ítélni, hogy az illető költőnél ez a nyers, csiszolatlan forma nem művészi gyöngesség, hanem éppenséggel költői erény, mert mondanivalói természetéhez ez a forma illik igazán. Az esetek egy részében igazuk van az értékelőknek, s talán-talán igaza van Komlósnak is a Vajda esetében. De jobban szeretnénk volna, ha Komlós nem impresszionisztikusan-intuitíve jut erre az eredményre, hanem tüzetes elemzés útján, s elemző módszerét közkincsé teszi monográfiájában. Valami hasonlót kell mondanunk Vajda rímeivel kapcsolatban is. Komlós Palágyi Lajosnak igen érdekes

emlékezését idézi, amely szerint Vajda megvetette a sablonos, síma verselést és az Arany-utánzók »csengő, pengő« rímei helyett inkább olyan »rossz« rímeket kívánt, amelyek híven adják vissza a költő mondani-valóját. (Komlós, 28. l.) Vajda itt az elmélet síkjában az igazság kellős közepébe talál: semmiféle mechanikus osztályozással nem tehetünk értékbeli különbséget a rímek között, a versszövegi környezettől függetlenül. A rím akkor jó, ha éppen azon a ponton, ahol a költő megcsendíti, a mondani-valóval *adekvát*, vagyis megvan a kellő kifejező ereje. De bármily bölcsen vélekedett is Vajda — Palágyi emlékezése szerint — a rím természetéről, ő maga nem jó rímelő, sem a mechanisztikus rímtan normái, sem a szabadabb, igazabb rímelmélet, az *adekvát* rímek elmélete szerint. Vajda viszolygott az aranyjánosi rímtechnikától, részint mert ahhoz nem volt elég ügyes és hajlékony, részint mert érezte, hogy tartalmaihoz más, egyénibb, újszerű rímek kellenének. Nem hisszük, hogy megteremtette volna a sajátlagosan új, Vajda-karakterű rímet. Végleges ítéletet ugyan csak rímányagának aprólékos átvizsgálása után mondhatnánk, de erős a gyanunk, hogy Vajdának nem volt kiforrott, biztos rímérzéke. Rímeiben nemcsak a hagyományos, mondjuk aranyjánosi rím jellegi egységét nem találjuk, — nem találunk benne semmiféle jelleget és egységet. Mindezen kérdéseknek megnyugtató felfejtésével Komlós adósunk maradt.

Abba sem nyugodhatunk bele szó nélkül, ahogy a monográfus a Vajda—Gyulai-ellentétet rajzolja. Lényegileg persze egyetértünk vele: Gyulaiék nem értették meg és nem méltányolták kellően Vajda költészetét, — sommásan: igazságtalanok voltak vele szemben. Viszont nem értünk egyet a Komlós festette Gyulai-kép némely színeivel. A Vajda—Gyulai-pörben az utókor törvényszéke előtt Gyulainak kell a rövidebbet húznia, de nagy kritikusunk nem kerülhet ki ebből a pörből ennyire megtépzva. Gyulai arca (amelyet egyébként Komlós a 126—127. lapon tárgyilagosan is ábrázol) itt már majdnem karikatúrává torzul. S ezt annál kevésbé helyeselhetjük, mivel a sok árnyékból, amely Gyulaira esik, Aranyra is hull valami, s helyenként, noha kimondatlanul, nem is kevés. Gyulai a Komlós szövegezésében gonosz, bosszúálló, valósággal elvetemült léleknek tűnik fel, aki például »Tolnai Lajosnak, aki a legmélyebb nyomorban fuldoklott, nem nyújtotta oda a kis-ujját« s aki »kétségkívül tönkretette volna Jókai életét is, ha az roppant népszerűsége folytán nem lett volna még nála is hatalmasabb.« Komlós fogalmazásában (126. l.) Gyulaiék diktatúráját a »türelmetlen terror« jellemzi, s aki harcosan szembeszállt Gyulaiék

ízlésével, elveivel, arra csak az erkölcsi halál várhatott. Komlós egyetértőleg szólat meg (129. l.) egy hajdani ellenzéki író, aki így jellemzi Gyulaiék ténykedését: »Alig hogy fel fogsz lépni, a megvesztegetett írók serege, a kormány ezen bérszolgái, azonnal felusztított vérebe gyanánt fognak megrohanni, s addig üldöznek alávaló, piszkos rágalmaikkal s gyanúsításaikkal, míg szívedet megmérgezik s végképp megtörik erélyes lelkedet.« Mikor magát Komlóst halljuk, Gyulai akkor sem jár jobban: »Ha egy fiatal író ... jó kritikát óhajt könyvéről, jobban kell lennie Gyulaival ... Akit ő egyszer kivégez, az halott.« (Uo.) Vagy: »Gyulaiék hatalmaskodása, szellemgyilkos terrorja, minden anyagi és erkölcsi jónak a maguk kis köre részére megkaparintása« volt az oka Vajda haragjának. (Komlós, 307. l.). Itt már Gyulaiék köre mindenre elszánt bünszövegeteknek tűnik fel. Mikor Komlós Vajda temetését írja le, a sírnál ott álló Gyulai Pálra ez a megjegyzése van: »... megjelent ... Gyulai is, mintha meg akarná mutatni, hogy mindennek tetejébe még túl is élte ellenfelét.« (Komlós, 318. l.). Ezek után nem lep meg, ha végül a 320. lapon azt olvassuk róla, hogy még »Vajda halála után is *belemart* a költőbe.« Ismételjük, Vajda és Gyulai pörében lényegileg Vajda oldalán az igazság. De azért azokban a stílári eszközökben, amelyeket Komlós használ a keserű harc festése közben, van valami igaztalan és méltatlan Gyulai Pál rovására. Némiképpen rokon ezzel a módszerrel az a hang, amelyet Komlós egyes világirodalmi jelenségekkel kapcsolatban használ, olyanoknál, amelyek Vajda-művek méltatása közben bukkannak fel emlékezetében. Ronsard világhírű szonettje (»Quand vous serez vieille ...«) alaposan pörüljár egy különben valóban szépséges Vajda-vers mellett: »... milyen szárnyatlan kis sóhaj ez — olvassuk a Ronsard-versről — Vajda gyönyörű himnuszának röptéhez képest.« (70. l.). Másutt egy pillanatra Adynak is fölébe emelkedik a Gina-versek költője: »Vajdát fel kell mentenünk a dekadencia vádjá alól, ő nem a halál rokona.« (186. l.). Heine Götterdämmerungja is csak »sápadt vázlat« az Alfréd első fejezetéhez képest (190. l.). Ronsard szárnyatlan sóhajára, Ady dekadenciájára és Heine sápadt vázlataira nincs feltétlenül szükségünk, hogy Vajda nagyságát bizonyítsuk.

Végül szívesen olvastunk volna egy-két lapnyi szöveget Vajdának XX. századi, Ady jóvoltából történt feltámadásáról. Ady Vajdáról írott versei a Vajda-kultusz renaissance-át jelentik; — kései szép hullámnak tekinthető Tóth Árpád Vajda-verse. Új Vajda-képünket nem annyira magának Vajdának a művei, mint inkább éppen ezek

a versek határozták meg a század első évtizedeiben. Komlós, ha rászánja magát, bizonyára érdekesen tudja feltárni az Ady alkotta Vajda-kép viszonyát a valóságos Vajdához, s azokat a társadalmi és személyes okokat is, amelyek Ady rajongó figyelmét éppen Vajda felé fordították.

III. A gáncs szótára gazdagabb, mint a dicséreté. Nincs benne kétség, hogy Komlós Vajda-monográfiája komoly nyeresége irodalomtudományunknak, hogy ez a kötet a benne összefonódottan gyümölcsöző filológiai türelemmel, politikai gondnal és mű-

vészi érzékenységgel jó hatást tehet fiatalabb irodalomtörténetíróinkra. Komlós Aladár a kortársi líra értékelése után visszalépett a múltba s immár nagy területen tárta fel a XIX. század második felének magyar költészetét. Tavaly megjelent Komjáthy-tanulmánya, az idén kiadott Reviczky-könyve, s főképpen nagyméretű Vajda-monográfiája új és gazdagabb világításba helyezi azt a fejlődési szakaszt, amelyet ezek a költőnevek jelölnek irodalmunk történetében.

Kardos László

GELLÉRT OSZKÁR KÉT KÖNYVE, A KORTÁRSAIRÓL

(Kortársaim, Művelt Nép, 1954. — 366 l., Levelezésem a kortársaimmal, Művelt Nép, 1955. — 200 l.)

I.

Az utolsó években örvendetesen megsokasodtak a memoár jellegű írások. Ezeknek számát értékesen gazdagította Gellért Oszkár is a kortársairól írott két könyvével. A Nyugatkorszak irodalmáról — főleg egyes nagy írókról — már eddig is jelentek meg ugyan használható, jó emlékező írások. Ilyenek például Ady Lajos és Ady Lajosné családi, valamint, Krudý Gyula, Révész Béla, Dénes Zsófia és mások kortársi visszaemlékezései Adyra; Móricz Virág szép könyve az apjáról; Németh László »Ember és szerepe«-je, a húszas évekbeli Nyugatról és Móricz Zsigmondról írott könyve.

Kevés ember volt azonban annyira hivatott, sőt mondhatnám: *köteles* megírni az emlékeit, mint éppen Gellért Oszkár. »Nincs költő — még Ady Endre sem —, aki annyira összeforrott volna a Nyugattal, mint Gellért.« Babits Mihály írta ezt róla egyik esszéjében és ugyanott a Nyugat költőjének nevezte Gellértet. (Írók két háború közt.) Találó ez az elnevezés, hiszen Gellért alig került ki a középiskolából, Osvát azonnal felismerte a tehetségét és a Nyugat egyik közvetlen előfutárát — a »Magyar Gêniozt«-t — már közösen szerkesztették; ott jelentek meg Gellért első versei is. A Nyugatnak első számától kezdve munkatársa volt — a legtöbb verse ebben a folyóiratban jelent meg. A Nyugatról való további kapcsolatának megvilágítására idézzük magát Gellértet: »A Nyugatot Osvát-tal és Babits-csal 1920-tól szerkesztettem 1929-ig, Osvát ez év október 28-án bekövetkezett haláláig (1929-ben Babits nélkül); Osvát halála után Móricz Zsigmonddal és Babits Mihállyal 1933 februárjáig; utána — Móricz kiválása foly-

tán — Babits-csal 1941-ig, amikor a Nyugat utódként Illyés Gyula megindította a Magyar Csillagot.«

Gellért Oszkár könyvében nem mindegyik XX. századi író társára, kortársára emlékezik, hanem csak a Nyugattal szorosabb kapcsolatban levőkre. Ez a »csak« azonban nem kisebbíti könyve jelentőségét, hiszen ma már az egész magyar irodalmi közvélemény elfogadta és az irodalomtudomány is — elsősorban Révai József tanulmányaiban, valamint Bóka László és Király István egyetemi előadásaiban — kodifikálta a Nyugat-mozgalom nagy eredményeit, értékeit. Ma már világosan látjuk, hogy a Nyugat századunk eddigi legjelentősebb irodalmi mozgalmát fogta össze s a köré gyűlt írókat a magyar társadalomban érlelődő forradalmi helyzet gyűjtötte egy táborba. Mindannyian érezték a félfudális magyar világ szorító béklyóit és így vagy úgy a nemzet ébresztői, vagy legalábbis a megújulásért vívott küzdelem részesei kívántak lenni. Ez az új irodalmi mozgalom legjelentősebb képviselőinek írásaiban »új időknek új dalaival« ostromolta a régi világ bástyáit. Olyan értékeket adott irodalmunknak, mint Ady lírája, Móricz prózája, Babits és Kosztolányi formaművészete, — avagy Tóth Árpád és Juhász Gyula halkszavúbb, de a lényegét mondó költészete. A Nyugat-mozgalom célkitűzéseiben nem volt egységes: voltak, akik az irodalmi megújulás ügyét egybekapcsolták a magyar élet forradalmi átalakításának ügyével és műveikben a forradalmas nép hangja szólalt meg. (Elsősorban Ady és Móricz); és voltak, akik az újat főleg a művészi újszerűség megteremtésére korlátozták és témájában, szókincsében, formájában megújították irodalmunkat. (Babits, Kosz-

tolányi, de természetesen Ady, Móricz és mások is.) Nam tagadjuk, hogy a Nyugatmozgalmon belül hozzánk azok az írók állnak közelebb, akiknek az írásaiból a nép forradalmiságának egyre erősödő moráját hallhatjuk ki, de megállapíthatjuk azt is, hogy ez egy percre sem homályosítja el előttünk az egész Nyugat nagy érdemét a félféudális magyar világgal, és annak egész kultúrájával való szembenállásában. A Nyugat kora a magyar irodalom reformkorszaki nagy fellendüléséhez mérhető csak, azzal a megszorítással, hogy mivel ott a forradalom lehetősége és konkrét távlata kevésbé volt problematikus, mint a XX. század első két évtizedében, a reformkor irodalma *egészében* haladóbb jellegű volt: jobban a nemzeti élet fő kérdéseit szolgáltatta meg, mint a Nyugat-korszak írói. A Nyugat fontos szerepét irodalmi életünkben misem bizonyítja jobban, mint az, hogy — kivéve a felszabadulás után fellépett írói nemzedéket — minden igazán jelentős írónk így vagy úgy kapcsolatba került vele. A mondtak után nem kell hangsúlyoznom, hogy miért becses számunkra minden adat, ami a Nyugat korára vonatkozik. Különösen becsesek Gellért Oszkár emlékezései, aki a folyóiratnak nemcsak szerkesztője volt több mint két évtizedig, hanem jelentős költője is.

»Gellért Oszkár a huszadik századi magyar líra legfinomultabb hajtása.« Németh László jellemezte ilyen találaton Gellért líráját. (A minőség forradalma III.) Valóban, Gellért költészete bár korábban bontakozott ki, mint a Nyugat későbbben fellépett nagy költőié, mégis már korai verseiben sok olyan új elemet hozott, amelyek azután csak Babitsék lírájában váltak nemzeti költészetünk szerves részeivé. Első kötetei tükrében egy igen tehetséges költő arcát láthatjuk, aki azonban hosszú ideig nem szolgáltatta meg verseiben a nemzeti élet kérdéseit. Haladó, polgári demokratikus világnézetű költő volt Gellért, de lírájában ennek közvetlenül nem találjuk nyomát. Ekkor írt verseiben első-sorban a Nyugat költőinek tematikai és formai újszerűségét láthatjuk. A világ-háború rémségeinek és a proletárdiktatúra bukásának megrendítő és Gellértet személyében is érintő élménye érlelte meg mondani-valóját. »Testvérbánat csillaga« című — 1921-ben megjelent — kötetében a háború el-ember-telenítő hatásán és az ellenforradalom terrorján megdöbbent költő hangja szólalt meg. Olyan jelentős, szép verseket írt azokban az években, mint a »Szabadságos katona éjszakája«; »Eötvös Loránd szellemének«; »Üzenet Adynak«; s »A föld szonettje«. Gellért 1918–19-ben nemcsak az októberi forradalmat, de a proletárdiktatúrát is vállalta: sajtófőnöke volt annak. 1919 után lírájában érezhetően megerősödött a haladó

eszméi mondanivaló. Kiemelkedően szép példa erre »A Petőfi-centennáriumra« írt verse. A fasizmus Németországban való uralomra kerülése után, érezve a barbárság elhatalmasodását, és egy új háború veszélyét, Babits mellett küzdött az emberiség nagy hagyományainak a megőrzéséért. Ezekben az években fogadta meg, hogy a fasizmus idején egyetlen betűt sem ír a nyilvánosság számára. Fogadalmát — érthetően — csak a Kosztolányi, illetve Babits halála alkalmából frott verseivel szegte meg. »Égtájak közt« címmel 1946-ban adta ki a felszabadulás után első verseskötetét, s ebben olvashattuk a hitlerizmus alatt asztalfiókjának írt és véletlenül megmaradt néhány versét: a humanista költő hangja szólalt meg ezekben a fasizmus barbárságával szemben. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy Gellért a felszabadulás után olyan természetesen találta meg helyét újarcú hazájában.

Gellért Oszkár előkelő helyét a Nyugatmozgalmon belül — lírája mellett — olyan embereknek a szeretete és elismerő szava jelölte ki, mint Osvát Ernő, aki Gellért költői estjén mondott beszédében »költői irodalmunk legelső realistájának« nevezte Gellértet. De a már idézett írókon kívül hivatkozhatnánk Móricz Zsigmondra, Kosztolányi Dezsőre és még igen sok jelentős íróra.

Ezek ismeretében senki sem csodálkozhat azon, hogy Gellért Oszkár két könyvét a kortársairól, tehát nagy várakozással, sőt izgalommal vettük kezünkbe.

*

»Egy régi jó képviselő«-re — Madarász Józsefre — emlékezve Illyés Gyula szellemesen állapította meg, hogy egyes magas kort megért kortársak jóvoltából »első kézből« való értesüléseket szerezhetünk száz év előtti emberek tetteiről, gondolatairól, bizalmasabb megjegyzéseikről. Nos, Gellért Oszkár »Kortársaim« c. emlékeit olvasva is az az első érzésünk, hogy egy nagy írói nemzedéket hoz közelünkbe, amelynek egyes tagjai tizenöt-húsz, sőt csaknem negyven éve halottak. Ebben a könyvében halott kortársaira emlékezik Gellért. Emlékezései nagyobb írói arcképekre és a »kisebb halotti maszkok« című részre tagolódnak: az előbbieken a Nyugat tizenegy legjelentősebb írójának — Osvát, Kaffka, Ady, Móricz, Ignóty, Babits, Schöpllin, Kosztolányi, Karinthy, Juhász Gyula, Tóth Árpád, valamint — József Attilának és a huszas években a Nyugatba író Gorkijnak emlékét idézi, az utóbbiban pedig a Nyugattal kapcsolatban levő, de annak élvonalába nem tartozó harminchárom írónak az arcát villantja fel. Az írói portrék bemutatása az egyes írókkal való megismerkedése sorrendjében történik

Gellért — az írói arcképek háttereként — képet ad könyvében a korszak legjelentősebb folyóiratairól, valamint irodalmi intézményeiről (Magyar Génusz, Figyelő, Nyugat, Nyugatbarátok Köre, Nyugat Könyvkiadó, Baumgarten-alapítvány, Vörösmarty Akadémia) — természetesen csak azokról, amelyek a Nyugattal valamilyen kapcsolatban voltak — és betekintést enged a folyóirat anyagi forrásaiba is.

»Nem áltatom magamat azzal, hogy emlékbányám minden frontszakasza kincset rejt magában. De talán akad egy-egy olyan része is, mely föltartan 80–90 százalékos vasércet nyújt annak a jövőendő irodalomtörténésznek, aki a nyersanyagból a legfinomabb acélt tudja majd kohójában kiolvasztani.« Gellért Oszkár jellemzi így visszaemlékezéseit könyve bevezető sorai-ban. Egy könyvismertetés keretében természetesen nem lehet »kiolvasztani« Gellért emlékezéseinek »80–90 százalékos vasérc-tartalmból« azt a bizonyos »legfinomabb acélt«, amelyre a fenti idézetben célzott. Különben is: erre nem egyedül én vagyok a hivatott és ezt csak akkor lehet majd elvégezni, ha a Nyugat nagy íróinak összes művei kritikai kiadásban rendelkezésünkre állanak, tudományos életrajzokkal, valamint a kortársak visszaemlékezéseivel együtt. Ismertetésemben inkább csak néhány gondolatot vetek föl.

Az írói arcképek élén *Osvát Ernő* portréja áll. Ez érthető is, hiszen a Nyugat írói közül vele ismerkedett meg elsőnek Gellért. Emlékezéseiben egyszerre idézi a felejtethetetlen jóbarátot és a Nyugat szerkesztőjét. Az Osvát portré azért igen jó, mert Gellértnek sikerült sokoldalúan bemutatnia Osvátot. Milyen jellemző rá — a tehetségek szenvedélyes kutatójára — már a Gellért Oszkárval való megismerkedése is: egy versét olvassa ujságban és »másnap már a kórházi ágyánál keresi fel, hogy elkérje az »összes műveit.« 1905-ben, a »Figyelő« indulásakor »*Motivumok*« című híres bevezető cikkében üti meg azt a hangot, amely aztán egész élete alaphangja lesz: »Sehol több tehetség el nem pusztul, mint Magyarországon.« Osvát nem kuriozitásból ke-s-te a tehetségeket, hanem azért, mert egész életében egy nagy kulturális feladatot látott maga előtt: a századvég epigon irodalma után újra megeremti a magyar irodalom virágzó, teremő korszakát, amely méltó nagy hagyományainkhoz. Osvát egész életében ezért dolgozott és ezért igaz Kosztolányi mondása róla: »Linnéje volt magyar virágok florájának.« Az Osvát-i életműben egységet alkot a fiatal Gellért Oszkár felfedezése, a »*Motivumok*«-ból idézett gondolat és élete végén Illyés Gyula költői tehetségének a felismerése. Gellértől tudjuk, hogy: »Élete végéig — talán csak az

utolsó hónapok kivételével — állandóan új és új tehetségeket keresett Osvát.« Jelenző eset erre, hogy még az öregek között is kereste a tehetségeket. Azt viszont Móricz jegyezte meg róla, hogy »... egész Európa minden ifjú tehetségét számontartotta.« Gellért emlékezéseinek tanúvallomása után eloszthatjuk azt a legendát, mintha Osvát csak lektor lett volna. Igen, lektor volt Osvát, de a legmagasabbrendű értelemben, aki mint első olvasó mindig élete nagy célját látta maga előtt. Gellért megvillantja Osvát arcának más vonásait is: ilyen például a meddőségtől szenvedő ember, aki az alkotás kínját újra és újra átélte.

Kafka Margit Gellért Oszkár vezette be az irodalomba a »Magyar Génusz« hasábjain és ő nyerte meg ezzel az új irodalmi törekvések számára is. A pályája kezdetén álló Kafka Margitnak Gellért Oszkárhoz intézett leveléből egy olyan ember arca néz ránk, akit a körülményei meg akarnak béklyózní, de aki ezek ellenére is író akar lenni és azzá is lesz. Értékes adalékok ezek a levelek Kafka kezdő éveinek a felderítéséhez és egyben stílusok elemzése közelebb visz bennünket Kafka prózai stílusának a megértéséhez is.

Az *Ady*-portrét is sok motívumból állította össze Gellért és így színes képet ad a költőről. Érdekes például, amit Ady alkotásai módjáról ír; a kereskedelmi utazók kongresszusán felszólaló Adyról szóló híradása pedig az *Ady*-biográfia értékes új adata: és végül Gellért eredetien jellemzi *Ady* líráját; helyesen magyarázza meg, hogy miért hiányzott abból a bájj, a derű, a humor.

A »Kortársaim«-ban a legsokoldalúbban talán *Móricz Zsigmond*ot mutatta be Gellért Oszkár. Oldalszámai tekintve is ez a legterjedelmesebb írói arckép a könyvben. Szinte megszámlálhatatlanul sok arcát mutatja meg Móricznak: az első oldalakon megismerkedünk a pályája elején álló fróval; — az újságíró Móriczcal; majd — Gellért Oszkár jóvoltából — Móricz leányfalusi otthonában találjuk magunkat; bemutatja Gellért Móricz feleségét, Jankát is. Hosszan ír Móricz és a Nyugat kapcsolatáról, — Móriczról a Nyugat szerkesztőjéről, aki boldog izgalommal fedezi fel a tehetséges írókat. Beszél Móricz és Babits ellentétének kiéleződéséről is. Megvillantja Móricz jellemét különféle megnyilvánulásaiban: élénk állítja a melegszívó embert, — és bemutatja közéleti tetteiben is. A különféle Móricz-arcok hátterében természetesen mindig a zseniális fró áll. Gellért sokat elmond az alkotó ember-ről és az olvasóival kapcsolatban levő íróról. Érdekesen jellemzi Móricz sajátos írói tehetségét és helyesen keresi a választ arra is, hogy miért nem lett belőle olyan nagy drámaíró, mint amilyen prózaíró volt.

Móricz életművének értékelése, pályaképének végleges megrajzolása szempontjából jelentősek a publikált Móricz-levelek: a hévizi levele például az író dzsentri-tárgyú műveit érteti meg alaposabban, jobban velünk, és jellemző fényben mutatja az alkotó Móriczot, aki szüntelenül a valóságot kutatta és így gazdagította művészetét.

Gellért Babitsról is sokszínű portrét adott könyvében. Emlékezéseiből az irodalomtörténetírás számára talán legjelentősebb Babits háborúellenes »Kiáltvány«-ának a publikálása, valamint általában a háborúellenes Babits-írásoknak az idézése. Babitsnak ezek az írásai lényegében a Jónás Könyve írójának harmincas évekbeli fejlődéséhez adnak értékes adalékokat: arról vallanak beszédesen, hogyan rettent meg Babits a fasizmus uralomra kerülése után és hogyan kerekedett benne fokozatosan az óvatos polgári értelmiségi ember fölé a hazájáért, valamint az európai és a magyar kultúra nagy hagyományaiért magát felelősnek érző költő, aki ezekben az években már a »megőrzés«-ben látta élete értelmét. — Értékesek a *Kosztolányi*-fejezetben közölt Babits-levelek is, amelyeket az 1929-es Ady-vita idején írt Gellért Oszkárhoz. Arra derül fény ezekből a Babits-levelekből, hogy milyen nézeteltérés volt — Adyt illetően — Babits és Kosztolányi között és miként hidegedett el lassan barátságuk is.

A könyv többi portréjában is találhatunk jól használható, értékes adatokat, bár a könyvnek kétségtelenül vannak olyan fejezetei is, amelyekben kevésbé értékesek Gellért emlékei. Megemlíthetjük például, hogy a könyv legnagyobb szeretettel megrajzolt portréja az Osváté mellett a *Schöpfung*-é: benne a Nyugat-korszak nagy tudatosítóját látja Gellért Oszkár. Könyvében megörökítette a Nyugatnak a húszas évekbeli kapcsolatát *Gorkijjal*, amely a folyóirat legszebb hagyományai közé tartozik. Érdekes — teljes végtelenségében is — Gellértnek *Bródyról* való vélekedése: a Nyugat köré tömörült írók nagy részének idegenkedését mutatja ez a századforduló jelentős progresszív írójától, akit Ady oly nagyon becsült és szeretett.

Gellért emlékezései egyszerre idézik fel az egyes írók egyéniségét, emberi arcát, és e mellett — ezzel együtt — hoznak felszínre az irodalomtörténet számára is új, becses adatokat. Ezt az emlékezés sajátos szerkezetével éri el Gellért. Nem beszélhetünk itt tudatosan megkonstruált írói arcképekről. Egy-egy író portréja nagyjából a következőképpen áll össze: az első oldalakon apró anekdotikus történetekben az íróval való személyes kapcsolatát mutatja be Gellért és ezzel legtöbbször máris jellemzően világítja meg annak egyéniségét; ezután az író

hozzá írt leveleit közli, illetve az ő birtokában levő kiadatlan kéziratokat — vagy a tárgyalt kérdést másutt is érintő írásait; a személyes emlékek állandóan át és átszövik az írói portrékat. Szerencsés ötlet volt a személyes emlékeit és a hozzá írt leveleket illetve az őrzött kéziratokat más helyütt megjelent írásokkal is kiegészíteni: például a Kaffka-fejezetben publikálja Kaffkának Adyhoz, illetve anyjához írott leveleit: ezzel az író egyéniségének olyan oldalait mutatja be, amelyek személyes emlékei már kevésnek bizonyulnak. Különösen azért helyes ez, mert Gellért nemcsak tudományos kutatók számára írta könyvét, hanem a legtágabb értelemben vett olvasóközönségnek is. A könyvnek mindenhogyan, de ebből a szempontból különösen nagy erenye az első közlések mellett a sok dokumentáció, facsimile, mert mindezek olvasmányosabbá teszik.

*

A »Kortársaim«-at — számos értékes vonása ellenére is — csalódással teszi le az olvasó; felcsigázott érdeklődésünket, várakozásunkat a könyv nem elégíti ki teljesen. Mi az oka ennek? Válaszunkat három nagyobb kérdés köré csoportosíthatjuk: az egyes írókkal kapcsolatos megválaszolatlan kérdések és a Gellért könyvéből kibontakozó Nyugat-kép, egyes írók arcképének retusálása, korukból való kiemelése és végül az a mód, ahogyan Gellért Oszkár saját személyét szerepelteti a könyvében — okozza lényegében csalódásunkat.

Gellért Oszkár kortársi visszaemlékezéseket írt: írásai szubjektív élményekből születtek meg és ezeket eddig ismeretlen vagy ismert levelekkel, kéziratokkal, cikkekkel egészítette ki. Visszaemlékezéseit tehát semmiképpen sem lehet »nyersanyag«-nak tekinteni, hiszen már anyagának csoportosításával, az egyes íróknak szentelt oldalszámokkal is értékel és állást foglal. Ez természetesen jogos és helyes. Gellért emlékezéseinek a tendenciáját mindenekelőtt az határozza meg, hogy milyen nézőpontból történik a visszaemlékezés. Gellért emlékezéseinek a prizmáján kétszeresen törik meg a fény: először úgy, hogy világnézetileg a legtöbb kortársánál balrább állt, viszont egy táborban harcolt velük és becsülte őket: ez a kortársai egy részével akaratlanul is elfogulttá teszi, ami árulkodó jelzőkben és félmondatokban, valamint abban tör felszínre, hogy a saját világnézetével közös mozzanatokra emlékezik vissza legszívesebben; másrészt Gellért megérte a felszabadulást, és így mai világnézetének a fényénél a múlt kontúrjait világosan látja. Mindehhez járul még az is, hogy gyakran tudatosan törekszik irodalomtörténeti értékelésekre. A »Kortársaim« egyes oldalain állan-

dóan birkózik Gellértben a pusztán emlékeit író és az értékelő, néha szinte már nem az irodalomtörténetnek, hanem irodalomtörténet író kortárs. Ezért aztán könyvének »nyersanyaga« bizony sok esetben erősen »kommentált« nyersanyag. Gellért Oszkár értékeléseit érdeklődéssel olvassuk, hiszen az irodalomtörténetírás számára egy-egy írónak az irodalomról való megjegyzései mindig gondolatébresztők voltak.

A »Kortársaim«-ban igen sok a megválaszolatlan kérdés. Osvát esetében például nem emlékezik meg szerkesztői elveiről és gyakorlatáról, arra hivatkozva, hogy Schöpfung már erről úgyis írt a XX. század irodalmával foglalkozó könyvében. Ezzel azonban egy lényeges elvi kérdést — a Nyugat és Osvát l'art pour l'art-izmusának a kérdését — kerüli meg, holott a bevezető sorokban cáfolja az ezzel kapcsolatos hiedelmeket. De minden cáfolatnál többet ért volna itt a tények felsorakoztatása. Éppúgy nem derül fény lényegében arra sem, hogy miért éppen 1919-ben hagyta ott Osvát a Nyugatot; nincs felfedve gyökeréig az Osvát-Babits ellentét sem. Nem tárja fel elég mélyen, sokoldalúan, tényyszerűen, *elvien*, hogy mi is volt az alapvető oka Móricz kiválásának a Nyugat szerkesztéséből. Bár többször visszatér az Ady-Kosztolányi, illetve Babits-Kosztolányi ellentétre és vitára, a megnyugtató magyarázat ez esetben is elmaradt. Az Ignótusról adott kép például részben sikerültnek mondható, mert a jellemző hibáit emelte ki Gellért, de ugyanakkor elfogult is, mert nem hangsúlyozza eléggé az értékes mozzanatok Ignótus életművében. Érezni lehet az egész Ignótus-portrén Gellért személyes indulatát Ignótussal szemben, de hogy milyen *elvi* okok fűtik ezt, arra nem derül fény. Ugyancsak rosszul jár Szabó Dezső is a »Kortársaim«-ban: Gellért itt is személyes — és tegyük hozzá: szubjektíve teljesen jogos — elfogultságából ítélte meg Szabó Dezső egész pályáját. A megválaszolatlan kérdések az esetek többségében a Nyugatnak és a XX. század magyar irodalmának kulcskérdései. A »Kortársaim«-ban éppen a megválaszolatlan kérdések sokasága és súlyos volta miatt tűnik sokkal homogénebbnek a Nyugat-mozgalma, mint amilyen valójában volt. Túlzás mindezt számonkérni Gellért Oszkártól? A könyvet mint memoárt vettük kezünkbe, s olvasása közben derült ki, hogy sokkal több Gellért emlékeinek egyszerű közlésénél: az arcképekben állást foglal és értékel az író. Éppen ezért jogos részünkről a lényeges megválaszolatlan kérdéseknek a számonkérése. Természetesen megjegyzéseinket nem azért tettük, mert a Gellért Oszkár könyvéből kibontakozó kép nem fedi pontosan az irodalomtudomány által kialakított Nyugat-

képet: nem is szükséges, hogy a kettő fedje egymást. Gellért személyes kortársi emlékei korrigálhatják azt, hiszen épp ez a memoár jelentősége az irodalomtörténetírás számára. Úgy éreztük, hogy a Gellért emlékezéseiből elénk táruló Nyugat-képből a valószínű helyükön és jelentőségükön Osvát és Schöpfung kissé jobban előtérbe kerülnek, egyes írók pedig — néha Gellért Oszkár személyes emlékeinek a hiánya miatt — nem szerepelnek súlyúknak megfelelően.

Könyve írása közben állandóan birkózott Gellértnek a szíve, amely kedves emlékeket őriz a Nyugat nagyjairól az eszével, amely mai világnézetével bírálja ezt a kort. Ez abban jut kifejezésre, hogy egyes írókat igyekszik haladóbb világnézetűeknek bemutatni, mint amilyenek a valóságban voltak. Amikor a haldokló Babitsról emlékezik, így ír könyvében: »Jó, hogy itt voltál, hogy köztünk voltál, hogy együtt éltél Adyval és Móriczcal — gondoltam magamban én. Sok versed arra vall, hogy tudtomon kívül néha mégis csak forradalmárnak éreztél magadat.« Miért szükséges ez a *retusálása* Babitsnak? Babits úgy volt nemzete nagy írója, ahogy akkor *történetileg* egy becsületes polgári világnézetű ember lehetett. Humanista volt Babits és nem forradalmár. Egyébként a halála alkalmából írt »Ezer aranyhíd« c. nagyon szép versében Gellért is a nagy humanistát gyászolta barátjában, aki egész Európa *igazi* lelkét képviselte. Másrészt: miért akarja most Gellért Oszkár utólag aprólékosan összegyűjteni a Babitscsal való összes súrlódásait hiszen néhány oldallal előbb ő maga is megírja, hogy »a maga módján« Babits szerette őt a kortársai közül a legjobban. Ugyancsak ez a retusáló tendencia érvényesül a Juhász Gyuláról rajzolt portréban is: Kemény Simon egyik fiatalkori Juhász bírálatát így »egészíti ki« Gellért Oszkár: »Igen. Az 1908-as Juhász Gyula kissé még talán hasonlított ehhez az impresszionista bírálathoz. De közben az a »világos rózsaszín« egyre sötétült és harminc év múlva vörössé változott.« Gellért Oszkár azzal, hogy egy-egy hősét kiemeli a saját korából és mai világnézetéhez méri, lényegében azt bizonyítja, hogy nem látja azoknak valószínű haladói szerepét saját korukban. Itt kell megemlítenünk azt is, hogy az egykori párbeszéd-rekonstruálások bizonytalanságot hagynak az emberben. Az olvasó figyelmét felhívjuk a könyv 140–141. oldalán közölt Gellért-Móricz-párbeszédre, amely nem tartalma, hanem megfogalmazása miatt hat furcsán. Ugyancsak itt kell megemlíteni a könyv »ha«-jait. Ha ma élne, bizonyára ez lenne a véleménye, ezt cselekedné stb.... Őszintén szólva, találgatásra nincs semmi szükségünk és a könyvben szereplő írók mindegyike tett

annyit a magyar kultúráért, hogy ilyen »ha«-kkal ma nem kell igazolnunk őket. Hangsúlyozzuk: nem az a baj, hogy Gellért Oszkár a mai világnézete alapján értékeli egykori barátait, kortársait, hanem az, hogy ezt történelmietlenül teszi: nem a mai világnézetével, hanem a mai világnézetéhez méri őket.

»... Ez a könyv sokban, ha nem mindenben is, önéletrajfélé ott, ahol nem válhatott személytelenné...« (Gellért O.). A »Kortársaim«-ban egyes portrékhoz, avagy irodalmi intézményekhez, lapokhoz kapcsolódva ír a saját múltbeli tevékenységéről Gellért. Úgy érezzük, hogy önmagáról szólva túlságosan statikus, epizodikus és ezáltal egyoldalú képet ad: nem látjuk Gellért Oszkár fejlődését a könyvében. Másrészt: az a történelmietlen szemlélet, amelyről az előbbiekből írtunk, Gellértet önmagával szemben is jellemzi. Azt csak helyeselhetjük, hogy Gellért Oszkár mai világnézetéből kiindulva bírálja tegnapi önmagát; azzal azonban már nem értünk egyet, hogy néha tegnapi önmaga véleményeként idézi mai gondolatait is. Ezért sem alakulhatnak könyvének egyes részletei hiteles önarcképévé.

A történelmietlen szemléletből eredő számonkérés számos apróságban is jelentkezik a könyvében. Különösen hat az olvasóra például, amikor arról ír, hogy Móriczsal való egyik vitájában nem idézhette Lenint, illetve egyik versének hasonlati anyagában nem jutott el Majakovszkij gondolati szintjére (113. l., 201. l.). Végül azt is meg kell említenünk, hogy – Gellért Oszkár hibáján kívüli okokból – néhány adatszerű pontatlanság maradt benn a könyvében, ami tudományos használatánál körütekintésre int.

Összefoglalóan azt mondhatjuk a »Kortársaim«-ról, hogy részleteiben, egy-egy portréjában igen jó könyv, de a Nyugat-mozgalmat nem mutatja meg eléggé a maga sajátos bonyolultságában.

II.

Szokatlan műfajú könyv Gellért Oszkár új műve: »Levelezésem a kortársaimmal«. Két halott és tizennégy élő kortársának az arcképét mutatja be. Könyve oldalain Nagy Lajossal, Török Sophieval, Heltai Jenővel, Kodály Zoltánnal, Lukács Györggyel, Füst Milánnal, Tersánszky Józsi Jenővel, Szabó Pállal, Déry Tiborral, Illés Bélával, Veres Péterrel, Révai Józseffel, Szabolcsi Bencével, Illés Endrével, Illyés Gyulával és Király Istvánnal ismerkedünk meg. Az írói arcképek sorrendje az írók életkorához igazodik, ez azonban nagyjából megegyezik az egyes írókkal való megismerkedésének időpontjával is.

Élő kortársairól rajzolt portréit is az előző könyvéből már ismert módon építette föl,

talán azzal a különbséggel, hogy ebben a személyes emlékek foglalják el a legnagyobb helyet, de Gellért ezt is kiegészítette levelekkel és mások írásával is és végül elmondja a saját véleményét az író műveiről. A »Levelezésem a kortársaimmal« című könyvben egy sokat tapasztalt, a Nyugat nagy nemzedékétől a maig való folytonosságot képviselő költő beszél író- és művésztársairól, akiknek a pályáját az első lépéseiktől maig figyelemmel kísérte.

Az írók eddig kortársaikról önéletrajsaikban vagy azok egy-egy könyvéről írva valottak. Gellért könyvében újszerű a levélforma és az élő kortársairól ebben a keretben adott portré. Gellért sokszor megtalálja azokat a jellemző mozzanatokat, »kis eseteket«, amelyek segítségével a leghűbben tudja bemutatni kortársait. Révai emberségéről igen sokat elárul például a Nagy Lajossal való esete (121. l.); Király István szerkesztői módszerét ugyancsak több apró mozzanatról állította össze; a Déry-portré viszont azért érdekes és értékes az irodalomtörténetírás számára is, mert Déry írói pályájának a harmincas évekbeli szakaszára tartalmaz fontos adatokat, — ugyanakkor arra a korra is jellemző fényt vet, ahol még az olyan tehetséges íróknak is, mint Déry, gondot okozott műveinek kiadása; e mellett Déry egyéniségét jellemző megfigyelései is érdekesek. Illyés Gyulát mutatja be Gellért a legsokoldalúbban — jellemének kifürkészhetetlenségétől egészen a pesszímista versekről vallott felfogásáig. A Lukács-portré viszont a Nyugat első nemzedékének Gellértben egy kissé ma is élő idegenkedését mutatja Lukácstól. Az élő kortársairól adott arcképeit, levelezését a bőségesen közölt dokumentumok egészítik ki: helyesen tette például Gellért, hogy újra közölte Kosztolányi megemlékezését Füst Milánról, Illyés írását Déry kéziratban megismert nagy regényéről, a »Befejezetlen mondat«-ról, avagy Nagy Lajos írását Veres Péter »Gyepsora« c. könyvéről. De jó tudni azt is, — amit Gellért csak úgy mellékesen árul el — hogy miként vélekedett Móricz és Babits Nagy Lajosról, illetve Nagy Lajos Móriczról.

A »Levelezésem a kortársaimmal« elsősorban azért jó és hasznos könyv, mert az olvasóközönséget megismerteti legjelentősebb élő íróikkal és ezzel sokat segít a jelenkor irodalmának a népszerűsítésében is. Irodalomtörténeti értékét még nem lehet felmérni, ez majd az eljövendő korok irodalomtörténészeinek a feladata lesz. Gellért Oszkár példája és könyvének sikere azonban más írókat is arra buzdíthat, hogy emlékeit kortársairól is megírja.

Varga József

Reviczky Gyula születésének századik évfordulójára érdekes könyvet írt Komlós Aladár, a századvég irodalmi életének kiváló kutatója. Komlós Aladár könyve — hadd kezdjük ezzel — ami az előadás közvetlenségét érdekeltető, könnyen érthető, kellemes formáját, néhol, különösen a költemények tárgyalása közben, színes szellemességét, finomságát illeti, sok tekintetben mintaszerűnek mondható. Megvan az a kiváló erénye, hogy bárki számára érdeklődéssel olvasható, végig lebilincselő.

Reviczky problematikus alakja különösen képpen feladattá teszi, hogy a marxista kutatás eredményeit, értékelését illetően, minél szélesebb körben megismertessük. Ellentmondásait a reakciós irodalomszemlélet alaposan kihasználta. Mint a schopenhaueri filozófia költői megszólaltatója, a pesszimista világszemlélet híve és terjesztője, mint vallásos és misztikus eszmék hirdetője élt a köztudatban, a keresztyén lemondás bánatos, fájdalmas szavú, beteg, az életből kiábrándult búsongója, a hangulatok embere akinek finom, érzelmes és érzékeny dalai olyannyira kedvelt versei voltak a múlt századvég és a századforduló fiatal leányainak, díszai a bársonybakötött vagy rózsaszín selyemfedelű emlékkönyveknek, és ő volt a költője egy nagyon szépen szavalható nagy versnek is, a *Pán halálának*. Alaposan meg kell tehát vizsgálni ezt a költőt, aki így élt a köztudatban, aki egyben a századvég irodalmi ellenzékének a vezére, tántoríthatatlan megnemalkuvó alakja volt. Komlós Aladár könyve közelebb vitt alakjának helyes értékeléséhez. Célkitűzése az, hogy a költőt teljes egészében mutassa be, tisztázva nagy értékeit, jelentőségét, ugyanakkor nem hallgatva el valóban meglévő ellentmondásait sem. Szóval: a valóságnak megfelelő, élethű arcképet akart festeni Reviczky Gyuláról.

A feladat nem volt könnyű. Talán egyetlen korszakban sem olyan nehéz ennek a célnak hiánytalan megvalósítása, mint éppen a XIX. század második felében. Különösen a századvég bonyolult viszonyai között, a burzsoázia hanyatlásának a korában, hozzá az elmaradt félféudális magyar gyarmati helyzetben, ahol még haladónak tűnik fel egy olyan törekvés, mert hiszen a soronkövetkező történelmi feladat még mindig a polgárság, a polgári eszmék, a polgári izlés uralomra juttatása, ami pedig valójában már mélységesen haladásellenes, hiszen a rothadó burzsoázia terméke. Könnyen elrajzolható tehát a kép: vagy egyoldalúan pozitív vonások jutnak előtérbe

vagy az árnyoldalak kerülnek túlsúlyra. Nézzük meg azonban a könyv eredményeit.

Egyetértünk a könyv írójával, amikor megállapítja a költőről, hogy »Schopenhauer filozófiájának alapirányát, az élet értékének tagadását nem vette át.« (38. l.); elutasítja pesszimizmusát (43. l.); vele szemben is kitart életprogramja mellett (82. l.); hogy a költő főtörekvése az igazság (26. l., 49. l.); hogy éles kritikát gyakorol társadalmunk fölött (57. l.); »rettenthetetlen bátorsággal támadta az irodalmi élet legnagyobb kortársi hatalmait is« (66. l.); hogy »páratlan igazságérzetével rettenthetetlenül száll síkra a tehetségtelenség ellen, ha mégoly társadalmi tekintély pajzsa mögött lépett is az fel, de rajongva ismeri el az igazi vagy vélt kiválóságot« (71. l.); »életseretete éppenséggel harci vággyá tüzesedik« (116. l.); hogy »valóban nem vallásos ember ő, csak egy vallásos hangulatú, de dogmanélküli idealizmust vall magának«, a híres *Pán halála* sem tekinthető vallásos versnek, tulajdonképpen ebben is a költő humorfilozófiája a mondanivaló (124. l.); »gőgje kritika a magyar kulturális elmaradottság s a félféudális társadalomban uralkodó fordított kiválasztás fölött (131. l.) stb. Ha mindezeket a költő emberi és írói magatartását jellemző egybehangzó megállapításokat, amelyek végighúzódnak Komlós Aladár könyvén, összefoglalóan akarjuk kifejezni, akkor azt mondhatjuk, hogy Reviczky egyenesjellemű, bátor, igazságra törekvő ember, aki kérelhetetlen őszinteséggel bélyegzi meg korának a kiegyezés idejének szomorú kulturális állapotait.

Megmutatja azonban a könyv a költő világnézeti zavarait is, amelyek jórészt abból származnak, hogy egész pályáján kötik dzsentri születésének előítéletei. A dzsentri származáshoz, tegyük hozzá, az is kapcsolja, hogy mindenáron titkolni szándékozik »törvénytelen« születését, lényegében azonban ez az osztálykötöttség magyarázza annak a tévtannak a meggyökeresedését lelkében, amelyet ő világnézetének mond és humor-elméletében fejez ki. A humor lényege, szerinte, hogy bár felismerjük a világrend igazságtalanságát, a nép sorsának fájdalmasságát, ezen csak szomorkodni tudunk, mert változtatni a világon úgysem lehet. »E bölcsletben egybeolvad csalódottság, részvét a nyomorultak iránt és belenyugvás. Ütés és simogatás, méreg és méz. E felfogás nem lendít harcra, cselekvésre. Belenyugvára, minden szenvedés elviselésére nevel. Nem szárny, amely

telfelé ragad, de földel, amely alatt meg lehet húzódnai» — mondja Komlós Aladár (36. l.)

Ha szembeállítjuk ezt a téves elméletet bátor, megnemalkuvó magatartásával, felöltik az az ellentmondás, hogy bár elméletileg a harcról való lemondást hirdette, valójában bátran küzdött az igazság érvényesítésért egy igazságtalan korban. Kétségtelen az is, hogy voltak életének olyan szakaszai, amikor néhány cikkében (elsősorban a *Szemle* és a *Függetlenség* című lapokban) szinte tömörítve jelentkeznek eszméi zavarai. Ezt a kétféle magatartást összefüggően kell megvizsgálnunk, hogy Reviczky lelki alkatára vonatkozóan egységes következtetést vonhassunk le belőle. Komlós Aladár is elvégzi ezt; megállapítja, hogy a költő *szubjektíve* dzsentri volt, *objektíve* pedig értelmiségi proletár. Ragaszkodott a dzsentri-szemlélethez, kicsöppenve azonban osztályából, sértődött kritikával nézi olykor a nemesség »vagyonban, hatalomban magasabb rétegét«. (135. l.) — A deklarációs nyilatkozatával közel hozta az elnyomottakhoz. Kitérítette szemhatárát. Lehetővé tette, hogy megismerje világukat, hogy az ő sorsukkal is meglessa az életet. Ez a végső következtetése a könyvnek mégis ellentmond annak, ahogy Reviczkyt, sorozatosan, páratlanul igazságszerető, feltétlenül az igazságra törekvő embernek jellemezte. Mert Reviczky vagy mindenképpen igazságszerető ember volt vagy csak sértődött ember. Mert ha valaki csak akkor mondja meg az igazságot, amikor személyes sérelem éri, egyébként pedig az igazságtalanságok láttán egyáltalán nem borzolóodik az igazságérzete, az lehet jogosan megsértett ember, de feltétlenül igazságra törekvő, megnemalkuvó, még a legnagyobb nyomorban is az igazság pártján álló ember aligha. Nem lehet tehát a költő töretlen, önzetlen igazságszeretetét hangsúlyozni alapjellemvonásként, ugyanakkor pedig megállapítani azt is, hogy az uralkodó osztályok elleni kritikája pusztán sértődöttségéből magyarázható.

Másik ellentmondás a könyvben az, hogy a költő különösen számbajöhető kritikáját a fennálló állapotokról szinte kizárólag fellépésének kezdeti idejére korlátozza. »Reviczky most csak most s rövid időre átsuhan a demokrácia egyenlőségtana is« — mondja (30. l.). Mert szerinte: »Ellenszenve a szocialista, sőt vallásellenes törekvésekkel szemben 1879-től kezdve állandó: elítéli a materializmust, határozottan istenhívó s társadalmi kérdésekben bizalmatlan a demokratikus törekvések iránt« — (34. l.). Ami ilyen formában nem felel meg a tényeknek. Ezért ezzel a megállapításával is ellentétbe kerül. Az előbbi idézetekhez, amelyek Reviczkynek, egész írói működésében ta-

pasztalható *következő* kritikáját hangsúlyozták a korabeli állapotokról még néhány adatot a könyvből. A »*Nincsen remény*« című cikkről írja: »A levélformájú cikk, melyet az irodalom ajtaján épp akkor kopogtató Justh Zsigmondhoz intézett, oly sötét képet fest irodalmi viszonyainkról, hogy Vajda János és Tolnai Lajos ecsete sem feketébb.« (50. l.) A cikk a *Szemle* című folyóiratban jelent meg 1885-ben. Ezt a lapot Komlós Aladár bőven kihasználja Reviczky ellentmondásainak bizonyítására: mágnás és dzsentri-párti lap, szerkesztője gróf Kreith Béla, Reviczkyt tehát ilyen szimpátiái vitték a laphoz. Nem tudja azonban megmagyarázni, hogy miért írta ebben a lapban éppen ezt a szerinte is különösen éles cikket. (Csak mellékesen jegyezzük meg: Kreith Béla nemcsak dzsentri párti volt, hanem következetesen függetlenségi politikus is függetlenségi harcaink emlékének buzgó kutatója, egy ma is forrásként szolgáló nagy Rákóczi-életrajz szerzője, aki nagy emlékgyűjteményét a szabadságharcról a Nemzeti Múzeumnak adományozta stb. — amit Komlós Aladár könyve szintén teljesen figyelmen kívül hagy.) Aztán miután a könyv kereken megállapítja, hogy 1879-től kezdve ellenszenve határozottan megnyilvánul a vallásellenes törekvésekkel szemben, később, általában úgy jellemzi a költőt, mint aki *valóban* nem mondható vallásos embernek, még az élete legvégén írt *Pán halálában* sem — idéztük ezt is fentebb. A költő élete utolsó idejében írt *Selyembogar* című elbeszéléséről is azt közli helyesen, hogy félreérthetetlen ellenszenvvel mutatja meg ebben »a még mindig uralkodó földbirtokos réteg magabazárkózott gőgjét, szívtelenségét, parazitaságát.« (101. l.) Nem is beszélve, tegyük hozzá, az 1886–89 között írt verseiről az uralkodó viszonyok ellen, amilyen például a *Március tizenötödikén*. A könyv tehát a tények hatása alatt maga kénytelen cáfolni azt a elszórt megállapítást, hogy Reviczky életének nagy részében tulajdonképpen haladásellenes magatartást tanúsított. A könyv megállapításainak ebből a kettősségből azonban az összképet tekintve, tehát a költő alakjának a megrajzolásában, komoly zavar keletkezik. Fokozzák a zavart az olyan váratlan megjegyzések, hogy »...újából rájövünk a kor magyar irodalmi ellenzéke szellemének ellentmondásosságára, s arra, hogy néha nem az ellenzék, hanem az általa támadott beérkezettek képviselték az igazságot.« (62. l.) Vagy: »Politikai nézeteiben nem volt haladóbb, mint akit a maradiság sziklájának nézett: Gyulai.« (136. l.) A gyantutlan olvasó, ha nem elmélyedt kutatója a századvég bonyolult irodalmi viszonyainak, a könyvben eddig alig kapott utalást az

irodalmi ellenzék szerepére. Késérű szájjal kénytelen lesz megállapítani, hogy az uralmon levő kiegyezéssel pártnak esztétikai meg a politikai szemlélete is különb volt, mint az ellenzéki. Az irodalmi ellenzék szerepe, tehát, úgyszólván jelentéktelen volna — amit nyilvánvalóan nem akart tudatosítani a könyv írója. Mint ahogy Reviczkyről sem azt akarta bebizonyítani, hogy ellenzékiisége mondvasínált, gondolatvilága zavaros, társadalmi nézetei reakciósak. Egyre inkább megerősödik bennünk az a nézet a könyv olvasása közben, hogy — Komlós Aladár sokszor egy tetszetős, magában véve érdekes, de a tények összefüggését tekintve nem mindig helytálló ötlettel oldja meg a problémát. Ezek az ötletek pedig különben abból merítik létjogosultságukat, hogy a költőnek van *öt* különösen erős ellentmondásokat tartalmazó cikke. Ezeket a cikkeket életének legnehezebb körülményei közepette írta. Szinte annak a nyomor okozta megalapulásnak termékeiként is tekinthetnénk, amelyre maga céloz olyan mély keserűséggel az előbb idézett és éppen a *Szemlé*-ben írt *Nincsen remény* című cikkében. Ne vegyük azonban annak. Fogadjuk el úgy, hogy e cikkek a költő súlyos világnézeti zavarait mutatják. Nos, ebben az esetben is, vajon a költő világnézetének a megrajzolásánál legnyomatékosabban, legmeghatározóbban ez az öt cikk jön-e számításba és nem az a negyven tanulmány, amelyik ezekkel szembenáll? A bátor, éles, kemény, megnemalkuvó kritikákat tartalmazó cikkek, amelyekre utal a könyv is? Nézetünk szerint sokkal inkább kifejezte Reviczky magatartását a *negyven* ellenzéki tendenciájú, sőt harcos tendenciájú cikk, mint az ezzel ellenkező *öt*. Ez nem lehet másképpen.

Ugyanez a hiba kísért a Reviczky esztétikai-kritikai nézeteinek a tárgyalása közben is. Komlós Aladár ismét csak erre az öt cikkre támaszkodva bizonyítja, hogy ellentmondásos a költő realizmus-követelése is. Úgyszintén naturalizmus elleni harca. Sőt azt igyekezik hangsúlyozni, hogy a naturalizmusban, így különösen Verescsaginban és Zolában a haladó tendenciát támadja. Nem fogadhatjuk el ezeket a fejtegetéseket sem. Lehet vitatkozni arról, hogy mennyiben volt teljes az a realizmus, amelyet Reviczky követelt (teljes már csak azért sem lehetett, mert világnézete sem volt az), de vitathatatlan, hogy felismerte a *valóságosság* örök érvényű követelményét minden művészi alkotás számára és minden korban. Ez hangzik ki következetesen esztétikai nézeteiből. Szerinte az a nagy művész, akinek a műve fennmarad az utókor számára — csak nagy realista lehet. Ezért eszményképei a nagy orosz realisták, meg Shakes-

peare, Goethe, Arany stb. és ezért csodálja a festészetben Munkácsyt. Ugyanígy vagyunk a naturalizmus elleni harcával is. Vitatható és nagyon hasznos is lesz egy ilyen vita — hogy *pontosan* mit értett naturalizmuson. Kétségtelen tény azonban, hogy a *naturalizmusban a torzat, a különös, a nyakatekert, a beteges, a természetellenes utasítja el*. Mert, mondja Böcklinről írott cikkében, »az igazi művészet egyszerű, természetes, keresetlen, összhangzatos lesz és marad most és mindörökké.« Az is igaz, hogy Verescsagint és Zolát félreismerte. De — miért nem ismerte félre a nagy orosz realistákat, akiket rajongva szeretett? A gyönyörű Tolsztoj-tanulmány, amely mindmáig a legszebb magyar nyelven, mélyebb elemzése megmutatta volna, hogy mit értett ő azon a realizmuson, amelyet szembeállít a naturalisták, még Zola fonákágaival is. Zola-értékelésében valóban keveredik a jó a rosszal, de az idő is bizonyít: a nagy francia íróban általa kifogásolt naturalista vonásokat ma szintén elutasítjuk, a Tolsztojban általa ünnepezt művészi realizmust ma is minden művészi ábrázolás egyik mintájának tekintjük. És még csak egy megjegyzést: a nagyszerű Verescsagin művészetében ma is látunk bizonyos problémát. Reviczky célzásai tehát, ha ellentmondásosan fejezte is ki magát, itt is jó szemre vallanak. Meg arra, hogy realizmuson valóban a *teljes valóság* művészi ábrázolását értette. (A könyvnek ebben a részében, amelyik Reviczkynek a naturalizmushoz való viszonyáról szól, van egy adattévedés is, amelyre egy következtetést alapít: Sarah Bernhardt nem 1888-ban járt és lépett fel először Budapesten, amint a könyv állítja, hanem 1881-ben és ekkor három estét át is játszott. Reviczky mondja is róla írt 1888-as cikkében, hogy látta annak idején. Ezért a könyvnek az a megállapítása, hogy a költő csak látatlanban ítélte volna először a nagy francia művésznőről, nem helytálló.) Kritikai működésének korlátja végeredményben egybeesik világnézeti korlátaival. A művészet és tendencia kérdése az, amelyet Reviczky nem tudott tisztázni magában. Fejlődése itt akad meg. A tendenciát általában és nem a szocialista tendenciát kifogásolja Zolában is. Ha realizmust követelt is a művészi alkotásoktól, következetes *kritikai realizmusig* nem jutott el. Erre is vannak azonban nyomok működésében. Mint ahogy világnézetileg sem halad túl egy *nemesi-liberális* álláspontot, amelyik a feudális elmaradottságból a polgárosodás felé való fejlődést követeli. A költő ebben a szellemben bírál. Ebben a szellemben azonban bátran és következetesen. A könyvnek igaza van abban, hogy ez nála szinte kizárólag irodalompolitikai téren nyilvánul.

Az irodalompolitikai nézeteket azonban nem választhatjuk el olyan mereven egymástól, ahogy azt a könyv teszi.

Szépen elemzi azonban Komlós Aladár Reviczky prózai elbeszéléseit. Az *Apai örökségről* megállapítja, hogy »vele, egy új, igazabb valóságszemlélet vonul be a magyar regényírásba: a nagy orosz regény példáján iskolázott realizmus.« (94. l.) Egyetértünk azzal a megállapításával is, hogy prózája vetekedik verseivel (105. l.). Különösen szép, bensőséges, finom, a versek hangulatát érzékítő a költemények bemutatása. Élvezettel olvastuk.

A könyv tartalmazza végül a költő műveinek évek szerinti bibliográfiáját. A versek kronológikus összeállítása gondos.

Hasznos jelent a további Reviczky-kutatás számára. A *novellák, rajzok* felsorolásából mindössze egy marad ki: az 1886. május 21-én a *Függetlenség* című lapban közölt *A burjánék madara. Érthetetlenül hiányos azonban a cikkek jegyzéke.* Néhány adat megvilágítja ezt. A bibliográfia feltüntet összesen 113 cikket, elhagy szám szerint 45-öt. Tehát a Reviczky-cikkek mintegy harmadrészét egyszerűen mellőzi. Vannak évek, amelyekben a többség marad ki és csak egy töredék szerepel. Ilyen 1888 például. Ebből az évből 11 Reviczky-cikket tüntet fel a bibliográfia, elhagy 15-öt. A cikkek bibliográfiája tehát alapos kiegészítésre szorul.

Harsányi Zoltán

KOZOCSA SÁNDOR: A MAGYAR IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA 1953.

(Budapest, Művelt Nép, 1954. — 207 l.)

Egy éve, hogy megjelent a magyar irodalom bibliográfiájának az 1953-as év termését tartalmazó kötete s ezzel ismét egy év irodalmi munkássága vált áttekinthetővé. Ezt a kötetet is, éppúgy, mint az 1945–52 közöttieket is *Kozocsa Sándor* állította össze.

Milyen e sorozat új kötete, miben tér el az előzőktől? Nézzük először *formai* szempontból.

A sorozat első részeitől az 1953-as kötet módszerben bizonyos fokig eltér. A könyv-és folyóirattermés rendszerezése most nagyobb feladatot jelentett, hiszen több adatot kellett feldolgozni, mint az előző két évben együttvéve. Bizonyára ez a mennyiségi növekedés készítette a bibliográfia összeállítóját arra, hogy az eddigi két fejezet helyett (általános rész; egyes írók) most háromra bontva szét az anyagot a két szokásos fejezet közé ékelje a »gyűjtemények« c. részt.

A formai szempontok előtérbe juttatásával próbálta a szerkesztő megoldani az ún. »általános része« több száz adatának rendszerezését is. Az egyszerű betűrendi felsorolás itt már a legkülönbözőbb témájú könyveket és cikkeket sorolta volna fel, egymás után; az első fejezet négy részre osztásával azonban a tartalmi szempontok ismét nem jutottak érvényre. Külön kerültek ugyan a szerzős elméleti könyvek, a több szerzős tankönyvek, összeállítások, a szerzős — általános tartalmú — cikkek és az anonim cikkek. A négy csoporton belül azonban ismét mechanikusan érvényesül a szoros betűrend. Az egyes kérdések irodalmát (mint pl. dramaturgia stb.) az »általános részhez« készített (s a kötet végén található) Tárgymutató alapján lehet csak összeállítani.

Nem valószínű azonban, hogy az érdeklődők többsége arra lenne kíváncsi, hogy ki miről írt az 1953-as évben. A kutatók nagy része az egyes témák irodalma felől fog érdeklődni, azt szeretné tudni és látni, hogy mik voltak ennek az évnek fő problémái, mi érdekelte 1953 irodalmárait, íróit — általában, milyen volt az irodalmi élet. Erre a kérdésre csak a tárgymutató felhasználásával sikerül feleletet kapni, úgy, hogy pl. a drámai irodalom kérdéseiről huszonnégy helyen kell keresni. Ehhez a »dramaturgia« kérdéseiről még külön további hét helyen találunk cikkeket, a tárgymutató tanúsága szerint, csak az első fejezetben. (A többi részhez nem készült, csak névmutató.) A tematikus felsorolás ilyenét mellőzése kárára vált a bibliográfia egészének, hiszen a kor irodalmának plasztikus bemutatása is feladata minden ilyen összeállításnak.

Szerencsésebb lett volna a formai felosztás mellőzése s az adatok tartalmi csoportosítása, mint pl. »könyvkiadás és sajtó«, »szótárak«, »irodalmi kritika« stb. az első fejezetben. Inkább az 1945–1950-es kötet nyomán kellett volna tovább lépni, annak fejezeteit kellett volna az igények növekedésének figyelembevételével kibővíteni.

A tartalmi csoportosítással aztán feleslegessé is vált volna a gyűjtemények külön kezelése, annál is inkább, mert az 1953-as kötetnek ez a fejezete indokolatlanul szaktódik ki a többi közül. Ha gyűjtemény a »Magyar irodalmi szöveggyűjtemény« 2. része, akkor miért nem gyűjtemény az »Irodalmi olvasókönyv a szakközépiskolák szá-

mára» (hiszen ez is tankönyv), vagy a »Nyelvművelésünk főbb kérdései« című cikk-gyűjtemény. A »gyűjtemények« felsorolása érdektelen, ha nem a szigorú elhatárolás szerint történik, de még ebben az esetben is meggondolandó, hiszen még így sem a »milyen gyűjtemény?« szempontja szerint történik. Külső jegyek kidomborítása helyett ennek a fejezetnek az anyaga beolvadhatott volna az »általános rész« témák szerinti csoportjaiba.

Az »Irodalmi Ujság« 1955. február 19-i számában a kötet egyetlen hibájául azt rója fel, hogy »nem állott módjában a hazain kívül a külföldi, elsősorban a csehszlovákiai és romániai magyar irodalmi élet összeállítására. Ez csak részben található itt meg.«

Valóban illő lenne már eldönteni: bibliográfiai feldolgozás szempontjából hova is tartoznak ezek az alkotások. Nem akarunk ennek az elvi vitának elébe vágni, mindenestre azt megjegyezzük, hogy az összeállítás fel is sorol külföldi magyar íróktól alkotásokat meg nem is. Így például Gály Olga Pozsonyban megjelent verseskötete (»Hajnali őrségen«) bekerült a kötetbe (91. l.), de az ugyancsak Pozsonyban megjelenő »Fáklya« című magyar nyelvű kulturális folyóiratban erről a műről megjelent bírálat, (Szűcs Béla—Szőke József: Gály Olga első verseskötete. Fáklya, 1953. 685—687. l.) már nem. Az összeállító a folyóirat más cikkeit és tanulmányait sem dolgozta fel. Az elvi problémákat — melyeknek eldöntése a külföldi magyar értékek felsorolása szempontjából igen fontos lenne — a következetlenség oldja meg a legkevésbé.

Nem találjuk Gergely Sándor cikkét Gladkovról, Kardos László és Sötér István cikkét Majakovszkijról stb. stb. Pedig a magyar kritikai irodalom fejlődését nemcsak a magyar szerzőkről írott tanulmányokon mérhetjük le; a főleg a szovjet szerzők vizsgálatából leszűrődött tapasztalatok szolgálhatnak okulásul számos hazai kérdés megoldására. Az adatokból nem tűnik ki, hogy irodalmunk problémái sokszor azonosak a cseh vagy lengyel irodalom problémáival, hogy a Román Népköztársaságban is adnak ki magyar könyveket, hogy a »Vengrija« vagy a »Bollettino Ungherese« számos értékes irodalmi tanulmányt közöl. (Hogy csak egyet említsék: Vészi Endre: József Attila. Vengrija, 1953. január; 2. évf. 1. sz. 16. l.).

Sokszor előkerült már ez a szó: merev formai szempont. Sajnos, ez a merev formai szempont uralkodik a kötet harmadik részében, az »egyes írók« fejezetében is. Ebben csak a magyar írókat sorolja fel a szerkesztő, betűrendben, akár önálló, akár róluk szóló írásokról van szó. Így történhetik meg, hogy pl. a »Sötér István« címszónál csak egy róla

szóló kis cikket találunk (155. l.), mert Sötér Eötvös-könyve nem »szépirodalmi« alkotás s az csak Eötvös neve alatt található. Sötér 1953-as munkásságát a névmutató bővös utaló-számai alapján tekinthetnők csak át (míg az első fejezetben a *kritikai* cikkek a *szerző* neve alatt találhatók meg!) Ez a formalisztikus szemlélet — merev alkalmazásban — Möricz Virág könyvét is (»Apám regénye«) csupán a »Möricz Zsigmond« címszó alatt említi meg (137. l.), pedig ennek az életrajznak szépirodalmi értékét a kritika külön is kiemelte. Möricz Virág, mint szépirodalmi, nem is szerepel a felsorolásban. Ugyanakkor szerepel azonban az »egyes írók« között *Gózon Gyula* (95. l.), akiről — jubileumán — három cikk is megemlékezik s akit érdemei legteljesebb elismerései mellett sem kiálthatunk ki íróvá. Ugyanez a helyzet *Rózsahegy* Kálmánnal (152. l.) és *Pártos Erzsével* is (144. l.).

A kötet beosztásának vizsgálatánál nyilvánvalóvá válik, hogy egy év sokoldalú és igen bő irodalmi anyagát sem lehet már a mechanikus besorolással és a cikkek, könyvek tartalmát mellőző szempontok szerint egy kötetben használhatóan elhelyezni. Rögtön felmerül a kérdés: mi lenne akkor a helyes megoldás?

Az előbb elmondottak is utaltak már a tartalom szerinti felosztás szükségességére, főleg az »általános részben«. Ez a módszer minden bizonnyal több nehézséget jelent a bibliográfia összeállításában munkáinál; határozott állásfoglalást követel fontos elvi és irodalompolitikai kérdésekben. Ha azonban a bibliográfia összeállítójának sikerül olyan tematikus felosztást létrehoznia, (kidolgozásában az irodalomtörténészek minden bizonnyal szívesen nyújtanának segítséget), amely feleslegessé tenné a formai szempontok mögé húzódást és az évi termés igazi rendszerezését eredményezné, az éves irodalmi bibliográfiák használhatósága nagymértékben megnőne.

A »használhatóság elve« nemcsak az anyag elrendezésében, de a nyomtatás technikájában is kell, hogy érvényesüljön. Hadd említsük meg — hiszen sokszor néhány »apró« kellemetlenség is igen bántó lehet —, hogy a betűtípusok megválasztása is emelheti vagy ronthatja egy ilyen természetű összeállítás értékét. Azt a helyes szerkesztői elvet például, hogy az egyes művekről szóló irodalom rögtön a tárgyalat mű után következik, szinte pontosan keresztülhúzza az »ismertette« és »hozzászólás« szavak nagybetűs szedése. Ezzel szorosan egybetartozó anyag válik ketté. A papír jobb kihasználásával, jobb technikával bizonyára használhatóbb lenne a kötet.

Végezetül említsük meg, hogy — bármennyire is indokolt egy ilyen munka

mielőbbi elvégzése — a sürgősség nem lehet olyan fontos szempont, hogy az egyes adatok megbízhatóságát lerontsa. A jövő kutatóinak bizonyára nehezebb lesz a betűjelek feloldása, mint az összeállítónak lett volna (a szerkesztőségek telefonon is felvilágosítást adtak volna. Így könnyen fel lehetett volna oldani a számos monogram legfőbbjét, mint pl. D. L. = Dallos László (193. l.), r. p. = Radó Polikárp (36. l.), Z. V. = Zolnay Vilmos (123. l.), P. P. = Pándi Pál (147. l.). — és így tovább.) Vincze László cikkének pontos címe: »Tessedik Sámuel élete és pedagógiai munkássága (1749–1820).« Ez lényeges különbség. A »Hét fiatal költő« közül *Simai* nem János, hanem *Mihály* (46. l.) és azonos a 153. lapon található

Simaival. »A dolgozók bírálata segíti az írók munkáját« című szerkesztőségi cikk (45. l.) a Lődi-vita zárócikke volt, ezért oda is kellett volna beosztani (125. l.), hiszen itt, az »általános részben« értelmetlen.

A magyar irodalom bibliográfiája nem tartalmazhat ilyen hibákat és elírásokat. Az 1953-as kötet fentebbi rövid elemzése is azt mutatja, milyen sok nehézséget kell még leküzdeni a kötet szerkesztőjének, hogy az oly fontos sorozat további részei jobban betölthessék hivatásukat. Többoldalu vita sem lenne eredménytelen, hiszen az irodalmi bibliográfiák ügye az egész irodalmi életet érintő kérdés.

Szabó György

ВЛИЯНИЕ БАЛИНТА БАЛАШШИ НА ПОТОМСТВО

Ш. Эккхардт

Несмотря на то, что любовные стихотворения великого венгерского поэта не появились в печати до новейших времен, когда они обнаружены, можно проследить большое пленительное влияние, оказанное им на его современников и более поздние поколения. В очерке указывается на таких поэтов, о которых до сих пор едва ли предполагалось, что находились под его влиянием. Таковыми являются великий эпический поэт Зриньи, заимствовавший свои поэтические метафоры у него, и придворный стихотворец с барочными вкусами Дьёндёши, подражавший его гуманистическим оборотам. Настроением ссылки в стихах Б. Балашши вдохновлялся наместник венгерского короля Иштван Иллешази, когда во время скитания он написал свое прекрасное стихотворение, автор которого нам доселе был неизвестен. Из этого стихотворения и нескольких других сложилось меланхолическое настроение народного стихотворения, известного по строфе, начинающейся словами: «После осенней росы...»

ИЛЛЮСТРИРОВАННАЯ КОПИЯ ЙОЖЕФА ЙОКАИ ДВУХ ПЬЕС ЧОКОНАИ

Б. Варга

В наследстве друга Петефи, редактора журнала «Хазанк» (Hazánk [Наша Родина]), дьёрского врача Пала Ковача (1808—1886) была обнаружена рукопись двух пьес Михая Чоконאי Витез с неизвестными до сих пор пассажами и вариантами. Судя по почерку, заглавной странице и иллюстрациям, можно считать несомненным, что текст был копирован Йожефом Йокאי, отцом великого венгерского романиста, к концу первого десятилетия XIX века, несколько лет после смерти Чоконאי.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ВЗГЛЯДЫ ЛАЙОША ТОЛЬНАИ

Г. Гергей

Романист Лайош Тольнаи был одним из значительных представителей венгерской литературы XIX века. В настоящей статье Тольнаи обсуждается как писатель этюдов. Из них видно, что он последовательно боролся против официальной литературы, против так называемой литературной партии Деака. В своей борьбе он старался опираться на идейное наследство 1848 года. Тольнаи — автор этюдов — дает верную картину всеобщего положения и особенно положения литературы своей эпохи. Он страстно критикует недостатки общественной и литературной жизни тех времен. В данной статье подвергаются анализу также и эстетические взгляды Тольнаи. Подробно изложены в первую очередь его взгляды на вопрос реализма.

МЕЛКИЕ СООБЩЕНИЯ

Добошши, Л., Французский журнал Циммервальдской левой группы об антивоенной венгерской поэзии.

Швейцарский французский журнал Демэн (Demail), выходивший от 1916 г. до 1918 г., был проповедником принятых на Циммервальдской конференции принципов и рупором самых значительных умственных и революционных сил, борющихся против войны. В выпуске от 1916 года этого журнала «первый венгерский футуристический поэт» Адам Ловаг писал пространный очерк об антивоенных проявлениях в современной венгерской поэзии. В рамках этой статьи вышли в свет впервые во французском переводе

произведения Эндре Ади, Дьюлы Юхаса, Дежё Костоланьи и других венгерских поэтов. — Несколько месяцев спустя другой швейцарский французский журнал *Ле плю гран монд* (*Le plus grand monde*), являвшийся тоже пацифистическим но менее последовательно антивоенный, напечатывал во французском переводе произведения и других венгерских поэтов, в первую очередь *Михая Бабитш*.

Штолл, Б., Сообщения.

Киши, К., О числе стихов поэмы
(Осада Сигетвара).

Киши, Ш., Современное сведение о действии появления *Лудаш Матьи*.
Документация.

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Ласло, Й., Бумаги к истории связанных со смертью *Вёрёшмарти* событий.

Винце, Г., Статья Ади о годовщине *Чоконан* в 1905 году.

Фалленбюхль, Э., Письма *Морица* к *Зольтану Амбруш*.

ОБЗОР

Саудер, Й., Янош Хорват: Карой Кишфалуди и его друзья-писатели.

Кардош, Л., Монография Аладара Комлош о Вайде.

Варга, Й., Оскар Геллерт: Мои сверстники.

Харшаньи, Э., Аладар Комлош: Дьюла Ревецки

Сабо, Дь., Библиография венгерской литературы, 1953.

BÁLINT BALASSIS NACHLEBEN

S. Eckhardt

Trotzdem die Liebesgedichte des grossen ungarischen Poeten bis zu ihrer Entdeckung in der neuesten Zeit nie im Druck erschienen sind, kann man den grossen Zauber verfolgen, den sie auf die gleichzeitige Umgebung und die späteren Generationen ausgeübt haben. In dieser Abhandlung wird auf Dichter hingewiesen, von denen man bisher nicht gehört hat, dass sie unter dem Einfluss Bálint Balassis standen: so z. B. auf Zrínyi, den grossen Epiker, der seine poetischen Bilder, und auf Gyöngyösi, den Hofdichter mit Barockgeschmack, der seine humanistischen Kunstgriffe nachahmte. Die Stimmung der Verbannung entnahm István Illésházy, der spätere Palatin, aus den Gedichten Bálint Balassis, als er während seines Herumirrens den schönen Vers schrieb, dessen Verfasser uns bisher unbekannt war. Aus diesem Gedicht und mehreren anderen Liedern gestaltete sich dann die schwermütige Stimmung des durch die mit den Worten »Őszi harmat után« (Nach Herbsttau) beginnende Strophe allgemein bekannten Volksliedes.

JÓZSEF JÓKAYS ILLUSTRIERTE KOPIEN ZU ZWEI SCHAUSPIELEN VON CSOKONAI

B. Varga

Aus dem Erbe des Győrer Arztes Pál Kovács, des Freundes des Dichters Petőfi und Redakteurs der Zeitschrift »Hazánk« (Die Heimat) (1808—1886), kam ein handgeschriebener Band zum Vorschein, der zwei Schauspiele von Mihály Csokonai Vitéz mit bisher unbekannten Textteilen und Varianten enthält. Auf Grund der Schreibweise, des Titelblatts und der Illustrationen des gefundenen Manuskripts steht es ausser Zweifel, dass es von József Jókay, dem Vater des grossen Schriftstellers, am Ende des ersten Jahrzehnts des XIX. Jahrhunderts, einige Jahre nach dem Tode Csokonais, kopiert wurde.

LAJOS TOLNAI UND SEINE ANSCHAUUNGEN ÜBER DIE LITERATUR

G. Gergely

Der Romancier Lajos Tolnai ist einer der bedeutendsten Vertreter der ungarischen Literatur des 19. Jahrhunderts. Die vorliegende Abhandlung zeigt Tolnai als Essayisten. Auch aus seinen Einzelstudien lernen wir Tolnais Kampf gegen die offizielle Literatur, die sogenannte literarische Partei Deáks kennen. In seinem Kampf ist er bestrebt, sich auf die Ideen des Jahres 1848 zu stützen. An Hand seiner Studien gibt Tolnai ein wirklichkeitstreues Bild über die allgemeine Lage seiner Zeit und besonders über den Stand der Literatur. Leidenschaftlich kritisiert er die Unzulänglichkeiten des gesellschaftlichen und des literarischen Lebens. Die vorliegende Abhandlung unterzieht auch seine ästhetischen Prinzipien einer Analyse; vor allem seine Anschauungen über den Realismus werden eingehend besprochen.

KLEINERE MITTEILUNGEN

Dobossy, L.: Die französischsprachige Zeitschrift der Zimmerwalder über die ungarische Antikriegsdichtung. (1916).

Die schweizerisch-französische Zeitschrift »Demain«, die von 1916—1918 erschienen ist, war der Verkünder der von der Zimmerwalder Konferenz angenommenen Prinzipien und das Sprachrohr der bedeutendsten geistigen und revolutionären Kräfte, die gegen den Krieg auftraten. Ádám Lovag, »der erste ungarische futuristische Dichter«, veröffentlichte im Jahre

1916 eine ausführliche Studie über die Manifestation der modernen ungarischen Antikriegsdichtung. Im Rahmen dieser Studie erschienen die Werke von Endre Ady, Gyula Juhász, Dezső Kosztolányi und anderer ungarischer Dichter zum erstenmal in französischer Übersetzung.

Einige Monate später publizierte die ebenfalls pazifistische, doch weniger konsequent gegen den Krieg auftretende schweizerisch-französische Zeitschrift *«Le plus grand monde»* andere ungarische Dichter, vor allem Mihály Babits, in französischer Sprache.

Stoll, B.: Notizen.

Kiss, K.: Über die Anzahl der Strophen im Poem *«Szigeti Veszedelem»* (Die Belagerung von Szigetvár)

Kiss, S.: Ein zeitgenössischer Beitrag über die Wirkung bei der Erscheinung des *«Ludas Matyi»*

ARCHIV

László, J.: Schriften zu Begebnissen im Zusammenhang mit dem Tod von Vörösmarty

Vincze, G.: Ein Artikel von Ady zum Csokonai-Gedenktag im Jahre 1905.

Fallenbüchl, Z.: Móricz' Briefe an Zoltán Ambrus.

BESPRECHUNGEN

Szauder, J.: János Horváth: Károly Kisfaludy und seine Schriftstellerfreunde.

Kardos, L.: Monographie von Aladár Komlós über Vajda.

Varga, J.: Oszkár Gellért: Meine Zeitgenossen.

Harsányi, Z.: Aladár Komlós: Gyula Reviczky.

Szabó, Gy.: Bibliographie der ungarischen Literatur, 1953.

LES RÉPERCUSSIONS LITTÉRAIRES DE L'OEUVRE DE BÁLINT BALASSI

S. Eckhardt

Bien que les poèmes d'amour du grand poète hongrois n'aient été publiés qu'à l'époque récente où ils furent découverts, on peut suivre les traces du grand charme qu'ils exerçaient sur les poètes contemporains et sur la postérité. L'influence de Balassi se fait sentir dans l'œuvre d'un nombre de poètes hongrois, dont on ne supposait guère d'avoir été inspirés par lui, comme, par exemple, le grand poète épique hongrois Zrínyi qui puisa dans les poèmes de Balassi ses images poétiques, le poète de Cour Gyöngyösi de goût baroque qui imita ses manœuvres humanistes. L'atmosphère d'exil dans les poèmes de Bálint Balassi fut perçue par István Illésházy, qui, plus tard, devint palatin. Celui-ci, au cours des années d'exil, inspiré par cet atmosphère, écrivit son poème dont l'auteur n'était pas connu jusqu'à présent. Ce poème, ensemble avec d'autres chansons, donnèrent naissance à l'atmosphère mélancolique de la chanson populaire connue de sa strophe «Après la rosée d'automne...»

COPIES DE DEUX PIÈCES DE THÉÂTRE DE CSOKONAI, ILLUSTRÉES PAR JÓZSEF JÓKAY

B. Vargha

Dans l'héritage de Pál Kovács, médecin de Győr (1808—1886), l'ami de Petöfi et rédacteur de la périodique «Hazánk» (Notre Patrie), fut trouvé un manuscrit contenant deux pièces de théâtre de Mihály Csokonai Vitéz avec des passages et variantes inconnus jusqu'à présent. La manière d'écrire, la page portant le titre ainsi que les illustrations du manuscrit récemment trouvé permettent de conclure avec certitude que le manuscrit fut copié par le père du grand romancier hongrois, par József Jókay, à la fin de la première décennie du XIXème siècle, quelques années après la mort de Csokonai.

LES OPINIONS DE LAJOS TOLNAI SUR LA LITTÉRATURE

G. Gergely

Le romancier Lajos Tolnai était un représentant important de la littérature hongroise du XIXe siècle. L'étude dont nous nous occupons présente Tolnai en sa qualité d'essayiste. Ses essais portent témoignage du fait qu'il a livré une campagne conséquente contre la littérature officielle, contre celle du parti Deák. Dans sa lutte, il s'est inspiré des idées de l'année 1848. Tolnai, comme essayiste, donne une description fidèle de la situation générale de l'époque, surtout en ce qui concerne le terrain de la littérature. Il exerce une critique passionnée sur les insuffisances se manifestant dans la vie sociale et littéraire. La présente étude analyse également les principes esthétiques de Tolnai ; en premier lieu, ce sont ses opinions au sujet du réalisme qui sont expliquées d'une façon détaillée.

COMMUNICATIONS BRÈVES

Dobossy, L. : Revue en français, publiée par les zimmerwaldiens, au sujet de la poésie hongroise contre la guerre. (1916).

Le périodique suisse «Demain», qui a paru de 1916 jusqu'à 1918, diffusait les principes adoptés à la conférence de Zimmerwald et publiait les articles des plus éminents représentants des forces spirituelles et révolutionnaires en lutte contre la guerre. En 1916, ce périodique publia un essai du «premier poète futuriste hongrois» Ádám Lovag sur la prise de position

des poètes hongrois contemporains contre la guerre. C'est dans les cadres de cette étude que furent publiées, pour la première fois en traduction française, des œuvres de Endre Ady, Gyula Juhász, Dezső Kosztolányi et d'autres poètes hongrois.

Quelques mois plus tard, un autre périodique suisse «Le plus grand monde», pacifiste également mais moins conséquent dans son attitude hostile à la guerre, publia en traduction française des œuvres d'autres poètes hongrois, en premier lieu des poésies de Mihály Babits.

Stoll, B. : Données diverses.

K. Kiss : Le nombre des strophes dans le poème «Szigeti Veszedelem» (Le siège de Szigetvár).

Kiss, S. : Un renseignement contemporain concernant l'effet produit par la publication de «Ludas Matyi».

ARCHIVES

László, J. : Documents concernant l'histoire des événements relatifs à la mort de Vörösmarty.

Vincze, G. : Un article par Ady concernant l'anniversaire Csokonai en 1905.

Fallenbüchl, Z. : Lettres de Móricz adressées à Z. Ambrus.

REVUE

Szauder, J. : János Horváth : Károly Kisfaludy et ses amis littéraires.

Kardos, L. : Monographie sur Vajda, par Aladár Komlós.

Varga, J. : Oszkár Gellért : Mes contemporains.

Harsányi, Z. : Aladár Komlós : Gyula Reviczky.

Szabó, Gy. : Bibliographie de la littérature hongroise, 1953.

TARTALOM

<i>Eckhardt Sándor</i> : Balassi Bálint utóélete	407
<i>Vargha Balázs</i> : Jókay József illusztrált másolata Csokonai két színdarabjáról	428
<i>Gergely Gergely</i> : Tolnai Lajos irodalmi nézetei kritikai munkássága alapján	436

Kisebb Közlemények

<i>Dobossy László</i> : A zimmerwaldisták francia nyelvű folyóirata a háborúellenes magyar költészetéről, 1916-ban	458
<i>Stoll Béla</i> : Adatok	461
<i>Kiss Kornél</i> : A Szigeti Veszedelem versszakainak számáról	464
<i>Kiss Sándor</i> : Egy egykorú adat Ludas Matyi megjelenésének hatásáról.....	465

Adattár

<i>László József</i> : Iratok a Vörösmarty halálával kapcsolatos események történetéhez....	466
<i>Vincze Géza</i> : Ady Endre cikke az 1905-ös Csokonai »ünnepségekről«	473
<i>Fallenbüchl Zoltán</i> : Móricz Zsigmond Ambrus Zoltánhoz írt levelei	474
<i>Fahidy József</i> : Egy József Attila verskézirat	476

Szemle

<i>Szauder József</i> : Horváth János: Kisfaludy Károly és íróbarátai	478
<i>Kardos László</i> : Komlós Aladár Vajda monográfiája	481
<i>Varga József</i> : Gellért Oszkár két könyve a kortársairól	487
<i>Harsányi Zoltán</i> : Komlós Aladár: Reviczky Gyula	493
<i>Szabó György</i> : A magyar irodalom bibliográfiája, 1953.	496
*	
Regennyelvű tartalommutató	499

Ára: 12,— Ft

Előfizetés egy évre 40,— Ft

A szerkesztőségnek beküldött és a következő számokban megjelenő írások:

I. Régi magyar irodalom

Korompay Bertalan: Adalékok és jegyzetek a Toldi-mondához.

Koltay-Kastner Jenő: A Königsbergi Töredék kérdéséhez.

Busa Margit: Egy ismeretlen színjáték.

Benda Kálmán: Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti feljegyzései.

Wittman Tibor: A polgári irányú magyar kultúra egyik úttörő alkotása: az Europica varietas.

í. j. Horváth János: Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink.

Hankiss János: Zrínyi az opera bölcsőjénél.

V. Kovács Sándor: Garázda Péter.

Csonkás Mihály: Adatok egy vitézi énekünk hőseinek életéből.

Angyal Endre: Rimay János és Segner András.

II. Felvilágosodás és reformkor

Pukánszky Kádár Jolán: Csokonai Doctorandusa.

Segesváry Viktor: Zilai Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz.

Kókay György: A bécsi Magyar Hírmondó története.

Németh Balázs: Batsányi három levele Ráday Gedeonhoz.

Scheiber Sándor: Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz.

Scheiber Sándor: Arany János németnyelvű tankönyvbírálat.

Rózsa György: Kazinczy Ferenc a művészetben.

Mályusz Elemérné: Polgári-forradalmi eszmék és az első magyar szintársulat műsora.

III. A XIX. század második fele és a XX. század irodalma

Dezsényi Béla: Kossuth publicisztikai munkássága az emigrációban.

Vincze Géza: Ady Reviczkyről.

Bisztray Gyula: Babits fogarasi ével.

Pásztor József: Két Juhász Gyula kézirat.

Kiss Ferenc: József Attila verselése.

Szücs Éva: Három elfelejtett Ady-vers.

Ungár Ivett: Halász Gábor.